

Bevezetés a közgazdaságtanba

Pécsi Tudományegyetem
Közgazdaságtudományi Kar

Hausmann Péter

Bevezetés a közgazdaságtanba

Pécs, 2009

Írta:

Dr. Hausmann Péter adjunktus 1-5. fejezet

Dr. Madár Péter egyetemi docens, 6-10. fejezet

Lektorálta:

Dr. Barancsik János egyetemi docens

Dr. Bessenyei István egyetemi docens

Dr. Mellár Tamás egyetemi tanár

Dr. Varga Attila egyetemi tanár

© Dr. Hausmann Péter, Dr. Madár Péter, PTE-KTK, 2009

ISBN 978-963-642-302-5

Felelős kiadó: a PTE KTK dékánja

Készült: Carbocomp Nyomda

Felelős vezető: Pető Attila

Számítógépes szerkesztés: Fehér Tibor, Hausmann Péter

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	5
Előszó.....	9
1. A közgazdaságtudományi megismerés rövid története és jellemzője	11
1.1 <i>A közgazdaságtan fogalma és helye a tudományok rendszerében... 15</i>	
1.1.1 Mi a közgazdaságtudomány tárgya?.....	16
1.1.2 Mi a közgazdaságtudomány alapvető megismerési logikája?	17
1.1.3 Mi a közgazdaságtudomány alapvető célja?.....	18
1.1.4 Mi a közgazdaságtudomány feladata?.....	20
1.2 <i>A közgazdaságtudomány kapcsolata más tudományágakkal.....</i>	<i>23</i>
1.3 <i>A közgazdaságtan módszere: a modellezés szerepe és jellemzői.....</i>	<i>27</i>
1.4 <i>A modern közgazdaságtan fontosabb fejlődési irányvonalai.....</i>	<i>36</i>
1.4.1 A klasszikus közgazdaságtan.....	37
1.4.2 A neoklasszikus közgazdaságtan.....	39
1.4.3 A keynesianizmus és a keynesi forradalom történeti előzményei	42
1.4.4 mainstream közgazdaságtan	45
1.5 <i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések</i>	<i>46</i>
2 A gazdaság alapfogalmai és szereplői	49
2.1 <i>A szükségletek fogalma és típusai</i>	<i>49</i>
2.1.1 A szükséglet fogalma.....	49
2.1.2 A szükségletek tartalma és hierarchiája.....	52
2.1.3 A szükséglet közgazdasági és elmélettörténeti szerepe.....	56
2.2 <i>A jószág fogalma és fajtái</i>	<i>59</i>
2.2.1 A gazdasági javak csoportosítása	62
2.3 <i>A gazdaság alapszereplői és motivációi</i>	<i>69</i>
2.3.1 A háztartás	69
2.3.2 A vállalat.....	71
2.3.3 Az állam.....	74
2.3.4 A gazdasági közvetítők.....	76
2.3.5 A non-profit szektor.....	78
2.4 <i>Gazdasági cselekvés és a gazdálkodás alapelvei, mozgatórugói.....</i>	<i>79</i>
2.4.1 A gazdasági cselekvés és az opportunity cost elve.....	79
2.4.2 A lex maximi elv	80
2.4.3 A lex minimi elv	81
2.4.4 A gazdasági önzés és a munkamegosztás	81
2.5 <i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések</i>	<i>87</i>
3 Gazdasági rendszerek.....	91

3.1	<i>A társadalmi-gazdasági koordinációs elvek és sémák.....</i>	92
3.1.1	<i>A reciprocitás elve.....</i>	93
3.1.2	<i>A redisztribúció elve.....</i>	97
3.1.3	<i>A piaci árucseré elve.....</i>	99
3.2	<i>Társadalmi-gazdasági koordinációs mechanizmusok.....</i>	100
3.3	<i>A modern gazdasági rendszerek alapvető típusai.....</i>	103
3.3.1	<i>Az individualizmusra épülő társadalmi rendszerek.....</i>	103
3.3.2	<i>A kollektívizmusra épülő társadalmi rendszerek.....</i>	108
3.3.3	<i>A kettős szemléletű társadalmi rendszerek jellemzői.....</i>	114
3.4	<i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések.....</i>	117
4	<i>A piac, mint a gazdasági tevékenység fő színtere.....</i>	120
4.1	<i>A piac fogalma, értelmezési szintjei és tartalmi elemei.....</i>	120
4.1.1	<i>A kereslet.....</i>	125
4.1.2	<i>A kínálat.....</i>	132
4.2	<i>A piaci mechanizmus működése.....</i>	136
4.3	<i>A piacok alapvető típusai.....</i>	140
4.4	<i>A termelési tényezők fontosabb jellemzői és sajátosságai.....</i>	144
4.4.1	<i>A munka jellemzői.....</i>	144
4.4.2	<i>A tőke sajátosságai.....</i>	146
4.4.3	<i>A természeti erőforrások.....</i>	149
4.4.4	<i>A humán erőforrás.....</i>	150
4.4.5	<i>Az információ.....</i>	151
4.5	<i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések.....</i>	152
5	<i>Piaci szerkezetek.....</i>	155
5.1	<i>A verseny szerepe a közgazdaságban.....</i>	155
5.2	<i>A tökéletes verseny és szerepe a közgazdaságban.....</i>	158
5.3	<i>A monopólium fogalma és sajátosságai.....</i>	162
5.4	<i>Az oligopólium sajátosságai.....</i>	167
5.5	<i>A monopolisztikus és az oligopolisztikus verseny jellemzői.....</i>	170
5.6	<i>A piaci verseny védelmének jogi háttere.....</i>	172
5.7	<i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések.....</i>	175
6	<i>A pénz szerepe a gazdaságban.....</i>	177
6.1	<i>A történeti pénzdefiníció.....</i>	178
6.2	<i>A pénz funkciói.....</i>	185
6.3	<i>Pézddefiníció a modern gazdaságban.....</i>	187
6.4	<i>Az elektronikus pénz.....</i>	193
6.5	<i>A pénz értéke.....</i>	195
6.6	<i>A pénzügyi intézményrendszer.....</i>	198
6.6.1	<i>A központi bank.....</i>	199
6.6.2	<i>A kereskedelmi bankok.....</i>	200
6.7	<i>Összefoglalás és gyakorló feladatok.....</i>	203
7	<i>A nemzetgazdasági teljesítmény számbavétele.....</i>	205

7.1	<i>A nemzetgazdasági teljesítmény számbavételének jellemzői és mérési problémái</i>	205
7.1.1	<i>Az SNA rendszer mutatói</i>	208
7.2	<i>A konjunktúraciklusok hatása a gazdaságra</i>	215
7.3	<i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések</i>	220
8	Foglalkoztatottság és munkanélküliség	222
8.1	<i>A munkanélküliség meghatározása</i>	222
8.2	<i>A munkanélküliség gazdasági okai</i>	227
8.3	<i>A foglalkoztatáspolitikai eszköztára</i>	231
8.4	<i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések</i>	233
9	Az infláció jelensége a gazdaságban	235
9.1	<i>Az infláció mérése</i>	236
9.2	<i>Az infláció alapvető okai</i>	240
9.3	<i>Az infláció gazdasági következményei</i>	242
9.4	<i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések</i>	243
10	A gazdaság- és szociálpolitika szerepe a gazdaságban	245
10.1	<i>A gazdaságpolitika szereplői és intézményi keretei</i>	245
10.1.1	<i>A gazdaságpolitika célrendszere</i>	248
10.1.2	<i>A gazdaságpolitikai célrendszer belső feszültségei</i>	249
10.2	<i>A gazdaságpolitika fő területei és eszközei</i>	251
10.2.1	<i>A pénzügypolitika</i>	251
10.2.2	<i>A költségvetési politika</i>	251
10.2.3	<i>A monetáris politika</i>	257
10.2.4	<i>Struktúrapolitika és regionális gazdaságpolitika</i>	263
10.3	<i>A szociálpolitika</i>	265
10.4	<i>Összefoglalás és ellenőrző kérdések</i>	267
	A felhasznált irodalmak jegyzéke	270

Előszó

A közgazdasági tudás kútja mélységes, a közgazdaságtudomány által vizsgált területek tárháza pedig nagyon széles és színes. Elméleti irányai és gyakorlati alkalmazásai már önmagukban is olyan jelentős spektrumokat fognak át, amelyeknek csak vaskos könyvek szolgálhatnak megfelelő keretűl.

Aki a közgazdaságtan komplex jelenségbirodalmába próbálja bevezetni az érdeklődő olvasót, annak a hatalmas fa és az apró fejsze ellentmondásának érzésével kell belevágnia ebbe az izgalmas vállalkozásba. A közgazdaságtudományba bevezetni kívánó – és általában meglehetősen szűk terjedelmi korlátok közé szorított - könyvek ezért sokszor igen eltérő irányokból és logikával közelítik meg a közgazdasági tudás óriás fájának tartalmát és alapvető jellemzőit. A vizsgált témakörök tárgyalásmódjai és az egyes témák súlyai tehát elsősorban attól függenek, hogy a szerzők nézőpontjai mit tesznek láthatóvá, vagyis hogy a tudományos megismerés „*reflektorfényét*” hová és mire irányítják.

Annak eldöntésében, hogy e könyv milyen irányokba fókuszálva kívánja megalapozni a közgazdaságtudományi képzésben részt vevő hallgatók ismereteit, a képzési követelményrendszer, az oktatási tapasztalatok és az individuális kutatói szemléletmód egyaránt útmutatóul szolgáltak. Ugyanakkor, mint bármely tudományba bevezetést célzó írás, ez a könyv is az adott tudomány alapvető fogalmait és jelenségeit próbálja átfogó tartalommal és alapos szemléltetéssel bemutatni.

A könyv a közgazdasági alapismeretek törzsének bemutatására törekszik azzal a céllal, hogy az olvasó sikeresen legyen képes elsajátítani a legalapvetőbb fogalmi elemeket és azt a szemléletet, amely irányítúként tud majd szolgálni a közgazdasági tudás fáján, a törzsből fakadó legkülönbözőbb ágakon található szakismeretek feltárásában és elsajátításában.

Pécs, 2009. augusztus

Dr. Hausmann Péter

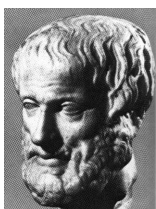
1. A közgazdaságtudományi megismerés rövid története és jellemzője

Minden tudomány létrejötté az ember világ-megismerési próbálkozásainak eredményeként értelmezhető. E törekvések magával az emberrel egyidősek, hiszen már a legkorábbi eszközökben is, amit őseink készítettek, felfedezhetőek olyan motívumok, amellyel a világnak egyfajta leképezését, értelmezését rajzolták meg. Így például az első **barlangi rajzok** is többféleképpen értelmezhetőek: a megrajzolt állatok egyben jelenthették a tudományos megismerés célját, egy művészi élmény kifejeződését, vagy akár egyfajta kultikus-vallási szertartás részét.

Az ősi idők emberének a világról alkotott nézetei ugyanakkor még valamiféle misztikus egységet alkottak. Az emberi kultúra fejlődésével megnövekvő és tudni kívánt ismeretanyag azonban már nagyon korán olyannyira bonyolulttá tette világunkat, hogy e tudásvágy az emberiség világ-megismerési kísérletét lassan három egymástól elváló területre, a tudományra, a vallásra és a művészetre koncentrált. E szétbomlás jelei az ókori civilizációk világában már tetten érhetőek.

Nem véletlen, hogy a klasszikus tudományok kialakulása az ókorra vezethető vissza, és az sem, hogy minden magára valamit is adó tudomány az ókorra próbálja meg geneziséjét visszavezetni. És ahogy a tudományok nagy része, a közgazdaságtan is nyugodtan kezdheti mondandóját azzal, hogy „már az ókori görögök is”, hiszen az **ökonómia** az egyike azon tudományoknak, amelyek mindmáig a görögök által adott nevet használják.

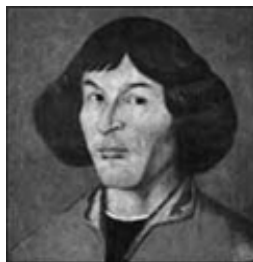
Az ökonómiai (gazdasági) jelenségek tudományos vizsgálatának eredetét leginkább Platón (i.e. 427-347) és **Arisztotelész** (i.e. 384-322) munkáiban érhetjük tetten. A legkidolgozottabb gazdasági elemzéseket Arisztotelész két értekezése, a *Politika* és a *Nikomakhoszi etika* tartalmazza. Mindkét cím jelzi, hogy a gazdasági kérdések a politikai közösség – a városállam – és az egyén által elérendő legfőbb jó szemszögéből kerültek

bemutatásra, vagyis az ökonómiai diskurzus még alárendelődött a politikának és az etikának [Madarász 2002, 27]

A középkor világ-megismerési kísérlete abban a **skolasztikus** hagyományokat megtestesítő nézetrendszerben formálódott tovább, amelyik újra egységes keretet teremtett az ókorban már három részre szétvált megismerési módozat számára. Mindez azt jelenti, hogy a vallásos meggyőződés adott és szabott határt mind a művészi önkifejeződés lehetőségére, mind a tudományos megismerés irányvonalaira. Amelyik művész vagy tudós ezeket a határokat nem tartotta be, hamar az eretnokség, a boszorkányság vagy a sátánimádás vádjával nézhetett szembe. (Giordano Bruno, Vanini, illetve Campanella mártíromsága vagy Galilei pere mind azt bizonyítják, hogy sok tudós került szembe a középkori skolasztika által meghatározott nézetrendszerrel. E konfliktusok jellemzően a heliocentrikus - azaz napközpontú - és a geocentrikus - azaz földközéppontú - világgép összeesésének keresztmetszetében játszódtak le. Mivel a skolasztikus felfogás szerint Isten az embert saját képére a Földre teremtette, vagyis csak ez lehetett a világ közepe, így e gondolkodás eleve elutasította a heliocentrikus világgép lehetőségét).

A *skolasztikus közgazdasági diskurzus* elsősorban arra irányult, hogy eligazítsa a keresztény hívőket, mit kell tenniük a gazdasági életben, illetve hogyan kell élniük ahhoz, elkerüljék az örök kárhozatot. Ezért a gazdasági kérdések igen szűk körben fogalmazódtak meg, és jellemzően a kapzsiság, az uzsora, a kamatszédés, a csalás vagy az adásvétel keretében elkövethető bűnök ismertetésében merültek ki. A gazdasági írások jellegzetes formája a *teológiai értekezés* volt, amelyek közül talán Aquinói Szent Tamás műve, a „*Summa theologiae*” a leghíresebb.

A **modern tudományok** kialakulását az un. „kopernikuszi” fordulattól kezdve datálhatjuk. A 16. század elejéről van szó, amikor egyre több repedés jelenik meg a skolasztikus rendszer által behatárolt tudáskészleten. Itt nem egyszerűen

arról van szó, hogy **Kopernikusz** (1473-1543) kellő súllyal lesz képes alátámasztani a heliocentrikus világgép létjogosultságát, hanem arról, hogy Kopernikusz és kortársai az élet minden területén - a természeti és társadalmi jelenségek vizsgálatán keresztül egyaránt - olyan új megközelítéseknek magjait vetették el, amelynek termését a következő században, a modern tudomány keletkezésével lehetett learatni. A

világmegismerésben ugyanis egyre inkább olyan szempontok – mint például az ismérv, a bizonyíthatóság, a mérhetőség, a kiszámíthatóság stb. – kerülnek előtérbe, amilyenekről addig csak elvétve lehetett hallani, ugyanakkor számos olyan skolasztikus érvelési szempont – mint például a kinyilatkoztatás, az „Ő

mondotta” a „meg vagyon írva” stb. – kezdi érvényét veszíteni, amelyek eddig döntőnek bizonyultak a világ-megismerési próbálkozásokban.

A modern tudományos megismerés alapja tehát az, hogy célzott törekvéseket

mutat a tudás sejtelmektől való elszakítására, a dolgok okához való eljutáshoz. Bacon (1561-1626) szavaival „igazán tudni annyi, mint az okokat ismerni.” Ezeknek a törekvéseknek egyik vezérszónoka lesz Descartes (1596-1650), aki az „Értekezés a módszerről” című alapművében fekteti le a modern tudomány megismerési sajátosságainak alapköveit. A másik pedig Newton (1642-1727), aki a „Természetfilozófia matematikai elvei” címmel megírt grandiózus művében alapozza

meg a modern tudomány módszertani és bölcséleti alapvetéseit.

A 17. századra az alkalmazott új tudományos érvelések és retorikai elemek a gazdasági jelenségek vizsgálatában is tetten érhetők. Egy *olyan új gazdasági diskurzus kezd el kibontakozni* a vallási és polgárháborúk, illetve nemzetek közötti hadi és kereskedelmi versengések árnyékában, *amely a virágzó kereskedelmet és az erős államot egyaránt államérdekké tette.* Az e folyamatok által generáltan a 17. században létrejövő új gazdaságfilozófiai eszmearamlat a **merkantilizmus** volt, amely új érvelési technikákkal próbálta felkutatni a gazdasági hatalomnak és a gazdasági fejlődésnek az alapvető okát és motorját.

Ezek a korai modern gazdasági elemzések jellemzően a gazdasági tevékenységek meghatározott szektoraira összpontosítottak. A merkantilizmus elsősorban a *külkereskedelemre*, illetve a *pénzügyi rendszerre*, és ezeken belül is az *export tevékenységre* és a *nemesfémek felhalmozására*. Míg a 18. századra elsősorban Franciaországban létrejövő új gazdasági gondolkodás, a **fizokratizmus**, a gazdasági tevékenység természeti alapjait emeli ki, és a nemzetek gazdagságának és növekedésének forrását a *mezőgazdaságban* és annak fejlesztésében látja.

A fény századának tekinthető 18. század gazdasági nyelvét és vizsgálati módszereit a francia **Felvilágosodás** kora még tovább színesítette. Az ismeretek bővülése és a társadalmi haladás olyan új tudományos megalapozással párosult, amely felvetette annak lehetőségét is, hogy a tudomány képviselői a világ egészére vonatkoztatva, annak valamennyi területét átfogva képzeljék el az abszolút és igaz tudást megcélzó észrendszer alkalmazhatóságát. A Felvilágosodás korszaka elsősorban a nagy enciklopédisták tollain keresztül gyűjti és rendezi egységbe a tudományos tudás addigi összes ismeretanyagát,

megteremtve ezzel az egységes modern tudományt, amit akkor még filozófiának neveztek.

A 18. század második felétől kezdve az egységes tudomány, a filozófia, elsősorban a tudományos ismeretek további szélesedésével fokozatosan speciális tudományos ismeretek irányába kezdett részekre bomlani, teret engedve ezzel az egyes tudományágak létrejöttének, valamint a társadalmi folyamatok megismerésének tudományos közelítésére. Ez az út nyitott lehetőséget az egyes társadalomtudományok megjelenésének, és e tudománytörténeti folyamatok terméke volt természetesen maga a **modern közgazdaságtudomány** kialakulása is.

A tudomány kifejezést ugyanakkor a 19. századig elsősorban – sőt, sokszor kizárólag – a természettudomány fogalmának jelölésére használták, megkülönböztetve azoktól a társadalmi diszciplínáktól, amelyekre leginkább a művészet, a filozófia vagy legjobb esetben is csak a humán-, illetve bölcsész”tudomány” megnevezéseket alkalmazták. Ezért az egyes társadalomtudományok képviselői érthető módon tettek olyan erőfeszítéseket saját diszciplínájuk tudományos státuszának elnyeréséért, amelyek egyrészt a természettudományok megismerési logikájának és módszertanának alkalmazását sürgették, másrészt pedig megismerési törekvéseik tárgyának tisztázását igényelték. Mindezek hatására a modern társadalomtudományok képviselői saját diszciplínájuk alapjainak lerakásához – követendő modellt keresve – elsősorban a newtoni fizikához fordultak, miközben jelentős mértékben szűkítették tovább vizsgálódási köreiket, lehetőséget és létjogosultságot adva vizsgálódási területük elkülöníthetőségének és diszciplináris megközelíthetőségének. A későbbi elemzéseket előrevetítve fontos hangsúlyozni, hogy a közgazdaságtudomány fejlődési és megismerési útjára különösen igazak az imént említett erőfeszítések, hiszen a haladást megalapozó és igazoló tudományos megismerésben központi szerepet kért és kapott tudományunk akkor, amikor – úgy tűnt – épp a gazdaság vált a fejlődésmítológia központi elemévé, az ideális társadalom dinamizmusának hordozójává vagy megvalósítójává [Szokolczai 1990, 10].

1.1 A közgazdaságtan fogalma és helye a tudományok rendszerében

A közgazdaságtudomány megismerési területeibe bevezetést célzó könyv aligha kezdődhet el mással, mint annak tisztázásával, mi mindent takar az a szó, hogy közgazdaságtan. Ezt a kérdést amennyire egyszerű feltenni, annyira nehéz feladat megválaszolni. Hiszen mint minden tudomány, a közgazdaságtan is egy igen hosszú fejlődési úton jutott el abba az állapotba vagy inkább fejlődési szakaszba, amit mai modern közgazdaságtudománynak, illetve mai modern közgazdasági ismeretanyagának nevezhetünk. A közgazdasági tudáshalmaz mai tartalmát ezért csak akkor láthatjuk tisztán, ha megértjük a közgazdaságtan tudománnyá válásának fontosabb momentumait és szakaszait, valamint azokat a kérdéseket és problémákat, amelyeket az egyes korszakok aktuális gazdasági folyamatai hordtak a gazdaságot kutató tudósok vizsgálati asztalára. A modern közgazdaságtudomány tehát más tudományokhoz hasonlóan olyan történelmi termék, amelyet az állandóan változó gazdasági-társadalmi folyamatok és az azokra válaszolni kívánó tudományos nézőpontok formáltak olyanná, amilyen.

Az előző alfejezetből annyit már mindenképpen tudunk, hogy fontos és tartalmas közgazdasági ismeretek már az ókorban is születtek elsősorban Platón és Arisztotelész értekezései révén. De a mai szemmel is modernnek és egységesnek tekinthető közgazdaságtani ismeretanyag csak valamikor a 18. század második felében kezdett el formálódni. Azóta azonban igen sok idő telt el, és megannyi változás következett be a gazdaságban és az azt vizsgáló tudományos megismerésben egyaránt. Ennek a hosszú fejlődési folyamatnak a tömör és vázaltszerű összefoglalásával a mi könyvünk is megpróbálkozik a későbbiekben. Előbb azonban a közgazdaságtani ismeretek lényegét a többi tudománytól való elhatárolás mentén próbáljuk megragadni.

Bármilyen jellegű tudományos ismeretről is beszélünk, mindenekelett számos kérdést kell tisztázni. Így többek között látnunk kell, hogy

- mi a tudományos megismerés tárgya (mit vizsgálunk a kutatásainkban),
- mi a tudományos ismeretszerzés logikája (mi a kutatás igazolásmódja),
- mi a tudományos megismerés célja, küldetése,
- mi az ismeretszerzés feladata?

E feltett kérdésekre adott válaszok alkalmasak arra, hogy a tudományos ismereteket különböző osztályokba rendezhessük, az egyes tudományokat a rendező elvek mentén körvonalazzuk, és ezáltal a közgazdaságtan alapvető

jellegzetességeit is feltárjuk. Ezért a továbbiakban mi is ezt a rendezési logikát követjük.

1.1.1 Mi a közgazdaságtudomány tárgya?

Hagyományos megközelítésében a tudományok vizsgálati tárgyait két nagy csoportba sorolhatjuk. Ez alapján megkülönböztetünk

- természettudományos ismereteket, amelyek az élő (pl. a biológia, az etológia) és élettelen természet (pl. a fizika, a geológia) tanulmányozásával foglalkoznak,
- társadalomtudományi ismereteket, amelyek különböző társadalmi jelenségek és folyamatok felkutatását és megértését tűzik ki célul. (Idesorolható pl.. a történelemtudományt, a szociológiát vagy a jogtudományt.

E felosztás szerint aligha kétséges, hogy a közgazdaságtant hová kell sorolnunk:

A közgazdaságtudomány olyan társadalomtudományi diszciplína, amelyik a társadalom egyik meghatározó alrendszerével, a gazdasággal, a gazdálkodás általános törvényszerűségeivel, illetve a gazdaság alapvető folyamataival foglalkozik.

A fenti – hagyományos – felosztás azonban több problémát is felvet. Egyrészt léteznek olyan tudományok, amelyek jellegüknél fogva nem férnek bele a fenti csoportokba. Ilyen például a matematika, a filozófia vagy az irodalomtudomány. Más tudományok vizsgálatai viszont természeti és társadalmi ismereteket egyaránt érintenek. A földrajztudomány például alapvetően természetföldrajzra és társadalomföldrajzra osztható. Végül léteznek olyan tudományok, amelyek tisztán egyik besorolásba sem illenek bele. A pszichológia tudománya például az emberi lelki természetével foglalkozik, amelynek megértéséhez a természettudományos és társadalomtudományi kontextus, illetve módszertan egyaránt feltétel.

Az említett problémák a közgazdaságtudomány esetében különös hangsúllyal vetődnek fel. Tudományunk ugyanis a gazdasági jelenségeket elsősorban a természettudományokban – és elsősorban a fizikában – alkalmazott módszertani apparátus segítségével vizsgálja. Így *a közgazdaságtan a társadalmi természetű*

gazdaság természettudományának tekinthető. Más tekintetben azonban kilóg mind a társadalom-, mind a természettudományok vizsgálati köréből.

A közgazdaságtan ugyanis elsősorban az ember gazdasági természetével foglalkozik oly módon, hogy a gazdaság szereplőinek motivációit, döntéseit és azok következményeit vizsgálja.

E megközelítés szerint a gazdasági folyamatok a gazdasági szereplők döntéseinek erőterében formálódnak, ezért a közgazdaságtan alapvető feladata az ember gazdasági természetének megismerése és megértése. Vagyis létezik a tudományoknak egy olyan köre, amelyik az ember alapvető természeti sajátosságaival foglalkozik, és a közgazdaságtudomány is ide sorolható. Ezeket a tudományokat humántudományoknak nevezzük. Így a közgazdaságtant az ember gazdasági természetének tudományaként is felfoghatjuk.

1.1.2 Mi a közgazdaságtudomány alapvető megismerési logikája?

A tudományokat csoportosíthatjuk aszerint is, hogy mi a bizonyításuk módja, mi az igazolásmódja. Így megkülönböztetünk

- logikai vagy apriorisztikus (tapasztalatot megelőző) tudományos megismerést, amelyek az elvont gondolkodás szintjén, ok-okozati rendszereken keresztül és modelleket építve próbálják feltárni a természet vagy társadalom alapvető mozgástörvényeit. Amelyeket utána természetesen megfigyelés útján összevetnek a valósággal, vagyis verifikálják az így szerzett tudományos ismereteket. (Ide sorolható például a filozófia, az elméleti fizika vagy a matematika számos ága)
- tapasztalati vagy empirikus (tapasztalatot követő) tudományos megismerést, amelynél a megismerő (tudós) a természeti vagy társadalmi tények alapján vezet le az általános – de nem örök - érvényű tudományos tételeket és állít fel törvényeket. A verifikáció természetesen itt is elengedhetetlen. (Idesorolható például a szociológia).

A közgazdaságtudomány alapvetően empirikus tartalommal bíró tudomány, hiszen kutatásaiban valós gazdasági szereplők cselekvéseire és döntéseire fókuszál, és azokból próbál meg általános következtetéseket megfogalmazni.

Ugyanakkor a közgazdaságtan – mint majd a későbbiekben látni fogjuk – mindkét megismerési irányban folytat vizsgálódásokat. Számos olyan vizsgálati feltétel és elemzési keret létezik ugyanis a tudományunkban, amelyek csak elvont és elvi szinten értelmezhetőek. Látni fogjuk például azt, hogy a közgazdaságtani ismeretanyag központi jelentőséget tulajdonít az ideálisnak – a valóságban tisztán nem létezőnek – tekinthető tökéletes verseny bemutatásának és vizsgálatának. De további példaként hozható fel a gazdasági szereplők maximálási motivációja, amely szerint a fogyasztó a szükséglet-kielégítés során átélt élvezetet, míg a vállalkozó a tevékenységének eredményeképpen létrejövő profitját kívánja maximalizálni. És amikor tudományunk haszonmaximumot keres a fogyasztói optimalizáció során, akkor is egy olyan elvont fogalomból indul ki (nevezetesen a hasznosság fogalmából, amely tökéletesen analóg a fizikában megismert energiával: létezik, de létezését nem lehet sem származtatni, sem magyarázni), amely csak elvi szinten nyer értelmet.

1.1.3 Mi a közgazdaságtudomány alapvető célja?

A tudományokat osztályozhatjuk úgy is, hogy milyen stílusban és céllal közelítenek egy adott problémához. Így a tudományos megismerés célja, rendeltetése alapján megkülönböztetünk

- pozitív tudományokat, amelyek leírják a különböző természeti és társadalmi jelenségeket, összefoglalják a tudományos megfigyelések eredményeit és magyarázzák a megfigyelések tárgyának változását, valamint e változás következményeit. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a pozitív tudományos megismerés azt írja le, hogy „*mi van*, illetve „*mi lesz*”.”
- normatív tudományokat, amelyek a természeti és társadalmi jelenségek leírásán túl követendő jellegű tanácsokkal is szolgálnak. Azt mondhatjuk, hogy a normatív tudományos megismerés arra is keres válaszokat, hogy „*mi legyen*” vagy „*minek kellene lennie*”.

A pozitív tudományok alapvető jellemzője tehát, hogy missziójuk a tudományos tényfeltárás, így stílusuk pusztán leíró jellegű. Ez egyben azt is jelenti, hogy mondandójukat nem töltik fel értéktartalommal, kommentárokkal, vagyis ha nem is értékmentességre, de mindenképpen értéksemlegességre törekszenek. A normatív megismerést követő tudományok azonban elsősorban előíró jellegűek, hiszen küldetésük nem áll meg a tények feltárásánál, hanem azon túlmenően értékeli, minősíti is azokat. További különbségtétel abban ragadható meg,

hogy a pozitív tudomány tárgya a természeti, társadalmi és gazdasági jelenségek *szabályszerűségeinek* vizsgálata, addig a normatív tudományé a különböző *ideálok és irányelvek* meghatározása.

Nem kétséges, hogy mint minden tudományos gondolkodásnak, így a közgazdasági megismerésnek is alapvetően pozitív szemléleten kell alapulnia, vagy legalábbis azon kell elindulnia.

A közgazdaságtan elsősorban olyan pozitív szemléletű tudomány, amelynek alapvető küldetése a gazdaságban megfigyelhető szabályszerűségek vizsgálata és leírása.

A közgazdaságtudomány azonban több tekintetben is jelentős normatív tartalommal átitatott. Egyrészt a közgazdasági vizsgálódások nagy része – és elsősorban a mikroökonómiai modellek – jellegükben normatív szemléletűek, hiszen nem a gazdasági szereplők tényleges viselkedését állítja a középpontba, hanem azokat a kritériumokat fogalmazza meg velük szemben (pl. racionális gondolkodás, racionális választás, tökéletes informáltság, maximálási hajlam stb.), amelyek ideális (matematikailag optimális) döntéseket eredményeznek.

Másrészt a közgazdaságtudomány és a közgazdászok társadalmi felelőssége hozza felszínre tudományos vizsgálatok normatív tartalmát, hiszen a gazdasági jelenségek nem állnak meg a tudomány határainál, hanem jelentős mértékben befolyásolják a gazdasági szereplők életfeltételeit és lehetőségeit. A közgazdaságtan társadalmi felelőssége legelőször az 1929-33-as nagy gazdasági világválság idején vált nyilvánvalóvá azzal a vitaponttal a közgazdász tudósok között, hogy a gazdasági jelenségekből, szigorú logikai szabályok alapján levezetett, általános érvényű, pozitív szemléletű, egzakt matematikai modellek megalkotását tekintsék-e egyedüli célnak, vagy ezen túlmenően követendő – normatív – jellegű megállapításokkal adjanak támpontokat a válsággal sújtott országok gazdasági szereplőinek és kormányainak.

Manapság a közgazdaságtudomány legkülönbözőbb területein van óriási szerepe a normatív megállapításoknak, vagyis a különböző értékítéleteknek és az etikának. A folyamatos gazdasági növekedés például felveti a Föld kizsákmányolásának és tönkretételének etikai kérdéseit („A Földet nem őseinktől örököltük, hanem unokáinktól vettük kölcsön”), a növekedés és fejlődés ellentmondásait vagy a konjunktúrák és a válságok erősödő váltakozásait, amelyek egyre nagyobb problémák elé állítják a ma társadalmát és a jövő generációit egyaránt. De a munkanélküliség vagy az infláció nagysága, az állami szerepvállalás mértéke és hatékonysága, az állam vagy a társadalom eladósodása, az adórendszer társadalomra gyakorolt hatása és

megannyi más kérdés mind olyan súlyúak egy társadalom jólétének és jövőbeli lehetőségeinek szempontjából, hogy igénylik a közgazdász társadalom értékítéletét, véleményalkotását és folyamatos vitáját. Meg kell jegyeznünk, hogy jelen könyv írásának idejében egy világgazdasági válság körvonalazódik, amelynek hatására számos országban a politikai döntéshozók egyre több közgazdász véleményét kérik ki a lehetséges megoldási alternatívák felvázolása tekintetében. Sőt, nem egy esetben – például hazánkban is – politikai döntéshozói szerepkörbe, szakértői kormányba vagy akár kormányfői posztra kérnek fel neves közgazdászokat, hogy szakmai véleményük mielőbb gazdaságpolitikai döntések sorozatává válhasson a válság okozta problémák enyhítésére.

1.1.4 Mi a közgazdaságtudomány feladata?

A tudományos megismerést a fentiekén túl feladatuk szerint is csoportosíthatjuk. Ez alapján megkülönböztethetünk

- elméleti tudományokat, amelyek feladata, hogy a természet vagy társadalom jelenségbirodalmából általánosítható következtetéseket és tudományos törvényeket fogalmazzanak meg a saját vizsgálódási területükön. (Ilyen tudomány például a biológia).
- alkalmazott tudományokat, amelyek a különböző elméleti tudományok által feltárt törvényszerűségek érvényességét vizsgálják a saját alkalmazási területükön. (Ilyen például az orvostudomány).

A közgazdasági ismeretek tárgyköre olyan széles, hogy mindkét megismerési feladatot jócskán felöleli. Sőt, a közgazdaságtan esetében célszerű a különböző ismeretanyagokat három részre bontani. Ez azt jelenti, hogy egyfelől a közgazdasági megismerésnek is vannak elméleti irányai, és e kérdésköröket fogja át az elméleti közgazdaságtan. Keretei közé sorolható például

- a mikroökonómia
- a makroökonómia
- a nemzetközi gazdaságtan
- a komparatív (összehasonlító) gazdaságtan
- a közgazdasági eszmetörténet

Ugyanakkor a közgazdasági ismereteknek vannak alkalmazási területei is egyszerre kettős tekintetben. Egyrészt az alapvető elméleti mikro- és makrogazdasági, ágazati közgazdasági ismeretekre épülve a gazdasági

intézményrendszer különböző területein és szintjein merülnek fel olyan elemzési munkák, amelyek elősegítik a különféle döntés-előkészítési és döntés-elemzési feladatok megoldását. E vizsgálatokat átfogó tudomány az alkalmazott közgazdaságtan, amely olyan rész tudományokat foglal tudományos keretbe, mint például

- az államháztartástan
- a térgazdaságtan
- az ipargazdaságtan
- az agrárgazdaságtan
- a szolgáltatás-gazdaságtan.

Másrészt az elméleti közgazdaságtannak léteznek olyan alkalmazási területei is, amelyek az *üzleti életben* jelentkező problémák és folyamatok elemzését teszi tudományos vizsgálatok tárgyává. Ezeket az ismeretanyagokat az üzleti tudományok körébe soroljuk, amelyeket a legtöbbször funkcionális gazdaságtan névvel is illetünk, hiszen az üzleti világban különböző gazdasági-gazdálkodási funkciókat is megtestesítenek egyben. Ide sorolható például

- a pénzügytan
- a számvitel
- a marketing
- a menedzsment
- a vállalat-gazdaságtan.

Az elméleti közgazdaságtan és az alkalmazott, illetve üzleti tudományok viszonya nem egyirányú. Az nem vitás, hogy az elméleti tudományok alapvető törvényszerűségei olyan rendezett tudásbázist jelentenek, amelyek számos segítséget képesek nyújtani a gyakorlati szakemberek számára és az üzleti tudományok fejlődéséhez egyaránt. Másfelől azonban épp a gyakorlati alkalmazások világítanak rá olyan kérdéskörökre, amelyek korábban az elmélet számára nem voltak fontosak vagy éppen téves előfeltevések mentén fogalmazódtak meg. Példaképpen említhetjük meg a humán erőforrások és azok irányításának – azaz a menedzsment szerepének – felismerését a termelésben, a vállalati kultúra hatását a versenyképességre vagy a marketing kutatások eredményeképpen a pszichológiai és szociológiai hatások fontosságát a fogyasztói döntésekben.

Nem nehéz felismerni, hogy a közgazdaságtannak ahány irányáról, ágáról beszélünk, annyiféle tárgykör és módszer jöhet szóba vizsgálatainak megalapozásához. Mi azonban innentől kezdve, amikor közgazdaságtanról beszélünk, azon csak az elméleti közgazdaságtant fogjuk érteni, amit elsősorban

matematikai módszertanán, illetve annak mondanivalóján keresztül kívánunk a későbbiekben bemutatni. Vagyis a továbbiakban azokat a fontosabb elméleti vonatkozásokat vesszük számba, amelyek a mikro- és makroökonómia vizsgálati területeit alapozzák meg, illetve azok fogalmainak és folyamatainak megértését segítik elő. Most egyelőre csak annyi magyarázatnak adunk helyet röviden, hogy milyen megismerési jellemzőket takar a mikro- és makroökonómia elnevezés.

A mikroökonómia – ahogy a neve is sugallja – a gazdaság mikro jelenségeinek vizsgálatát tűzi ki célul a gazdaság alapvető szereplőin keresztül. Így elsősorban a háztartásokban és a vállalkozásokban lejátszódó alapvető motivációkat, az azokra felépülő döntési folyamatokat, illetve mindezek következményeit veszi számba. Meg kell azonban jegyezni, hogy a mikroökonómia szinte kizárólagosan azokat a gazdasági jelenségeket kíséri nyomon, amelyek a piacon zajlanak. A mikroökonómia a piac tudománya, abból a szempontból is, hogy az egyes piactípusok azonosításán, bemutatásán és elemzésén keresztül próbálja nyomon követni a piaci mechanizmusok működését, valamint feltárni a piaci hatékonyság zavaró elemeit.

A makroökonómia – szintén a neve utal rá – a gazdaság makro, elsősorban nemzetgazdasági vonatkozásait vizsgálja. Így nem egy piacot, hanem piacok aggregátumát tekinti vizsgálati tárgyául, illetve azokat jelenségeket, amelyek mikro szinten nem, vagy csak áttételeken keresztül értelmezhetők. Foglalkozik tehát a nemzetgazdaság növekedési lehetőségeivel és sajátosságaival, a gazdasági működés ciklikusságával, az állam gazdasági szerepvállalásával, illetve annak területeivel, a nemzetközi munkamegosztás különféle vonatkozásaival, valamint azokkal a problémákkal, amelyek gátló tényezői lehetnek a gazdasági növekedésnek és a társadalmi jólétnek. Ezek közül a legfontosabb a munkanélküliség, az infláció, a költségvetési deficit és az állam eladósodása.

Összefoglalva mindazt, amit eddig a közgazdaságtanról megtudhattunk:

- olyan *társadalomtudomány*, amelyik a társadalom egyik meghatározó alrendszerével, a gazdasággal, illetve a különböző gazdasági jelenségek és folyamatok vizsgálatával foglalkozik;
- olyan *humántudomány*, amelyik a gazdasági szereplők motivációinak, döntéseinek és azok következményeinek vizsgálatán keresztül keres magyarázatokat a különböző gazdasági jelenségekre és folyamatokra;
- olyan tudomány, amelyik *apriorisztikus és empirikus tartalommal* egyaránt bír;

- olyan megismerési kísérlet, amelyik elsősorban *pozitív szemléletben* végzi vizsgálódásait és írja le alapvető következtetéseit, de jellegénél és szerepénél fogva jelentős normatív tartalommal is bír;
- olyan diszciplína, amelynek számos *elméleti és alkalmazott* területe létezik, és ami miatt az egyik legkomplexebb tudományos ismeretanyagának tekinthető.

1.2 A közgazdaságtudomány kapcsolata más tudományágakkal

A közgazdaságtan számos más tudományággal kell, hogy folyamatosan érintkezzen, hiszen a gazdasági folyamatok térben és időben egyaránt formálódnak, és mélyen beleágyazódnak a komplexebb társadalmi folyamatokba. A gazdasági jelenségek mind történeti és területi sajátosságokkal bírnak, így a *történelem* és a *gazdaságtörténet* felhalmozott és folyamatosan formálódó tudásanyaga segít bennünket a különböző gazdasági folyamatok mélyebb okainak feltárásában és megértésében. Ugyanakkor e történelmi folyamatok értelmezéséhez, a változások irányának és dinamikájának a megállapításához fontos elemzési módszerekre van szükség a közgazdaságtanban. A felkutatott gazdasági tényeket és adatokat össze kell rendezni, ellenőrzésekre és következtetésre alkalmas, tárolható információkká kell alakítani. Nem kétséges tehát,

hogy a közgazdasági kutatások igen szorosan támaszkodnak a *statisztika* és a *matematika* elemzési instrumentumaira és módszereire. De ez egyben azt is jelenti, hogy számos olyan kutatási terület is létezik, amelyek határvonalat jelentenek a közgazdaságtan, a statisztika és matematika számára. Példaképpen megemlíjtük a világhírű magyar matematikus, Neumann

János (1903-1957) nevét, aki a közgazdaságtanban is maradandót tudott alkotni a két tudomány határterületeit jelentő kutatásaiban). E közös kutatási területek tették lehetővé a *gazdaságstatisztika* és a *matematikai közgazdaságtan* létrejöttét.

A közgazdasági kutatások sokszor szembekerülnek azzal a problémával, hogy más-más társadalmakban és kultúrákban azonos gazdasági szituációkban sokszor teljesen eltérő gazdasági cselekvések és döntések születnek a gazdasági

szereplők részéről. A közgazdaságtannak ezért figyelemmel kell lennie azoknak a tudományoknak a megfontolásaira is, amelyek képesek magyarázatokkal szolgálni a társadalmi és kulturális különbségek okaira és eredetére. A közgazdászok ezért gyakran támaszkodnak például a szociológia, a társadalompszichológia, az antropológia vagy a kultúrantropológia eredményeire, illetve olyan aldiszciplínák a speciális kutatásaira, mint a gazdaság- és fogyasztásszociológia, a gazdaságpszichológia vagy a gazdasági antropológia.

Az említett tudományok ismeretanyagaira azért fontos felhívni a figyelmet, mert a mai modern közgazdasági ismeretek sokszor eltekintenek a társadalmi és kulturális kontextusok hatásaitól. Polányi Károly (1886-1964) igen kemény szavakkal így írt erről a problémáról: „*a klasszikus közgazdászok hagyományát, akik a piac törvényét a természeti állapotban élő ember állítólagos hajlamaira próbálták alapozni, felváltotta a civilizálatlan emberi kultúrák iránti érdeklődés teljes hiánya azon az alapon, hogy korunk problémáinak megértése szempontjából ez érdektelen*” [Polányi 1946, 59]

A gazdasági jelenségek tehát általában csak egy szélesebb mederben, csak *társadalmi kontextusban* értelmezhetőek, hiszen a különféle gazdasági tranzakciók elsősorban a gazdasági cselekvők interakcióin keresztül jönnek létre, s a gazdasági cselekvések többsége is csak közösségi szinten töltődik fel valódi tartalommal. Ezért a gazdaság komplex folyamatait megérteni is csak a társadalmi környezet ismeretében lehetséges. A gazdasági folyamatoknak ezt a megközelítését Polányi [1975] a gazdaság szubsztantív értelmezésének nevezi, és elsősorban azt érti rajta, hogy a gazdaság különböző mechanizmusai mindig meghatározott társadalomszerkezeti és intézményi feltételekhez kötődnek. Ebben a felfogásban tehát *a gazdaság nem más, mint egy intézményesített folyamat, mégpedig a társadalom és környezete közötti kölcsönhatás intézményesített folyamata.*

A gazdaság szubsztantív értelmezése egyben azt is jelenti, hogy tisztában kell lennünk azzal is, hogy bár tudományunk elsősorban a társadalom egyik meghatározó alrendszerének, a gazdaságnak a vizsgálatát tűzi ki célul, *a társadalmi alrendszerek tökéletes és végleges elkülöníthetősége aligha lehetséges.* Hiszen a társadalmi lét egyes jelenségcsoportjait sem lehet egymástól teljesen elkülöníteni. Álláspontunk szerint egy társadalmi szerveződésnek alapvetően négy jól azonosítható dimenziója létezik:

- Gazdasági alrendszer
- Jogi-etikai alrendszer
- Vallási-kulturális alrendszer
- Politikai-intézményi alrendszer.

A gazdasági folyamatok megismerésében és megértésében ezért további tudományok ismeretanyagát is figyelemmel kell kísérni a különböző közgazdasági kutatásokban. Mivel a gazdasági jelenségek mind meghatározott jogi keretrendszerben zajlanak, így a jogtudomány felhalmozott tudáshalmaza hathatós segítséget nyújt a jogrendszer és a gazdasági rendszer kapcsolódási pontjainak feltérképezéséhez. Mivel a közgazdaságtan elsősorban azokat a piaci-gazdasági tranzakciókat teszi vizsgálati tárgyává, amelyekben a *magántulajdon szentsége* sérthetetlen, így nyilvánvaló, hogy ezen tranzakciók mögött csak olyan jogrend állhat, amelyben a magántulajdon védelme biztosított. Ez azt jelenti, hogy a fennálló jogrend biztosítja, ne lehessen senki tulajdonát vagy tulajdonából származó hasznát ellenszolgáltatás nélkül vagy büntetlenül elvenni. A történelemből azonban rengeteg ellenpéldát is fel tudunk hozni. A magyar szocializmus első évtizedében például a kötelező beszolgáltatási rendszer, a kényszer-szövetkezesítések, az államosítások, az egyházi vagyon ellenszolgáltatás nélküli elvétele, a vállalatok profitjának központosítása mind olyan gazdasági tranzakciók voltak, amelyek mögött nem állt a magántulajdon szentségét biztosító jogrend.

A jog természetesen egy sor más kérdésben is szabályozó keretet nyújt a gazdasági folyamatoknak. Így például a gazdasági társaságok alapításáról, működéséről, átalakulásáról és megszűnéséről, a vállalatok pénzforgalmáról, számviteli nyilvántartásairól, adózási kötelezettségeiről, reklámozási tevékenységéről vagy piaci magatartásáról mind különböző szintű jogszabályok tartalmaznak előíró, követendő vagy tiltó normákat. A közgazdaságtudománynak ezért figyelemmel kell kísérnie a gazdasági folyamatok jogszabályi környezetét és azok változását. Főleg azért, mert semmilyen jogrend nem lehet semleges a gazdaságra. A jogi szabályozás mértékei és mikéntjei befolyást gyakorolnak a gazdasági szereplők gazdasági döntéseire, várakozásikra és piaci lehetőségeikre. Ezáltal jelentősen alakíthatja a jövedelemarányokat, hatást gyakorolhat a megtakarításokra, a beruházásokra, a vagyontartási formák közötti választásokra. Végző soron pedig egy nem megfelelő jogi szabályozási környezet akadályozhatja a gazdaság egészséges működését, és létrehozhatja a gazdasági anarchia különböző szintű megvalósulásait. Ennek elkerülése érdekében különösen fontos a két tudomány közötti folyamatos kommunikáció és átjárás, valamint azoknak a közös kutatási területeknek a kidolgozása, amelyek hathatós segítséget nyújtanak egy hatékony gazdasági működés jogi háttérének kidolgozásához.

A gazdasági folyamatok *vallási-kulturális determinációira* is számos példát lehet felhozni. Sokáig kutatták például, hogy miben nyilvánul meg a *japán csoda*, vagyis hogyan jöhetett létre az a helyzet, hogy a majd egy évszázados hátránnyal induló, és az 1950-es években a nyugati technológiát a

legkülönbözőbb eszközökkel másolni próbáló japán gazdaság a 60-as évekre miképpen ért el versenyelőnyt megannyi iparágban. Amerikai kutatók a válasza a japán kultúra és a *vállalati kultúra* sajátosságában leltek rá. Olyan kultúráról van szó, amelyben a vállalat a munkavállaló második családja, amit nem lehet cserbenhagyni, amelyben a vállalatvezetőt feltétel nélkül tisztelik és követik, amúgy pedig „apának” hívják; amelyben nem illik betegnek lenni, illetve egy hétnél tovább szabadságra menni; vagy amelyben otthon is illik folytatni a munkahelyen elkezdett munkákat.

A kultúra szerepe a piaci tranzakciókban közvetlenül is tetten érhető. Nem kell előzetes közgazdasági ismeret, hogy tudjuk, bárhol is járunk a világban, a piaci

ár általában iránytűje lesz minden adásvételnek.

Egy valóságos piaci szituációban a keresleti és a kínálati árajánlat ritkán esik egybe, így alkufolyamat eredményeképpen jöhet létre az az ár, amin megvalósul az adásvétel. Az azonban már kultúrafüggő, hogy mennyire esnek közel egymáshoz a két oldal induló árajánlatai. Egy török piacon például egyáltalán nem meglepő, ha 5-6 szoros az eltérés, és hosszú alkudozás során próbálja meggyőzni az árus a vásárlót árújának és eladói képességeinek kiválóságáról. Aki ezt a kulturális háttérrel nem ismeri, azonnal odébb fog állni a kereskedő árajánlatát hallva. Egy balkáni

piacon már csak 2-3 szoros a különbség a keresleti és kínálati oldal árajánlata között, míg Magyarországon már az 50%-kal magasabb induló kínálati árajánlat is túlzottan magasnak tűnhet a vásárló szemében. Mindemellett a vallási-kulturális determinációk meghatározzák a vásárlási, fogyasztási, termelési és elosztási szokásokat egyaránt, ezért a gazdasági jelenségek és folyamatok valós tartalmának megítéléséhez és megértéséhez a közgazdaságtannak figyelemmel kell lenni azoknak a fentebb már említett tudományágaknak az ismeretanyagaira is, amelyek magyarázni képesek a kulturális diverzitásokat.

A gazdasági folyamatok jellegét és alakulását a *politikai-intézményi környezet* is formálja. Korábban már szó volt róla, hogy Arisztotelész az ökonómiai vizsgálódásokat még alárendelte a politikának. Nos, ez ma már inkább kétirányú, hiszen a politikai berendezkedés legalább annyira meghatározza a gazdasági folyamatok jellegét és tartalmát, mint fordítva. A politikatudomány és a közgazdaságtudomány vizsgálódásai egyaránt oda lyukadnak ki, hogy a piaci alapú gazdasági berendezkedésnek leginkább a demokratikus politikai berendezkedés felel meg. Persze jócskán találhatunk azért példát arra is, ahol a kapitalista gazdaság demokratikusnak aligha nevezhető politikai

intézményrendszerrel párosul. Mindenesetre azok az országok, amelyek a kapitalizmus tagadására építették fel politikai-intézményi rendszerüket, „a piac anarchiát szül” elv alapján államosításokkal és más központi irányítással kapcsolták ki a piaci folyamatokat, és olyan politikai-intézményi berendezkedést hoztak létre, amelyek a gazdaság totális ellenőrzését és tervezését alapozták meg. Az ilyen típusú politikai és gazdasági berendezkedésre a szocialista és a volt szocialista országokba ismerhetünk rá (de erről a harmadik fejezetben még részletesebben fogunk szólni). Nem kétséges tehát, mindazon túl, hogy a *politológia* és a politikatörténet kutatási területein jócskán tapasztalható átfedés a közgazdaságtannal, e diszciplínák számos kutatási területen keresztül járulnak hozzá a közgazdasági kutatások jobb megalapozásához és fejlődéséhez.

1.3 A közgazdaságtan módszere: a modellezés szerepe és jellemzői

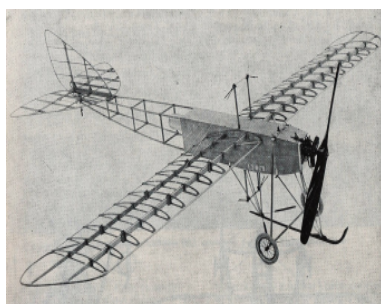
Más-más tudományok igen eltérőképpen közelítenek vizsgálatuk tárgyához, és rendezik egységes rendszerbe vizsgálati eredményeiket. Egyes tudományok a leíró-történelmi módszert alkalmazzák (pl. történelemtudomány), más megismerési területeken a kísérlet szolgál új ismeretek megszerzésére (pl. alkalmazott fizika, kémia, stb.), míg számos problémakör körbejárásánál csak logikai eszközöket és introspektív utakat járhatunk végig. (Az elméleti fizika például csak így próbálkozhat a feketelyuk vizsgálatára, de a filozófia is csak elvont, logikai síkon vizsgálhat olyan alapkérdéseket, hogy szabad-e az akarat, létezik-e Isten stb.)

A közgazdaságtudomány a társadalom komplex gazdasági jelenségeinek vizsgálatához igen kevés tiszta eszközt tud hasznosítani. Például kísérletre a szó eredeti jelentésében nincs sok lehetőség, hiszen a két ugyanolyan gazdasági jelenség, folyamat vagy döntés aligha fordul elő a valóságos életben. A közgazdaságtan ezért megismerési törekvéseiben legfőképpen különféle modellekkel operál. A modellezés, vagyis modellek alkotása a közgazdaságtan minden területére jellemző.

A modell a valóság leegyszerűsített mása, amely lehetővé teszi, hogy ne kelljen a valóságot teljes komplexitásában vizsgálni.

Természetesen mindenféle modellalkotás során a valóság tanulmányozásából kell kiindulnunk, úgy, hogy megfigyelések, mérések és bizonyos feltételezések mentén megvizsgáljuk a különböző jelenségeket, majd a lényegtelennek ítélt aspektusokat elhagyva építjük fel újra a valóságot. Az eljárás hasonlatos a térképkészítéshez: amennyire értelmetlen 1:1 arányú térképet készíteni, annyira veszélyes és felesleges túlzottan elnagyolt, leegyszerűsített és pontatlan térképpel operálni. Ugyanakkor jól hasznosítható minden térkép, amely az összes olyan releváns információt tartalmazza, mellyel a kijelölt cél elérhető.

A modell tehát a valóság valamely szempontból történő leképezése és leegyszerűsítése, vagyis egy absztrakció.

Absztrakciónak nevezzük azt az eljárást, amikor eltekintünk a részletektől, és a legfontosabb összefüggések kiemelésével próbálunk meg általánosítani. Ilyen absztrakció lehet egy működési ábra, egy **makett**, egy számítógépes játék, az általánosító viccek (pl. a rendőrviccek, a skót viccek), és – amiért e helyen beszélünk róla – a különféle tudományos elméletek.

A modell elsősorban arra szolgál, hogy rajta keresztül vizsgáljuk a valóságot, és így jussunk el a vizsgált jelenség viselkedésével és változásával kapcsolatos következtetésekre. Nagy előnye, hogy segítségével egy bonyolult rendszert egyszerűbbé és átláthatóbbá tudunk tenni, különféle ok-okozati összefüggéseket tudunk segítségével feltérképezni, de módot ad kísérletek, szimulációk elvégzésére is, és eddig nem tapasztalt események megismerésére vagy előrejelzésére.

A modellezés célja, hogy a vizsgált jelenségekkel kapcsolatosan törvényszerűségeket állíthassunk fel, vagyis általános érvényű következtetéseket vonjunk le a logikai szabályok szigorú betartásával. Ehhez két, egymással „ellentétes irányú” következtetési eljárás szolgál segítségül, az indukció és a dedukció.

Az indukció a tudományos vizsgálatoknak olyan módszertani eszköze, amely az egyedi megfigyelésekből halad az általános törvényszerűségek felé, amelyek egyben az egyedi esetek magyarázatául is szolgálnak.

Ennek lényege, hogy a vizsgálataink során a valóságból indulunk ki, ahol a különböző jelenségek tömeges megfigyelésével a pillanatnyi tudáshalmazunkhoz folyamatosan hozzáillesztünk olyan ismereteket, amelyeket

a megfigyeléssel megszerzett tapasztalataink mentén építünk fel (induktív szemezgetés). Majd osztályozzuk ezeket a megfigyeléseket, csoportosítva egyben az azonos jellegűeket, végső soron arra törekedve, hogy egy jelenségcsoportról általános törvényszerűségeket állíthassunk fel. Nem kétséges, hogy a természet megismerésében közvetlenül csak az egyedi jelenségek adóttak, és ami ezek által felkutatható, az lesz a minden hasonló esetre igaz általános törvény. Így például amennyiben mindig csak fehér hattyúkat látunk, akkor a tömeges megfigyelések révén megerősítjük – de nem igazoljuk végérvényesen - azt az általános törvényszerűségünket, hogy minden hattyú fehér¹. Ha azt tapasztaljuk, hogy Dante, Newton, Darwin, stb. halandó, akkor ebből általánosítható – de nem igazolható –, hogy minden ember halandó. De amennyiben egyedi megfigyeléseink során például olyan gazdasági eseményeket tapasztalunk, hogy csökkenő árak mellett növekszik egy termék vásárolni kívánt mennyisége, akkor törvényszerűnek vélhetjük, hogy az adott termék esetében az alacsonyabb árakhoz magasabb kereslet párosul.

A dedukció a tudományos vizsgálatoknak olyan módszertani eszköze, amely már ismert általános törvényszerűségekből (axiómákból) ad magyarázatot az egyedi esetekre.

Ennek lényege, hogy az igazságértékkel bíró tételekből következtethetünk szoros logikai rend alapján valamilyen hipotézisre vagy megállapításra. A matematikának tipikusan ez a következtetési eljárása, hiszen az adott definíciók és axiómák olyan általános tételek, amelyekből levezethetőek újabb, egyedi tételek. Nyilvánvaló, hogy a korábban már említett skolasztikus világnézet és világmagyarázat is minden ízében deduktív volt.

A közgazdaságtani modellek egyaránt épülhetnek induktív és deduktív megismerési logikára, de tudnunk kell, hogy a társadalmi-gazdasági megismerés csak induktióval kezdődhet, hiszen csak akkor és csak ott élhetünk a dedukció módszerével, amikor és ahol már általános törvényeket is megfogalmaztunk. Ugyanakkor bár minden deduktív okfejtés megfigyelésen – és így induktív szemezgetésen – alapul, ez nem a komplex gazdasági jelenségekre, hanem az egyszerű, elemi gazdasági cselekvésekre irányul, azzal a céllal, hogy a köztük lévő oksági kapcsolatok feltárásán keresztül – dedukcióval – a komplex gazdasági tények is megérthetőek legyenek. Másrészt követelmény

¹ Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú kijelentéseket, hogy „minden hattyú fehér”, verifikálni, azaz végérvényesen igazolni, igazzá tenni nem lehet (bármennyi fehér hattyú megfigyelése után sem), csak megcáfolni (falszifikálni), amennyiben találunk olyan hattyút, amelyik már nem fehér. Így bármely tudományos megállapítás addig igaznak tekinthető, amíg nem sikerül azt megcáfolni.

az is, hogy a közgazdaságtudomány tárgyát képező komplex gazdasági jelenségek konkrét megnyilvánulásokban – és indukción keresztül – (is) kerüljenek megfigyelésre, áttekintésre és megértésre. A közgazdaságtudományi megismerésben tehát az indukció és a dedukció módszertana jól kiegészítik egymást. Meg kell azonban jegyezni, hogy mint minden tudományban, a különböző közgazdaságtani vizsgálódásokban is nagy szerepet kap még két hathatós módszer. Az egyik az intuíció, ami a tudós rendezett tudását segíti bővíteni olyan kreatív tartományokban, amelyekben a megfigyelés és a logika nem nyújt elég támpontot.² A másik az introspekció (önvizsgálat), amelynek alapja az, hogy a gazdaságot kutató szakemberek is hús-vér gazdasági aktorok, így elméletekben megfogalmazódó gazdasági folyamatok és döntések a saját racionalitásuk mentén kerülnek megerősítésre vagy éppen kontrollálásra.

A modellezésben kulcsfontosságú szerepe van azoknak a tényezőknek, amelyek leírják és magyarázzák a modell működését és meghatározzák annak különböző állapotait. Ezeket a tényezőket változóknak nevezzük. Minden modell esetében megkülönböztetünk exogén és endogén változókat. Az exogén változók – ahogy a név is utal rá – kívülről (mint inputok) kerülnek a modellbe, így alakulásuk nem a modell működésétől függ, hanem a változásukat a modellen kívüli adottságok határozzák meg. Az endogén változók viszont a modellen belül határozódnak meg, vagyis alakulásukat a modell belső működése határozza meg. A modellekben az exogén és az endogén változók kapcsolata nagyon fontos, hiszen a vizsgált gazdasági jelenségek és folyamatok magyarázata az endogén változók, mint eredményváltozók mentén történik, ám ezek alakulása az exogén változóktól, mint magyarázó változóktól és azok alakulásától függ.

A modellezésnél tisztában kell lennünk azzal, hogy *minden modell csak hipotetikus lehet*, hiszen a segítségével felállított törvényszerűségek csak a modellben megfigyelt tendenciák megállapításai lehetnek. Tudnunk kell azt is, hogy a modellek megállapításai korlátozó feltételeknek vannak alávetve, vagyis csak meghatározott – és egyszerűsítést célzó – feltevések mentén értelmezhetőek. Nem vitás, hogy bármely modell elemzése során levont következtetések csak akkor lehetnek helytállóak, ha a modellalkotásnál alkalmazott feltételek valószerűek. Sőt, ezeknek a feltételezéseknek nem csak reálisnak kell lenniük, hanem a belőle levezethető gazdasági cselekvéseknek és jelenségeknek túlsúlyt is kell képezniük a komplex gazdasági jelenségek között

² Röntgen például hetekig kételkedett saját felfedezésében, mert sokáig érzéki csalódásnak, pusztá vízióknak tartotta az X-sugarak észlelését. Azonban intuitív gondolkodása révén sikerült megfigyeléseit új logikai aspektusok mentén modellezni és egy fantasztikus elméletbe emelni.

Minden tudománynak vannak olyan feltevései és állításai, amelyeket külön bizonyítás és magyarázat nélkül elfogadunk, igaznak vélünk. Ezeket nevezzük axiómáknak. Az axiómák léte a közgazdaságtanban és általában véve a társadalomtudományokban meglehetősen vitatott. Mindenesetre vannak olyan feltevések, amelyeket az elemzés során elfogadunk, nem vitatunk. Mivel a közgazdaságtan a gazdasági szereplők motivációit, döntéseit és azok következményeit vizsgálja, hiszen a gazdasági folyamatok nem mások, mint emberi cselekvések és döntések sorozatai és következményei, ezért a legfontosabb egyszerűsítő feltevések az ember gazdasági természetével kapcsolatosan fogalmazhatók meg. Legfőképpen pedig azokban az oksági vizsgálatokban, amelyek az egyéni érdekek akadálytalan érvényesülésének, azaz a gazdasági szabadság állapotában „gazdálkodó egyén” a „homo oeconomicus” létezésének feltételéből indulnak ki.

A gazdasági cselekvéseknél és döntéseknél a közgazdaságtan egyik legfontosabb feltevése, hogy a gazdasági szereplők racionálisan viselkednek. Bár a gazdasági racionalitás – értelmezési nehézségei miatt – ma talán az egyik legtöbbet támadott része a közgazdasági elméletnek, az nyilvánvaló és ebből következően aligha vitatható, hogy *a gazdasági döntések többségét egy józan észen alapuló mérlegelés előzi meg, melynek célja az, hogy a döntés következtében jobb helyzetben legyünk, mint korábban.* A gazdasági döntések egy részéről tudjuk, hogy véletlenszerűen (megpillantottuk egy antikvárium kirakatában kedvenc írónk egy régóta keresett könyvét) vagy érzelmi-hangulati alapokon születnek meg (Karácsony előtt egy utcai árus illatos gyertyája „megszóltott” minket). A gazdasági szereplők azonban döntéseik többségénél tudatosan egy konkrét és előre kijelölt gazdasági cél elérését célozzák meg. Ezért nagyon fontos számukra, hogy a lehetséges eredmények és a szükséges áldozatok arányait folyamatosan összevessék, és mielőbb felismerjék, hogy mik lehetnek a feltételei, illetve a járható útjai annak, hogy kijelölt céljaikat elérjék, vagy legalábbis minél jobban megközelítsék. Azt mondhatjuk, hogy efféle döntési helyzetekben a gazdasági szereplők racionálisan viselkednek. Mindazonáltal tudnunk kell, hogy a racionalitás nem abszolút fogalom, ezért azt mondhatjuk, hogy a gazdasági racionalitás létezése általános értelemben egyértelmű és mindenki által elfogadható feltételezés, de specifikációját tekintve már nehéz megragadni a pontos mibenlétét. (Sok esetben ugyanis még azt is nehéz értelmezni, hogy döntéseink révén mitől leszünk jobb helyzetben. Pl. a kábítószer-fogyasztó vagy egy játékautomatán játszó ember is – a lehetséges eredmények és a szükséges áldozatok mentén – folyamatosan mérlegelhet, döntésének racionalitását nehéz megítélni.)

A gazdasági szereplők viselkedésének második feltevése az önérdek követése. Nyilvánvaló, hogy az önérdekű cselekvés itt nem azonos az önzéssel, hanem

arról van szó, hogy a motivációk individuálisak, azaz a közgazdasági modellek leginkább abból indulnak ki, hogy a gazdasági szereplők saját helyzetük javítása érdekében hozzák meg gazdasági döntéseiket, úgy, hogy e törekvésekben más érdekek nem befolyásolják vagy akadályozzák. Ha jól belegondolunk, a piaci tranzakciókban ez a feltevés egyáltalán nem tűnik abszurdnak. Egy vállalkozó kizárólag abban érdekelt, hogy az ő áruját vegyék meg a fogyasztók újra és újra azon az áron, ami számára a hosszú távú nyereséget biztosítja. És egyetlen fogyasztótól sem várhatjuk el, hogy annak ellenére és pusztán azért legyen törzsvásárlója egy vállalkozásnak, mert bár számára nem sok hasznot rejt a vásárolt áru, embertársi szeretetből hozzá kíván járulni a megélhetést biztosító árbevételéhez. A piacon túlmutató, egyéb gazdasági döntéseknél azonban ez a feltevés már jócskán támadható. Például az egyetemre történő továbbtanulás is értelmezhető olyan gazdasági döntésként, amelyet egy jobb jövőt megalapozó mérlegelés előz meg, ám az nehezen képzelhető el, hogy a döntés meghozatalában kizárólag a továbbtanuló diák motivációi játszanának szerepet. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor egy család közös érdeke artikulálódik érett döntéssé, ami csak jó esetben esik egybe az érintett saját céljaival és érdekeivel.

A közgazdaságtani vizsgálatokat megalapozó matematikai eszköztár implikálja azt a feltevést, hogy a gazdasági szereplők nem egyszerűen racionális döntéseket hoznak, hanem egy maximálási motiváción alapuló döntést. Ez azt jelenti, hogy a közgazdasági vizsgálatainkban feltesszük, hogy a gazdasági szereplők optimális döntések meghozatalára törekednek. Így egy vállalkozás például nem egyszerűen nyereséget, hanem maximális nyereséget kíván elérni adott feltételek mellett, de egy fogyasztó is csak olyan döntéseket hozhat meg, amely számára maximális elégedettséggel – hasznossággal – szolgál.

Nyilvánvaló, hogy optimális döntést csak akkor lehet hozni, ha minden releváns információ birtokában vagyunk. Ezért a közgazdaságtan következő fontos feltevése a tökéletes informáltság. Eszerint a gazdasági szereplő tökéletesen ismeri a saját problémáját, az összes szóba jöhető megoldási lehetőséget, az egyes alternatívák értékeléséhez minden információt, és a meghozandó döntésének minden következményét. A feltételezés lényege, hogy a gazdasági szereplők választásukat jól meg tudják alapozni, az egyes alternatívákat mindig képesek helyesen értelmezni, és ezáltal jól választani, illetve dönteni.

Visszatérve a modellek jellemzőire, alapvető szerepüket abban ragadhatjuk meg, hogy jól *leírják, magyarázzák és előre jelezzék azokat a változásokat*, amelyek a gazdasági-társadalmi életben végbemennek. Ez nem egyszerű feladat, hiszen a gazdaság egy komplex rendszer, amelyben számos tényező együttes hatása generálja a változásokat. Gondoljunk csak meg például, mennyire nehéz feladat annak megállapítása, hogy a benzinárban található jövedéki adó emelése hogyan befolyásolja hazánkban a benzinvásárlás nagyságát! Hiszen

egyfelől a hazai benzinár a világszertei árak változásától függ, így ezt a változást is figyelembe kellene venni. Másfelől az adott ország gazdasági állapota és környezete is befolyásolja a benzinfogyasztást. (Jelenleg olyan gazdasági válságkörnyezetben vagyunk, ahol csökkennek a reálbérek, és ez hatással lehet a benzin iránti keresletre). De a gazdasági szereplők gazdasággal kapcsolatos várakozásai és félelmei – főleg válsághangulatban – még változatlan jövedelmi viszonyok mellett is módosíthatják az autóhasználat és a benzinfogyasztás mértékét. A gazdaság alakulása a vállalkozásokat és azok megrendeléseit is érinti, hiszen például egy gazdasági recesszió minden bizonnyal csökkenteni fogja a benzinfogyasztást. Ugyanakkor előfordulhat, hogy a kormányzat a válság kezeléseként az új, alacsonyabb fogyasztású kisautók vásárlására jelentős támogatást nyújt, ami szintén befolyásolja a benzin jövőbeli fogyasztását. Végül előfordulhat, hogy a válság szülte növekvő munkanélküli lét elleni védekezésként egyre többen hajlandók távolabbi munkalehetőségeket is kihasználni (ingázni), ami ugyancsak hatást gyakorolhat az autóhasználat és általánosan a benzinfogyasztás nagyságára.

Amennyiben a modellben egy-egy hatásmechanizmus szerepére vagyunk kíváncsiak, akkor a *ceteris paribus* elv alkalmazása segíthet bennünket. Az elv lényege, hogy a komplex, egymással kölcsönhatásban álló viszonyok elemzése során *csak egyetlen tényező megváltoztatásával elemezzük a jelenségeket, nem tagadva persze ezzel más tényezők hatását sem*. Tehát a vizsgált tényezőtől kívül valamennyi hatótényezőt változatlanul hagyunk (konstansnak tekintünk), így vizsgáljuk a jelenséget, majd lassan szélesítjük az elemzés területét, megengedve más tényezők hatását is. Így például amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy termék árának csökkenése mennyivel növelte meg a vizsgált fogyasztónk vásárlásait, akkor nyilvánvalóan el kell tekintenünk például attól a hatástól, hogy közben a fogyasztó jövedelme is megemelkedett, vagy egy jó reklám a termék számos előnyét tudatosította a fogyasztóban, noha ezek a tényezők is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a fogyasztó többet vegyen a szóban forgó termékből, mint korábban.

A *ceteris paribus* elv alkalmazása segítséget nyújthat a különféle racionális döntések és választások értelmezésében, illetve megértésében is. Különösen így van ez, amikor az egyes tényezők ellentétes irányban hatnak. Gondoljunk csak meg, vajon melyik alternatíva elfogadása tűnne vonzóbbnak, hatékonyabbnak egy „sörimádó” egyetemista számára, ha azt ajánlanánk neki, hogy 500 forintból egy, vagy azt, hogy két üveg sört vásárolhat? Nyilvánvalóan tűnhet a válasz, amennyiben minden más feltételt változatlanul tekintünk. (Mondjuk ugyanazt a sört, ugyanakkora kiszárazásban kínáljuk). De ha közben egy feltétel is megváltozna, mondjuk, a minőség romlana – például egy minőségi belga sör helyett kettő kétes minőségű magyar sört adnánk –, akkor már két változás, azaz

a nagyobb mennyiség és rosszabb minőség hatását kellene egyszerre figyelembe vennünk. Nyilvánvaló, ha a modell több információt nem szolgáltat, nem tudnánk megítélni, hogy az egyetemista számára miért a két belga vagy éppen a három magyar sör választása volt a hatékonyabb döntés. A közgazdaságtan ezért gyakran parciális elemzést végez, vagyis csak egy tényező változásának az eredményét vizsgálja.

A gazdasági jelenségek és folyamatok változása azt jelenti, hogy egy kiinduló állapotból egy másik helyzetbe jutott el a gazdaság egy vizsgált területe. Ezeket a változásokat, hogy értékelni tudjuk, valahogyan mérnünk kell. Erre szolgálhat a közgazdaságtan két alapvető módszertani segédeszköze, nevezetesen az átlagelemzés, illetve a határelemzés.

A következő alfejezetben kerül röviden tárgyalásra a közgazdasági eszmerendszer fejlődése, amelyben különleges hangsúlyt fog kapni a klasszikus és a neoklasszikus közgazdaságtan megkülönböztetése. Egy megkülönböztetéssel itt is élhetünk az átlag-, illetve határelemzés témakörében. *A klasszikus közgazdászok ugyanis a gazdasági elemzés egyik fő eszközének az átlagelemzést tartották, vagyis különféle átlagszámítások mentén próbálták az egyes gazdasági jelenségeket egyetlen mérőszámban kifejezni, illetve a változásokat leírni. Az átlagelemzés számos esetben fontos és hatékony eljárás a változások mérésében és értékelésében, hiszen képes kiegyenlíteni a véletlenszerű változások torzító hatásait.* Tulajdonképpen egy objektívebb képet ad, egy követhető trendet mutat arra vonatkozóan, hogy a változások terén mire számíthatunk. Így például sikeresen tudjuk mérni, hogy átlagosan mennyivel változott hazánkban a benzinfogyasztás vagy a lakosság által felvett hitelek nagysága az egyik évről a másikra.

Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy a gazdasági jelenségek mindig valamilyen gazdasági cselekvések eredményei és eredői, ám a gazdasági szereplők viselkedései és döntései sohasem lehetnek minden tekintetben megegyezők. A közgazdaságtudomány ezért egy gazdasági törvényszerűség feltárásánál típusokra bontva végzi el az egyes cselekvési sémák és azok következményeinek vizsgálatát. Mindez azt is jelenti egyben, hogy a gazdasági törvények mindig csupán az átlagra érvényesek, és nem egzakt viszonylatok kifejezői. Ugyanakkor, ha nagyon nagyok is a különbségek az egyéni cselekvésekben és döntésekben, sőt az egyéni cselekvések ismétlődéseiben, akkor is gyakran tapasztalható nagyfokú szabályosság (trend) a cselekvések összességében. Ez az átlag sajátosságának érvényesüléséből következik. Vagyis a példáinknál maradva, akármennyire is különbözik a hazai háztartások benzinfogyasztása és azok változása vagy hitelfelvételi szokásai és annak változása, sok következtetést tudunk levonni abból, hogy összességében a

háztartási döntések milyen változást eredményeztek az említett két dimenzió tekintetében.

Az átlagelemzés tehát számos esetben segíti az elemzést árnyaltabbá tenni, ám némely tekintetben a korlátozottsága is nyilvánvaló, ha belegondolunk abba, hogy épp a változást, a kilengést valószerűségét „tompítjuk” le. Pedig a közgazdasági vizsgálatokban sokszor épp az a változás az érdekes, amit az átlagelemzés kiegyenlít. Ha például tudjuk, hogy Magyarországon a férfiak várható élettartama közelítőleg 69 év, ez a tény önmagában nem mond nekünk semmit, mert attól még előfordulhat, hogy épp ennyi évesen hal meg a legkevesebb férfi. (Érdemes megjegyezni, hogy 60-70 év között kisebb a férfiak halandósága, mint például az azt megelőző vagy követő tíz évben). De ha azt a változást halljuk, hogy egy társadalom átlagjövedelme növekszik, attól még szegényedhet a társadalom többsége, amennyiben a társadalom egy szűk elitjének óriási és igazságtalan jövedelemnövekménye növeli az átlagot, miközben a társadalom többsége folyamatos lecsúszásban lehet, mert reáljövedelmei egyre csökkennek. Vagyis amennyiben egyre nagyobb jövedelemből egyre kevesebben részesednek, az átlag épp a lényegest, azaz a változások struktúráját és valódi tartalmát homályosítja el.

A gazdasági jelenségek sok esetben egyéntől és szituációtól függenek, így nincs minden esetben értelme annak, hogy általános – és átlagos – megállapítások mentén próbáljuk leírni a gazdasági cselekvés lényegét és mibenlétét. Ilyenkor célszerűbb a konkrét döntések mentén megragadni azokat a változásokat, amelyeket a döntéssel járó cselekvések generálnak. Ezekben a vizsgálatokban a határelemzés módszere segítheti a közgazdasági elemzéseket. Azt mondhatjuk, hogy most határértelemben közelítünk a kérdésekhez, mert mindig az adott szituáció egy kicsiny elmozdulásának hatásait mérlegeljük, azaz határelemzést végzünk.

A neoklasszikus közgazdászok a határelemzést – vagy más kifejezéssel a marginális elemzést – tartják a gazdasági vizsgálódások legjobb módszertani segédeszközének. Ez a közgazdasági szemléletmód azon a feltételezésen alapul, hogy *a gazdasági szereplők mindig egy adott döntéssel együtt járó pótlólagos hasznokat és költségeket mérlegelik*, és ezek összehasonlításával hozzák meg gazdasági döntéseiket. A határelemzés alkalmazásával minden racionális döntés kritériuma az, hogy mindaddig érdemes folytatni egy adott gazdaság tevékenységet (például a termelést vagy a fogyasztást), amíg az abból származó bevétel- vagy haszonnövekmény legalább akkora, mint tevékenységgel együtt járó költségnövekmény vagy haszonáldozat. Ilyen vállalati döntés lehet például, hogy egy vállalat akkor hajlandó felvenni még egy munkavállalót, amennyiben annak utolsó munkaórája révén előállított termék értékesítéséből származó

bevétel meghaladja – vagy legalábbis fedezi – az utolsó munkaóra költségét, díját. Az említett példa – ahogy közgazdasági tankönyvek többsége is – a határelemzést kissé pongyolán, féloldalasan mutatja be, hiszen a változást általában a növekedés irányában vizsgálja. De természetesen a határelemzés a csökkenés, a negatív irányú változás értelmezésére is alkalmas. A lényeg mindenesetre az, hogy a határelemzés szigorú követése végtelen apró lépéseket, végtelen sok választást, folyamatos döntést, jobb és még jobb megoldások keresését követeli meg. Tulajdonképpen végtelen kicsiny üzleti döntések sorozatát jelenti. Megjegyezzük még, hogy ez az elemzési módszer csak megfelelő matematikai eszköztár – nevezetesen a differenciálszámítás – segítségével végezhető el, ezért a közgazdaságtudományban való megjelenésének természetesen jócskán van történelmi determinációja. A következő alfejezetben ezért erre teszünk még utalásokat.

1.4 A modern közgazdaságtan fontosabb fejlődési irányvonalai

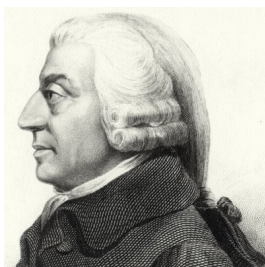
Ebben az alfejezetben azokat az alapvető közgazdasági iskolákat mutatjuk be röviden, amelyek a mai modern közgazdaságtan kialakulásában a legjelentősebb szerepet játszották. Azért tartjuk nagyon fontosnak a közgazdaságtan fejlődési sajátosságait és fogalmi elemeit alaposabban körüljárni, mert semmi esetre sem szeretnénk, hogy e talán legszélesebb vizsgálódási kört felölelő társadalomtudománnyal kapcsolatosan³ csak az az aspektus maradjon és erősödjön meg a tudománnyal csak most ismerkedő olvasók fejében, amit már általában mindenki hallott és ezáltal gondol róla. Nevezetesen azt, hogy a közgazdaságtan egy matematikával igencsak átítatott diszciplína, ami kizárólag függvények és egyenletek segítségével végez elemzéseket, és alapoz meg különféle választási döntéseket.

Az alfejezet további célja nagyon röviden bemutatni azokat az eszmeirányzatokat, illetve ezek legfontosabb képviselőit, amelyek és akik a későbbi tanulmányok során állandó hivatkozási alapot jelentenek majd a különböző közgazdasági elemzéseknek.

³ A közgazdaságtan súlyát, fontosságát, ugyanakkor sokoldalúságát és komplexitását talán semmi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy 1969 óta a legkiválóbb teoretikusait Nobel-emlékdíjjal jutalmazzák.

1.4.1 A klasszikus közgazdaságtan

Korábban már szó volt róla, hogy a közgazdaságtan, ahogy a tudományok nagy része, a 18. század végén formálódott – modern - tudománnyá. Az ipari forradalom és a francia forradalom kora ugyanis egy harmadik, ún. szellemi forradalmat is magában hordozott, amelynek lényege az volt, hogy a tudományos ismeretek radikális bővülése szellemi munkamegosztással, valamint a szellemi élet intézményesülésével és professzionizálódásával járt együtt. E folyamatok keretében létrejövő szakmai társaságok és szaktudományi egyetemek pedig helyet adtak a modern szaktudományok létrejöttének.

A modern közgazdasági ismeretek megalapozójának és egyúttal a klasszikus közgazdaságtan első teoretikusának tudományunk Ádámját, a modern közgazdasági gondolkodás prométheuszi Kovácsát, Adam Smith (1723-1790) skót származású morálfilozófust tekintjük, aki alpművében [1776], a szabad versenyek kapitalizmus mindenhatóságát ékesen bizonyító „*Nemzetek gazdagságában*”⁴ fogalmazza meg először a piaci jelenségek valóságos tartalmát. A mű a

XVIII. század második felében, tehát abban a történelmi korszakban született, amelyben az iparosodás megindult, és amelynek alapvető kérdése az volt, hogy hogyan lehet a piac hatékony működését biztosítani, és egyúttal a gazdasági fejlődést korlátozó állami – gazdasági – beavatkozást visszaszorítani. Mivel ebből a szempontból Smith a közgazdasági megismerés új korszakának nyitott utat, ezért 1776-os művét úgy is tekinthetjük, mint amely a piacgazdaság „Függetlenségi nyilatkozata.” A klasszikus közgazdasági megismerés – és így Smith vizsgálódása is – elsősorban tehát az akadályoktól mentes gazdasági élet alapvető törvényszerűségeire próbált a kor követelményének megfelelő tudományos alátámasztást biztosítani. És e törekvések talaján születik meg a közgazdaságtan emberképe is [Andorka 1995, 8.], a minden külső korlátozás nélkül szabadon döntő homo oeconomicus.

A klasszikus közgazdasági iskola elsősorban abban jelent jól elhatárolható tudományos gondolkodási keretet a korábbi közgazdasági nézetekhez képest, hogy alapvető paradigmájában kizárólagos szerepet kap az árak révén hatékonyan és *önszabályozóan működő – állami szabályozástól mentes – piaci rendszer*, valamint a gazdasági cselekvők egyéni érdekeinek (önzéseinek) és a

⁴ A mű pontos és teljes címe „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól” (Enquiry in to the Nature and Causes of the Wealth of Nations)

társadalmi harmónia együttes megvalósulása a piaci mechanizmusok által. Bár ez a gondolat már korábbi szerzők írásaiban is megjelenik, Adam Smith az első, aki fő művében meggyőző erővel próbálja bizonyítani kora társadalmának, hogy egy társadalom akkor gyarapodik leginkább, ha a gazdasági élet belső erői spontán módon érvényesülhetnek, ha a piaci mechanizmusok szabadon működhetnek. Ennek háttérében szerinte az áll, hogy a piaci szereplők önérdeket szem előtt tartott cselekvései, vagyis önös érdekeik alapján hozott döntéseik a gazdaság „*láthatatlan kezének*” köszönhetően az egész gazdaság szempontjából is optimumhoz, és így az adott közösség leghatékonyabb gazdálkodásához és gazdagodásához vezetnek.

Mivel a fenti logika kijelöli a közgazdaságtani vizsgálatok fő tartalmát is, így azt mondhatjuk, hogy **Adam Smith értelmezésében**

A közgazdaságtudomány a jólét tudománya, mert azokat a gazdasági jelenségeket és elsősorban a piaci mechanizmusokat vizsgálja, amelyek a gazdasági fejlődést és a társadalmi jólétet szolgálják, illetve, amelyek ezek létrejöttét gátolják, vagy akadályozzák.

A klasszikus közgazdaságtani gondolkodás is, akárcsak a korábbi merkantilista és fiziokrata szellemirányzatok, elsősorban a gazdasági fejlődés okait, illetve magyarázatait kereste, szintén a gazdasági tevékenységek egy konkrét szektorára összpontosítva. Ez azonban már nem a külkereskedelem vagy a mezőgazdaság, hanem elsősorban a gazdasági dinamika legújabb képviselője, a forradalmi változásokon áteső ipar lesz. Így a klasszikus gazdasági elemzések mindenekelőtt az ipari munka sajátosságaira, a munkamegosztásra, valamint az iparban lejátszódó tőkefelhalmozásra koncentrálnak.

A klasszikus közgazdaságtani iskola a termékek értékének eredetét is az ipari, produktív, anyagi terméket létrehozó munkára vezette vissza, és ezt próbálta összekapcsolni a javak piaci árával. E munkaérték-elmélet lényege, hogy egy termék értéke – természetes ára – a benne megtestesült vagy érte kapható munka ára, ami eltérhet a termék valódi – piaci – árától, amit a kereslet és kínálat egymásra gyakorolt hatása alakít. A klasszikus iskola különböző generációi számára központi – és megoldhatatlan – feladattá vált az érték egységes és változatlan, a munkán alapuló mércéjének meghatározása. [Madarász: 2002, 116].

A klasszikus közgazdaságtan képviselői közül Adam Smith mellett David Ricardo (1772-1823), Robert Malthus (1766-1834), Jean-Baptiste Say (1767-1832), Nassau William Senior (1790-1864) és John Stuart Mill (1806-1873) a legfontosabbak, de ide sorolhatjuk még Karl Marx (1818-1883) nevét is, hiszen

munkássága a klasszikus elődök műveinek legátfogóbb bemutatását és kritikáját testesíti meg. És ha már Marx nevét megidéztük, munkásságát pedig a klasszikus közgazdaságtani gondolatokhoz rendeltük, némi további magyarázattal is szolgálnunk kell. Az imént említett és általunk klasszikus közgazdasági gondolkodóknak tartott tudósok önmagukat a politikai gazdaságtan művelőinek vagy – Marx révén – kritikusainak nevezték. Ezért a politikai gazdaságtant tekinthetjük a klasszikus közgazdasági hagyományokon belül a polgári közgazdaságtan eszmeáramlatának, megkülönböztetve a másik irányvonalától, amit marxi közgazdaságtan néven tart számon a közgazdaságtan eszmetörténete.

Végül megjegyezzük, hogy bár minden bizonnyal Adam Smith neve és életműve fémjelzi a modern közgazdaságtan elméleti- és kategóriarendszerének, valamint elemzési technikájának a geneziséét, mégis azt kell mondani, hogy. „amennyiben a közgazdaságtant elemzési eszköznek, egyfajta gondolkodásmódnak, és nem valódi eredmények és következmények halmazának tekintjük, akkor kijelenthető, hogy a közgazdaságtan technikáját Ricardo találta fel.” [Blaug 1985, 135-136].

1.4.2 A neoklasszikus közgazdaságtan

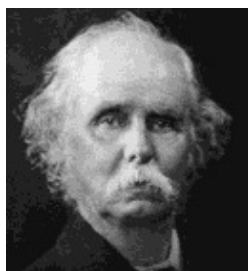
A 19. század második felében a közgazdaságtan problémafelvetése és elemzési technikája jelentős átalakuláson ment keresztül. Az 1850-es évektől felgyorsuló fogalmi és módszertani változások ugyanis a 70-es évek elejére értek be igazán, és innentől egyfajta paradigmaváltás figyelhető meg a közgazdasági gondolkodásban. Mivel ennek kulcseleme a határelemzés fogalmának és módszerének az alkalmazása, így a század 70-es éveitől észlelt radikális módszertani és szemléletbeli átalakulást „marginális forradalom” néven jegyzik a közgazdaságtan eszmetörténetében.

A fenti elnevezés arra utal, hogy az új közgazdasági elemzések alapvetően két tekintetben jelentettek radikális elmozdulást a klasszikus tanokhoz képest. Egyfelől módszertani forradalomról beszélhetünk, hiszen a gazdasági jelenségek igen egzakt matematikai fogalmazásmódban kerültek leírásra. Olyan matematikai eszköztárak alkalmazásáról van szó, mint a differenciálszámítás vagy az integrálszámítás, amelyek már egy évszázada is rendelkezésre álltak a tudományos megismerésben. A differenciálszámításon alapuló határelemzés

technikáját a közgazdasági elemzések legelőször a klasszikus közgazdasági elméletek legvitatottabb pontján, az értékelmélet kérdéskörében alkalmazták. (Erre rövidesen visszatérünk.)

A másik forradalmi változás *a közgazdasági kutatások tárgyában* érhető tetten. E váltás folyamán a marginális forradalom eredményeképpen megszilárduló új közgazdasági diskurzus, a neoklasszikus közgazdaságtan elfordult azoktól a klasszikus kérdésektől, amelyek döntően a gazdaság, mint rendszer eredetével, illetve a gazdasági fejlődés lehetőségeivel, legfőképpen az ipari termelés sajátosságaival foglalkoztak. Helyette inkább a gazdálkodó egyén, a szubjektum vált főszereplővé, és *a fő vizsgálati tárgy az lett, hogy az egyén korlátos erőforrásokkal, adott céljai legjobb eléréséhez hogyan alkalmaz alternatív megoldásokat*. E koncepcióban az alkalmazott matematikai módszer, a határelemzés mellett nyilvánvalónak tűnt az a feltevés, hogy a gazdasági szereplők döntései során optimalizálnak, vagyis maximálási elv alapján hozzák meg döntéseiket. Eszerint a szűkös erőforrásaikat (pl. a jövedelmüket) úgy használják fel (úgy allokálják), hogy maximális eredményt érjenek el.

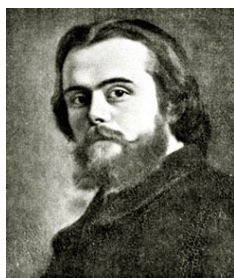
A korai neoklasszikus közgazdasági elemzések elsődlegesen a fogyasztás szféráját és a fogyasztási magatartást tárgyalták, és azt a fogyasztó szubjektív haszonmaximalizáló cselekvéseként értelmezték. Az első neoklasszikus fogyasztáselméletek szinte egy időben születtek meg, hiszen 1871-ben az angol William Stanley Jevons (1835-1882), illetve az osztrák Carl Menger (1840-1921), majd 1874-ben a francia-svájci Leon Walras (1834-1910) mutatja be a tudományos köröknek a határhaszon-elemzés formális matematikai elméletét, újrafogalmazva egyben a klasszikus közgazdaságtan értékelméleteit. Elemzéseikben egy termék értékét immár elsősorban nem a befektetett munka vagy más erőforrás értéke határozza meg, ahogy a klasszikus tanok érveltek, hanem *a fogyasztó szubjektív értékítélete*, így a termék „*hasznosságának végső foka*” (Jevons), „*jelentősége*” (Menger) vagy „*szükséglet kielégítési képessége*”, azaz „*szűkössége*” (Walras). [Bekker 2002, 217-218].

Alig húsz évvel az első, radikális változást jelentő neoklasszikus közgazdasági elemzések után, 1890-ben Alfred Marshall (1842-1924) tett kísérlet „A közgazdaságtan alapelvei” című grandiózus művében a klasszikus és a neoklasszikus tanok szintézisére. Az „Alapelvekben” Marshall a klasszikus iskola vizsgálati tárgyát jelentő termelési és a neoklasszikusok által vizsgált fogyasztási jelenségek összekapcsolásán keresztül dolgozza ki a keresletnek a határhaszon elemzésén és a termelésnek a határtermelékenységen alapuló, egymással kölcsönösen összefüggő elméletét.

A neoklasszikus közgazdaságtan egyik legfontosabb jellemzője, hogy a közgazdasági megismerést fejlett matematikai elemzési technikák segítségével olyan tiszta elméletté tudta alakítani, amely az egzakt fizikai-matematikai megismeréshez hasonlított, és így minden tekintetben megfelelt a korszak igaz tudománnyal szemben megfogalmazott elvárásainak. Ezek az elvárások természetesen más társadalomtudományok művelőit is befolyásolták és irányították a tiszta – fizikai – tudomány létrehozásának törekvéseiben. Így például a szociológia megalapítójának tekinthető Auguste Comte (1798-1857) törekvései még egyfajta „társadalmi fizika” létrehozására irányultak. A közgazdasági jelenségek sajátosságai, mérhetősége és matematikai eszközökkel való vizsgálhatósága azonban az összes társadalomtudományhoz képest a közgazdaságtan számára tette leginkább lehetővé, hogy megismerési kísérleteiben olyan tisztábban elmélet irányába mozdulhasson el, amelynek eredményeképpen jóval absztraktabbá és axiomatikusabbá tette önmagát.

A neoklasszikus elmélet ezért azokra az elvont piaci jelenségekre fókuszált, amelyek könnyen modellezhetőek, logikailag jól átjárhatóak, végső soron pedig a korábbi közgazdasági elméletekbe könnyedén beemelhetőek voltak. Ezeknek a vizsgálatoknak a kizárólagos elemzési kerete a Walras és kortársai számára is egyaránt feltételezett tökéletes verseny rendszere lett, hiszen ez a piaci formáció tűnt egyedül olyan elemzési területnek, amely lehetővé tette – sőt, Walras szerint egyenesen igényelte – azoknak a matematikai technikáknak az alkalmazását, amelyek a kor fizikájában is megtalálhatóak voltak.

ugyanakkor egyértelműen fogalmazott a közgazdaságtan tárgyába tartozó „tökéletes piacon kívüli” megismeréssel kapcsolatban is. Úgy vélte ugyanis, hogy az emberi akarat által „beszennyezett” más társadalmi jelenségeket a nem tudományos technikákat használó tanulmányok elemzési területébe kell utalni [Walras 1969, 71-73].

A neoklasszikus közgazdaságtan így az első évtizedeiben kizárólagosan a tökéletes verseny feltételei között létrejövő piaci egyensúly tudományos megalapozására törekedett, amely biztosítani képes a szűkös erőforrások optimális elosztását. Az optimalizáció lényege abban a kérdésben is feltehető, hogy hogyan osszuk el optimálisan a gazdaság szereplői között a szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokat (például jövedelmet, természeti erőforrásokat, munkaerőt, tőkemennyiséget stb.) úgy, hogy a gazdaság szereplőinek alapvető céljai (a fogyasztóknak a haszonmaximum, a vállalatoknak a profitmaximum) megvalósulhassanak. A választ pedig a piaci mechanizmusok, valamint a piaci egyensúly létrejöttének segítségével kapjuk meg.

Végső soron a neoklasszikus közgazdaságtan formálódása felfogható az optimalizálási-eredménymaximalizálási elv egyre szélesebb hatókörű gazdasági kiterjesztésének, illetve az egyre kifinomultabb módszereket alkalmazó megfogalmazásának. A 20. század egyik legjelentősebb neoklasszikus közgazdásza, Lionel Charles Robbins (1898-1984) a fenti elvet a közgazdaságtan alapelvevé tette, és ezzel a közgazdaságtudomány legismertebb – neoklasszikus – definícióját is megfogalmazta:

A közgazdaságtan az a tudományág, amelyik az emberek viselkedését tanulmányozza a különféle alternatív felhasználási lehetőségekkel bíró szűkösen rendelkezésre álló eszközök és az elérni kívánt célok összefüggésében [Robbins 1932, 16].

Összefoglalásként megjegyezzük, hogy a marginális forradalom révén létrejövő új gazdasági szemlélet, a neoklasszikus közgazdaságtan a gazdaságelmélet egyik meghatározó kutatási irányát, a mikroökonómia elméleti rendszerét alapozta meg.

1.4.3 A keynesianizmus és a keynesi forradalom történeti előzményei

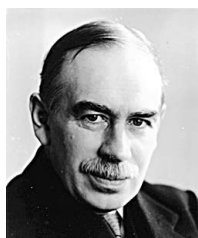
A XX. század elejére kialakuló közgazdasági megismerési folyamat meghatározó jellemzője a közgazdaságtan tudományos státuszának és az ezzel kapcsolatosan felerősödő ellenérzések kettősségében ragadható meg. A marginalista forradalom mentén körvonalazódó és hamar uralkodóvá váló új elméleti irányzat, a neoklasszikus közgazdaságtan, a gazdasági jelenségeket vizsgáló módszertanával maradéktalanul megfelelt a tiszta tudománnyal szemben támasztott követelményeknek, ugyanakkor elsősorban a vizsgálódásai tárgyát, logikáját, célját és gyakorlati relevanciáját illetően egyre fokozódó mértékben osztotta meg az elméleti közgazdászok táborát. A „fokozódó mérték” pedig elsősorban annak tudható be, hogy a XX. század viharos sebességgel zajló gazdasági-társadalmi folyamatai olyannyira jelentős változásokat eredményeztek a gazdasági jelenségek tekintetében is, hogy egyre több teoretikus fogalmazta meg kételyeit a „tiszta közgazdaságtan” kizárólagos szerepével szemben.

A neoklasszikusok táborából elsősorban Robbins volt az, aki a rendelkezésre álló matematikai apparátust és gazdasági jelenségek több mint egy évszázados tudományos megismerési folyamatából következő tapasztalatot elegendőnek

találta ahhoz, hogy a neoklasszikus elmélet módszertanának komplex halmazával a kor aktuális kérdéseivel és problémáival is megbirkózzon. Ennek megfelelően Robbins azt hangsúlyozta, hogy a neoklasszikus elmélet alapvető előfeltevéseiből tisztán deduktív logikával el lehet jutni olyan általános érvényű törvényekhez, amelyek kiegészítő feltevések segítségével képesek lesznek bármely kor konkrét gazdasági jelenségét magyarázni. Sőt, Robbins úgy vélte, hogy a pozitív közgazdaságtan alkalmas a gazdasági jelenségek megbízható előrejelzésére, éppen amiatt, hogy az csak néhány általánosan alkalmazható posztulátumon alapul, és az analitikus módszernek köszönhetően az elmélet összes lehetséges következménye kirostálható [Robbins 1932, 78-79]. A kijelentés annyiban fontos és érdekes, hogy ezt Robbins az elhúzódo világgazdasági válság negyedik évében, 1932-ben fogalmazta meg.

Robbins korának gazdaságában azonban – mint a tények is megmutatták – a gazdasági jelenségek olyannyira bonyolulttá és dinamikussá váltak, hogy a bennük lévő invariancia feltételezésének csak nagymértékű absztrakciókban gondolkodva lehetett létjogosultsága. Ez azonban a közgazdaságtan céljától, vagyis a gazdasági jelenségek valós tartalmának megismerésétől való eltávolodásnak nyithatott csak utat. Éppen ezért nem meglepő, hogy a gazdasági jelenségek tudományos megközelítésével kapcsolatos viták első nagyobb fellángolásai az 1930-as években, vagyis a gazdasági problémák tömeges megjelenésével egyidejűleg következtek be. A világgazdasági válság ismert folyamatai rámutattak a közgazdaságtani problémák megközelítési módjainak gyengeségére, de egyben arra is, hogy mennyire korlátozott az, amit hagyományosan gazdasági viszonyoknak tekintettek. A gazdaságban megjelenő problémák – azokon belül is elsősorban az olyan látható és érezhető tényezők, mint például a növekvő munkanélküliség – hatására megrendült az addigra már uralkodóvá váló neoklasszikus elmélettel szembeni bizalom, erős készletet adva az elméleten belül és azon kívül tevékenykedőknek, hogy az éleződő válságra gyógy módokat találjanak.

A világgazdasági válság drasztikus hatásaival egyenértékű erővel jelent meg az

1930-as évek közgazdasági gondolkodásában John Maynard Keynes (1883-1946) – a neoklasszikus elmélet kiterjesztését és korrekcióját célzó – könyve, az 1936-ban kiadott „Általános elmélet.”⁵ A mű a makroökonómia alapművének tekinthető, **Keynes** pedig a makroökonómia első teoretikusának. Keynes ugyanis fő művében alaposan kétségbe vonta a neoklasszikus általános egyensúlyelméletnek azt a mikroökonómiai felfogását,

⁵ A mű teljes címe „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete”.

amely szerint a piaci (mikro) automatizmusok biztosítani tudják az egész (makro) gazdaság általános egyensúlyát. Ezzel tulajdonképpen a közgazdasági gondolkodás legfontosabb, Adam Smith óta nem vitatott feltevését cáfolta meg, vagyis azt, hogy „a piac láthatatlan keze” képes az egész gazdaságot úgy koordinálni, hogy az egyensúlyi állapotok optimumát biztosítsa.

Keynes forradalmisága tehát elsősorban abban ragadható meg, hogy a neoklasszikus teóriák általános érvényességét vitatva a közgazdasági elemzések fókuszpontját visszairányította a gazdaság működésének, mint egésznek a vizsgálatára. Ezzel egyidejűleg pedig a közgazdaságtan analitikus szerkezetének radikális átalakítására, valamint a közgazdasági elméletek magyarázó erejének kibővítésére és általánosíthatóságára tett kísérletet. Fő művének rögtön a bevezetőjében hangsúlyozza, hogy „(...) a klasszikus⁶ elmélet posztulátumai nem általánosságban, hanem csak egy különleges helyzetre alkalmazhatók, (...) mi több, a klasszikus elmélet feltételezte különös eset jellemzői történetesen nem is állnak fenn a mi jelenlegi társadalmi gazdaságunkban; ezért tanításai félrevezető, és vészes következményekkel járnak, ha megkíséreljük a tapasztalat tényeire alkalmazni őket.” [Keynes [1936], 1965, 21.].

Keynes szerepe abban a tekintetben is meghatározó a közgazdasági gondolkodás fejlődésére nézve, hogy élesen ellenezte azt a szemléletet, hogy a közgazdaságtudomány éppúgy képes előrejelzésekre, mint a természettudományok. Harrodhoz írt levelében hangsúlyozza, hogy „a közgazdaságtudomány alapvető erkölcsi tudomány és nem természettudomány”, kiemelve egyben azt is, hogy „motívumokkal, várakozásokkal, pszichológiai természetű bizonytalanságokkal foglalkozik”, ezért „állandóan ébernek kell lennünk arra, hogy ne tekintsük a [közgazdasági – HP.] anyagot konstansnak és homogénnek.” [Idézi Deane 1997, 216].

Keynes szerint tehát a közgazdaságtan elsősorban olyan erkölcsi tudomány, ami a gazdasági cselekvők különböző várakozásainak pszichológiai aspektusait és okait, illetve társadalmi-gazdasági következményeit vizsgálja.

⁶ A klasszikus szó alatt Keynes valójában a neoklasszikus elméletet érti, és e szó használatát igen egyszerű okkal magyarázza: „Megszoktam – bár ez talán önkényeskedésnek tűnhet –, hogy a „klasszikus iskolához” soroljam Ricardo követőit is, vagyis azokat, akik elfogadták és tökéletesítették a ricardiánus közgazdasági elméletet, tehát (például) J. S. Millt, Marshallt, Edgeworth-t és Pigou-t.” Lásd: Keynes ([1936], 1965, 21)

1.4.4 mainstream közgazdaságtan

A Keynes által elindított új gazdasági szemlélet több évtizeden keresztül uralkodott a modern közgazdaságtanban, és ezzel egyidejűleg szolgált követendő tanácsokkal a fejlett piacgazdaságok kormányai számára. Mindazonáltal már az 1950-es években megjelentek azok a közgazdasági elemzések, amelyek több tekintetben is alternatívát jelentettek a keynesi gondolatoknak. Mivel ezek bemutatására könyvünk nem vállalkozhat, csak néhány alapvető kutatási irányt képviselő közgazdasági iskola megemlékezésével kívánjuk érzékelteni a mai mainstream, azaz főáramú közgazdasági ismeretanyag sokoldalúságát, valamint más alternatív kutatási programokat.

A keynesi rendszer egyik legfontosabb alternatívája a Chicagói Egyetem professzora, **Milton Friedman** (1912-2006) által alapított monetarizmus volt, ami valójában Keynes forradalmi gondolatainak ellenforradalmaként is értelmezhető. A monetarista elmélet gazdaságról alkotott feltevései majd a makroökonómia tárgykörben kerülnek részletes kifejtésre, ezért most csak annyit jegyzünk meg, hogy megállapításai olyan jelentősek voltak, hogy hamar beépülhettek a mai főáramú – mainstream – közgazdaságtan ismerettárába.

A másik alternatívát azok az elméletek jelentik, amelyek valamelyik korábbi elmélet feltevéseit alapul véve vettek új kutatási irányokat (pl. a posztkeynesi iskola vagy a mikroökonómiai alapú új klasszikus makroökonómia) vagy próbáltak szintézist teremteni a korábbi irányzatok valamelyikével (Ilyen pl. a neoklasszikus hagyományokat és a Keynesi makroökonómiát is magába foglaló neoklasszikus szintézis).

A harmadik csoportba azok az elméletek sorolhatók, amelyek számos korábban nem vagy alig érintett vizsgálati területtel gazdagították a közgazdasági megismerést, és épültek be (vagy újszerű szemléletükkel próbálnak beépülni) a mai mainstream közgazdaságtan ismerettárába. Ide sorolható pl. az új intézményi közgazdaságtan, az evolúciós közgazdaságtan vagy az etikai közgazdaságtan.

Az eddig elmondottak talán már kellő súllyal és magalapozottsággal bizonyítják, hogy a közgazdaságtan fogalmát, tárgyát vagy feladatát érintő kérdések tisztázása nem is annyira egyszerű feladat. A gazdasági jelenségek közgazdaságtudományi elbeszélése és értelmezése ugyanis szerencsére nagyon színes. E bevezető fejezet ezért a közgazdasági megismerés legalapvetőbb

vitapontjait, illetve tudományunk fejlődésének fontosabb állomásainak bemutatását aligha nélkülözhetette. Tisztában vagyunk ugyanakkor azzal, hogy legalább annyira nehéz és bonyolult, mint amennyire fontos és érdekes kérdések tisztázására vállalkoztunk. Így, még ha nem is sikerült mindenkinek első olvasatra teljes körűen átlátni és értelmezni az itt leírtakat, amennyire lehet, ki-ki próbálja meg irányítúként felhasználni a későbbi fejezetek tanulása során, mert hasznos lehet a közgazdaságtan vizsgálati tárgyának és módszerének, végső soron pedig szemléletének hathatós elsajátításában.

1.5 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

Az ősi idők emberének a világról alkotott nézetei még misztikus egységet alkottak, de az emberi tudásvágy az emberiség világ-megismerési kísérletét lassan három egymástól elváló területre, a tudományra, a vallásra és a művészetre koncentrált. E szétbomlás jelei az ókori civilizációk világában már tetten érhetők.

A klasszikus tudományok az ókorban jöttek létre, míg a modern tudomány a Newton és Descartes által lefektetett úton fogant.

A tudományokat igazolásmódjuk, tárgyuk, céljuk és feladatuk szerint szervezhetjük csoportokba.

A közgazdaságtan alapvető módszere a modellalkotás. A modellek szükséges kellei a feltevések, amelyeknek reális alapokon kell állniuk és széles szakmai konszenzuson kell alapulniuk.

A mai mainstream közgazdaságtan alapvetően a klasszikus, a neoklasszikus, a keynesi és ezek szintetizált tudásanyagainak mentén formálódott egy aligha egységes, ám jól rendszerezett tudománnyá.

GYAKORLÓ FELADATOK

Egészítse ki az alábbi mondatokat!

A gazdasági jelenségek vizsgálata az ókorban elsősorban.....
neveihez fűződik.

A tudományok igazolásmódjuk szerint lehetnek.....

Az üzleti tudományok közé sorolható:.....

Az empirikus tudományok lényege, hogy.....

Az elméleti közgazdaságtan két ága:.....

A klasszikus közgazdaságtan fő teoretikusai:.....

Az indukció lényege, hogy.....

Tegyen különbséget az alábbi párba állított fogalmak között!

Indukció - dedukció

Pozitív tudomány – Normatív tudomány

Mikroökonómia – Makroökonómia

Endogén változó – Exogén változó

Ismertesse a közgazdaságtudomány helyét a tudományok rendszerében!

Mi a modern tudomány lényege?

Miért elengedhetetlen a közgazdasági elmélet és az alkalmazott területek közötti kétirányú átjárhatóság?

Miért fontos a tudományoknak a dedukció és az indukció együttes alkalmazása?

Tegyen különbséget a határ-és az átlagelemzés között!

Melyek az alapvető különbségek a klasszikus és a neoklasszikus közgazdaságtan között?

Hogyan fogalmazná meg a közgazdaságtan lényegét a klasszikus, a neoklasszikus és a keynesi felfogásban?

2 A gazdaság alapfogalmai és szereplői

Ebben a fejezetben a közgazdaságtan vizsgálati tárgyköreihez elengedhetetlenül szükséges alapfogalmak tisztázásával foglalkozunk. Kiindulópontnak az emberi szükségleteket tekintjük, ezt követi az igény, a kereslet és a jószág fogalmának meghatározása. A fejezet további részében a gazdasági cselekvés legfontosabb alapelemeivel, valamint a gazdasági folyamatok főbb jellemzőivel ismerkedhetünk meg.

2.1 A szükségletek fogalma és típusai

2.1.1 A szükséglet fogalma

Az előző fejezet tárgyalása során a közgazdasági vizsgálódásoknak számos okát és célját fogalmaztuk meg. Az ismertetett megközelítések summázataként az mondhatjuk, hogy *a közgazdaságtudomány az embereknek a termelésben, az elosztásban és a fogyasztásban felmerülő döntési alternatíváival, valamint e döntések gazdasági-társadalmi következményeivel foglalkozó társadalomtudomány.* E gazdasági döntések nagyon sokszínűek, hiszen az emberi létszféra minden dimenziójában tetteik érhetőek. Ugyanakkor következményei is nagyon sokrétűek lehetnek. Az a döntésünk például, hogy

egy kisváros melyik étteremében ebédelünk, úgy tűnhet, csak számunkra fontos kérdés, ám amennyiben az ott élő emberek nagy része dönt ugyanúgy, akkor ez társadalmi és gazdasági szinten egyaránt fontos probléma elé állítja az érintett gazdasági szereplőket. Az egyik étterem tulajdonosának az okoz problémát, hogy hogyan lesz képes nagyobb mennyiségben termelni, valamint ehhez újabb helyiségeket, nagyobb konyhát és több ugyanolyan jó szakácsot biztosítani a nagyobb kereslet

kielégítése végett, addig más éttermek – ha nem képesek az elvárásainkhoz alkalmazkodni – legnagyobb problémája az, hogyan tegyék utcára a feleslegessé vált pincéreket vagy szakácsokat, és hogyan fog megtérülni az a beruházás, amit az éttermi vagy konyhai infrastruktúrába fektettek.

Ha egy egyetemista azért takarítja meg ösztöndíjának nagy részét, mert egész nyáron és a szülei anyagi segítsége nélkül utazni szeretne, akkor ez a döntése erényes gondolkodást feltételez. De ha egy társadalom széles köre azért fogja jövedelmének jelentős részét megtakarítani, mert egy válsággal fenyegetett gazdasági helyzetben ez tűnik célravezetőnek, akkor ez a gondolkodásmód is erényes és felelős, noha a döntés társadalmi szinten csökkenő keresletet, tönkremenő vállalkozásokat és tovább növekvő munkanélküliséget eredményezhet.

A gazdasági szereplők döntései tehát sokféle következménnyel járhatnak, e döntések okai azonban alapvetően egyetlen motívumra, az emberi szükségletre és annak sajátosságaira vezethetők vissza. Az ember eredendően semmiben sem különbözik az állatoktól abból a szempontból, hogy természeti lényként táplálékát és menedékét a Föld bioszférájából nyeri, vagy, hogy mindennapjait, életmódját a nappalok és éjszakák váltakozása, az évszakok sorrendje alakítja. Az állatok azonban szükségleteik lassú és kényszerű formálása révén kénytelenek folyamatosan alkalmazkodni a természeti környezetben – elsősorban az emberi jelenlét miatt – bekövetkező változásokhoz. Az ember viszont gazdasági döntései révén mindinkább olyan mesterséges környezetet képes teremteni magának, amely társadalmi létéből fakadóan formálódó szükségleteit van hivatva kielégíteni. Így például villannyal függetleníti magát a napszakok váltakozásától, különböző célokat szolgáló ruházattal vagy fűtési, illetve hűtési berendezésekkel védekezik az évszakok váltakozása szülte környezeti kihívásokkal szemben.

A gazdaságban az emberek tehát anyagi javakat termelnek és fogyasztanak abból a célból, hogy szükségleteiket kielégítsék. A gazdaság alaptevékenységei – a termelés, az elosztás és a fogyasztás – így végső soron mind az emberek szükséglet-kielégítését szolgálják. Ezért mindenekelőtt azt a fogalmat kell alaposabban körüljárunk, hogy mit is ért a közgazdaságtan szükséglet alatt.

Szükséglet minden olyan testi, lelki és szellemi állapot, amely hiányérzetet vált ki az egyénben.

Sok szerző e definícióhoz csatolja azt a kitétel is, hogy a szükséglet az ember hiányérzetének megszüntetésére irányuló törekvés is egyben. Mi ezzel a felfogással nem értünk egyet, hiszen léteznek olyan lappangó szükségletei az embernek, amelynek kielégítése időben sokáig várthat magára. Nem kétséges

például, hogy egy szociálisan fokozottan hátrányos helyzetben élő nagycsalád számára legalább annyira fontos és szükséges egy pihentető és szórakoztató nyaralás, mint azok számára, akik ezt bármikor és bárhol megengedhetik maguknak. A legszegényebb nagycsaládok számára is égető szükséglet tehát kikapcsolást és kikapcsolódást jelentő nyaralás, noha minimális az esélye annak, hogy önerőből e hiányérzet megszüntetésére bárminemű erőfeszítéseket tudnának tenni.

A szükséglet fogalmának finomításaként – és nem szinonimaként – használjuk az igény kifejezést, amit olyan hiányérzetként értelmezhetünk, amely már konkrét formában jelentkezik, és mozgósítja az egyént a hiányérzet megszüntetésére. A szükségletek így definitíve látensek, azaz csak hiányérzetként fogalmazódnak meg az emberben, addig az igény már effektív, vagyis felfogható az emberi hiányérzet megszüntetésére megfogalmazódó törekvésként is.

Az igény tehát olyan tárgyiasult formában jelentkező szükséglet kielégítésre irányuló törekvés, amely konkrét termékre vagy szolgáltatásra irányul.

Egy konkrét termékre vagy szolgáltatásra irányuló törekvés azonban általában még nem elegendő ahhoz, hogy azok a különböző emberi szükségletek kielégítését szolgálják. Ha ezeket a javakat nem a természet nyújtja, hanem olyan, értéket teremtő gazdasági tevékenységek eredménye, mint a termelés vagy az elosztás, akkor ezeket az értékteremtési folyamatokat díjaznunk kell, vagyis a létrehozott termékekért és szolgáltatásokért fizetnünk kell. Ezt a fizetőképességet keresletnek nevezzük.

Amennyiben az igényhez fizetőképesség is járul, akkor keresletről beszélhetünk.

A keresletről – mint a közgazdasági gondolkodásnak és vizsgálódásoknak egyik legfontosabb alapfogalmáról – még részletesebben fogunk szólni a későbbiekben. Annyi megjegyzésnek azonban még helyet adunk, hogy a kereslet nem jelent automatikusan egyet a vásárlással, *hiszen minden vásárlás a fizetőképesség mellett már fizetőkészséget – és persze megfelelő nagyságú kínálatot – is igényel*. Hogy a különbséget még kategorikusabban kiemeljük, bevezetünk két olyan fogalmat, amelyek folyamatosan elő fognak kerülni a későbbi közgazdasági tárgyak tanulásánál. Így megkülönböztethetünk

- **ex ante** kategóriákat, amelyek a különböző gazdasági szereplők szándékaira vonatkozó nagyságokat jelentik,

- **ex post** kategóriákat, amelyek a ténylegesen megvalósult nagyságokat takarják.

Az *ex ante* kategória jövőbeli, pontosan nem ismert, csak várható, tervezhető nagyságokat (váraozásokat - anticipációkat) takar. A kereslet vagy a kínálat nagysága ide sorolható, hiszen ezek elsősorban a szándékok szintjén fogalmazhatók meg. Az *ex post* kategóriába viszont már a gazdasági szereplők különböző gazdasági döntéseinek eredményeként létrejött, ismert, statisztikailag számszerűsíthető nagyságok tartoznak. Nem kétséges, hogy a vásárlások vagy az eladások (a forgalom) nagysága *ex post* kategóriáknak tekinthetők.

A vásárlások vizsgálatának nincs központi jelentősége a közgazdaságtan elméleteiben. Egyfelől a keresleti szándék megvalósításának kell tekintenünk. Más közgazdasági kutatások azonban központi jelentőséget tulajdonítanak ennek az eseménynek. Az üzleti tudományok között elsősorban a *marketing* foglalkozik részletesen a fogyasztók vásárlási folyamatával és döntéseivel, illetve e vásárlási döntéseket megalapozó gazdasági-társadalmi, szociológiai és pszichológiai okok felkutatásával. A vásárlást másfelől a szükséglet-kielégítési folyamat megelőző aktusának tekinthetjük az elméleti közgazdaságtanban. Ezt a folyamatot nevezzük fogyasztásnak.

A fogyasztás tehát a szükségletek kielégítésének folyamata, amelynek célja az egyéni elégedettség és jólét növelése.

2.1.2 A szükségletek tartalma és hierarchiája

Minden emberi szükséglet társadalmi, gazdasági és kulturális környezet által, valamint az egyén – lelki adottságai – által egyaránt meghatározott. Konkrét tartalmuk ugyanakkor az egyén környezeti elemeinek, illetve saját gondolat- és lelkivilágának formálódása mentén folyamatos változásnak vannak kitéve. Ezért *a szükségleteket történelmileg változó tartalmúaknak kell tekintenünk.* Az emberi szükségletek másik jellemzője, hogy az emberi kultúra vagy civilizáció fejlődésével, változásával egyre színesebbek és sokrétűbbek lettek, ami arra ad alapot, hogy azokat különböző szempontok szerint csoportokba, típusokba sorolhassuk.

Az emberi szükségleteket alapvetően aszerint rendezhetjük, hogy

- 1) milyen élettevékenységek során merülnek fel,
- 2) mi a kielégítésük módja,

- 3) mire irányulnak
 - 4) milyen az intenzitásuk, azaz mennyire várhat a kielégítésük.
1. Az ember a legkomplexebb élőlény, így természetesen élettevékenységeink is nagyon szerteágazóak. Az állatokhoz hasonlóan az embernek is vannak ön- és fajfenntartási ösztönei, illetve funkciói, ezért különböző fizikai és fiziológiai szükségletek merülnek fel bennünk. Tudatunk és gondolkodási képességünk ugyanakkor számos kognitív szükségletet is szül. Társas létünk és társadalmi berendezkedésünk a kulturális, szociális, eszmei és ideológiai szükségletek sokszínűségét eredményezi. Mindamelllett az ember esztétikai szükségleteinek kielégítését is igényli.
 2. Mivel a szükségletek kielégítésnek jó része az egyénhez kötődik (eszünk, iszunk, alszunk, olvasunk, stb.), más szükségletek kielégítése viszont csak társadalmi, ösztársadalmi szinten képzelhető el (pl. közvilágítás, rendfenntartás, honvédelem), így különbséget tehetünk egyéni és kollektív szükségletek között. Nem kétséges, hogy egyes szükségletek kielégítése mindkét keretben megtörténhet, hiszen például a vallási szükségleteink egyaránt kielégíthetők saját lelki gyakorlataink révén vagy a Tízparancsolatot követve, valamint különböző egyházakhoz, illetve vallási közösségekhez való szoros kötődés útján. Aligha vitatható, hogy a kollektív szükségletek minél hatékonyabb kielégítése jelentős állami vagy közösségi szervezési feladatot és anyagi áldozatot is igényel.
 3. Az emberi szükségleteket célszerű megkülönböztetni aszerint is, hogy azok mire irányulnak. Egyes szükségletek más emberekre, azok szeretetére, figyelmére, segítségére, dicséretére vagy épp tanácsaira irányulnak, és a társas szükségletek körébe tartoznak. Más szükségletek olyan javakra, amelyek anyagi mivoltukban képesek kielégítést szolgálni Ezek az anyagi szükségletek, melyek sajátja, hogy a szükséglet-kielégítés tárgya idővel elveszíti azt a képességét, hogy további szükségleteket elégítsen ki. Ha például éhesek vagyunk, akkor ezt az anyagi szükségletünket fogyasztás útján, egy szelet rozskenyérrel és bioparadicsommal azonnal kielégíthetjük. Nyilvánvaló, hogy ugyanaz a rozskenyér vagy paradicsom már nem szolgálhat az éhség csillapítására. Ugyanakkor, ha hideg és friss paradicsomra vágyunk, akkor anyagi szükségletünk fogalmazódhat meg egy hűtőgéppel szemben, ami vélhetőleg hosszabb ideig szolgálja majd szükséglet-kielégítési törekvéseinket. De amennyiben a hűtő tönkremegy vagy elavul, már nem lesz képes arra, hogy további szükségleteinket

kielégítsen. Az emberi szükségletek azonban irányulhatnak olyan dolgokra is, amelyeknek nincs anyagi értelmezhetősége, amelyeket nem lehet egyszerűen csak elfogyasztani. Ezek a *nem anyagi szükségletek, amelyek sajátja, hogy kielégítésük ellenére sem szűnik meg a kielégítés tárgyának szükséglet-kielégítési képessége*. Nem anyagi szükséglet például a hit, egy eszme, a szeretet, a barátság, a zene vagy a természet közelsége. A nem anyagi szükségletek azonban a legtöbbször anyagi szükségletekkel is párosulnak. Például a zene iránti szükségletünket különféle technikai eszközökön elégíthetjük ki, de egy eszmével való megismerkedéshez és azonosuláshoz is olyan információkra van szükségünk, amelyeket különféle könyveken vagy kommunikációs eszközökön keresztül szerezhethetünk meg. Ezért az anyagi szükségleteknek kiemelkedő szerepe van a közgazdasági gondolkodásban és vizsgálatokban. (Gondoljuk csak meg, hogy a zeneszeretettel egy életre megmaradhat, de e szükséglet kielégítése egy tönkrement CD-lejátszó vagy MP4-lejátszó mellett akadályokba ütközhet.)

4. Végül a szükségletek intenzitásának több szintjét is megkülönböztethetjük. Az emberi szükségletek tárháza ma már rendkívül széles, és könnyen elképzelhetjük, hogy a társadalmi jólét növekedésével és a technológiai fejlődés hatására ez a spektrum napról napra még tovább fog szélesedni. Ugyanakkor az emberi szükségleteknek létezhet egy meghatározott sorrendje, azaz törvényszerű lehet, hogy bizonyos szükségletek alapvetőbbek, mint mások. Ennek érzékeltetésére általában *Abraham Maslow* (1908-1970) amerikai pszichológus ötszintű szükséglet-hierarchiájára szokott hivatkozni a közgazdasági irodalom. Eszerint
 - az ember legalapvetőbb szükségletei a **fiziológiai szükségletek**, amelyek az élet fenntartásához nélkülözhetetlen tárgyakra, dolgokra irányulnak (víz, levegő, élelem, ruházat stb.)
 - a második szinten állnak **biztonsági szükségletek**, amelyek a fiziológiai szükségleteink kielégítése után jelentkeznek, és a biztonságos életkörülményeink megteremtését célozzák (pl. a biztos munkahely, az otthon biztonsága, a biztonságos öregkor stb.)
 - magasabb rendű szükségletek a **szociális szükségletek**, amelyeken a valahová tartozás, a kapcsolattartás és a szeretet (azaz, hogy az egyént szeressék, és ő is szeressen) iránti vágyakat értjük (e szükségletek megvalósulásának tipikus színtere a család)

- a negyedik szinten áll a **megbecsülés iránti szükséglet**, ami abból a vágyból fakad, hogy az egyén szeretné, ha munkáját, erőfeszítéseit értékesnek és elismerésre érdemesnek találnák.
- A legmagasabb rendű szüksége az embernek az **önmegvalósítás szüksége**, ami azt a vágyat testesíti meg, hogy az ember azzá váljon, amire képesnek érzi magát, esetleg amiről álmodozott egész életében. (Ezt a szükségletet úgy tűnik, az emberek sohasem lesznek képesek tökéletesen kielégíteni).

Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy a szükségletek hierarchiájának *Maslow*-féle interpretációja⁷ csak egyféle megközelítés, hiszen sokáig vitatkozhatnánk azon, hogy például a szociális szükségletek nem előzhetik-e meg a biztonsági szükségleteket, tudva, hogy az ember alapvetően mégis csak társas lény. Ráadásul az olyan fiziológiai szükségletnek a kielégítése, mint pl. az éhség, amit jó esetben élelmiszerek elfogyasztásával elégítünk ki, gyakran párosulhat más olyan – nem anyagi (szellemi, kulturális) – szükségletekkel, mint ami pl. egy saját magunk által faragott vagy festett tányérból való táplálkozás során nyernek kielégítést. (Gondoljunk csak arra, hogy az ősember is már az első primitív agyagedény szélére díszítésül egy cikkcakkos vonalat

⁷ *Maslow* továbbfejlesztett modelljében már 7 szintjét különböztette meg a szükségleteknek, de az érthetőség és a bemutathatóság megkönnyítése érdekében mi csak az egyszerűbb interpretációnak adunk helyet.

húzott, ami akár a művészi önmegvalósítás szükségletének kielégítéseként is felfogható). *Maslow* elmélete azonban a témakör tárgyalásánál arra kiváló, hogy az emberi szükségletek körének spektrumát kellően hangsúlyozzuk, illetve az anyagi és nem anyagi szükségletek közötti különbségeket még karakteresebbé tesszük.

2.1.3 A szükséglet közgazdasági és elmélettörténeti szerepe

A szükséglet legfontosabb közgazdasági tartalmának kifejtéséhez célszerű egy kis etimológiába bocsátkoznunk. Ugyanis a magyar nyelvben és a közgazdasági gondolkodás logikájában is a szükséglet egyaránt a szükség vagy helyesebben inkább a **szükség** szóból eredeztethető. Nyilvánvaló, hogy azokkal a javakkal szemben lép fel hiányérzetünk, amelyekből „szükség” van, tehát amelyek szűken állnak rendelkezésre. A gazdálkodás – és maga a gazdaság – pedig épp azáltal jön létre, hogy a hiányérzet megszüntetésére ezeket a szűkös javakat vagy elő kell tudnunk állítani, vagy meg kell tudnunk venni attól a gazdasági szereplőtől, aki előállította. Nem kétséges, hogy mindkét gazdasági tevékenység olyan erőforrásokat igényel, amelyek megszerzése áldozattal jár. (pl. ha megveszünk egy terméket, akkor jövedelmi áldozattal, ha magunk állítjuk elő, akkor munkaáldozattal, illetve a saját szabadidőnk feláldozásával jár). Tulajdonképpen ezek az áldozatok (jövedelmi vagy munkaáldozat) szolgáltatják végső soron a javak – piaci – értékét, ami a piaci árban fog megtestesülni.

Az első fejezetben, a modern közgazdasági irányzatok rövid tárgyalásánál már említést tettünk arról, hogy a klasszikus és a neoklasszikus közgazdaságtan értékelméletei mely dimenzióban kerültek szembe egymással. Már tudjuk, hogy a klasszikus logika egy jószág értékét a befektetett munkaáldozat (vagy más erőforrások feláldozása) oldaláról közelíti meg (munkaérték-elméletek), a neoklasszikus elméletek nagy része viszont a hasznosság alapján határozza meg azt. Vagyis arról az oldalról, hogy ki mennyit tud vagy hajlandó adni érte, tehát kinek mekkora szüksége – szükségége – van az adott termékre, szolgáltatásra, termelési tényezőre, stb. (szubjektív értékelmélet).

Az előző logikából arra a következtetésre juthatunk, hogy a közgazdaságtanban az a termék vagy szolgáltatás töltődik fel – akár a termelés, akár a fogyasztás oldaláról közelítve – érték tartalommal, amelynek megszerzése áldozatokat kíván, vagyis végső soron azoknak a javaknak van – gazdasági – értéke, amelyek szűkösön állnak rendelkezésre. Így a *közgazdaságtant a szűkösség*

tudományának tekinthetjük, a szűkös – és ezáltal a gazdasági értékkel bíró – javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának tudományaként is felfoghatjuk. Mindez azonban egy fontos és érdekes értékparadoxonra vezet a Föld által biztosított jóságok tekintetében. Az oxigénben dús levegő ugyanis biológiailag mérhetetlen értékkel és hasznossággal bír az ember számára, közgazdaságilag teljesen haszontalan és értéktelen, mert korlátlan mennyiségben áll (egyelőre) rendelkezésre. Vagyis mert nem kell áldozatot vállalni érte, ezért természetesen nem is kell fizetni érte. Ugyanakkor a Föld, a földi élet egy másik adományát, a gyémántot biológiailag – és nem ipari felhasználását tekintve – aligha tekinthetjük hasznosnak (jobb esetben megvagyunk nélküle), ám ritkasági foka miatt a közgazdasági értéke és hasznossága csak hosszú számsorral fejezhető ki. Persze a szűkösség kérdése a gazdasági életben is produkál paradoxonokat. A kimerülőben lévő Föld egyre szűkösebb mennyiségben nyújt olyan erőforrásokat, amelyekre a modern társadalmak egyre nagyobb mértékben támaszkodnak. Ez a helyzet jócskán megemeli a szóban forgó erőforrások árát. Ha csak az olaj és származékainak szűkösségére és árára gondolunk, azonnal tetten érhetjük ezt a jelenséget. Ugyanakkor vannak olyan természeti erőforrások, amelyek korlátlan mennyiségben állnak rendelkezésre, és a korlátozott felhasználással bíró erőforrásokat képesek lehetnének helyettesíteni. Ide sorolható például a napenergia vagy a geotermikus energia. Ám épp az olajszármazékok ritkasági értéke szab határt ezek teljes körű felhasználásának. Hiszen azok az államok vagy vállalatok, akik e ritkasági érték felett diszponálnak, jelentős hatalmat tudnak képviselni, megakadályozva vagy megnehezítve azt, hogy mielőbb áttérjen a világ gazdasága az alternatív erőforrások felhasználására. (Például a hagyományos erőforrás felett rendelkező vállalatok által „befolyásolt” kormányok nem – vagy nem eléggé – támogatják az alternatív erőforrásokra vonatkozó fejlesztéseket).

A Föld legtöbb adománya azonban jellemzően szűkösen áll rendelkezésre az emberiség szükségleteihez mérten. Így a szűkösség a gazdaságot, a gazdasági folyamatokat általánosan jellemző jelenség. Egyrészt a folyamatosan növekvő szükségletek kielégítését jelentő fogyasztáshoz nem elegendő a Föld javainak mennyisége, másrészt a szükségletek teljesebb kielégítéséhez szükséges termelési tevékenységhez nem áll elég termelési erőforrás rendelkezésre. Ezért ez az állandó szűkösség olyan folyamatos döntési helyzeteket idéz elő a gazdasági életben, amelyekben a gazdasági szereplők mindig választásra vannak kényszerítve. Ennek pedig ára van. Hiszen minden fogyasztási döntéssel le kell mondanunk más szükségleteink azonnali kielégítéséről, mivel rendelkezésre álló jövedelmünk véges. Másrészt minden termelési és beruházási döntésnél le kell mondanunk más profittal kecsegtető tevékenységekről, hiszen

költségvetésünk és szűkös erőforrásaink nem teszik lehetővé, széles körű társadalmi igény kielégítése révén sokszorozzuk meg nyereségünket.

A szükséglet-szűkösség kapcsolatrendszer további elemzési irányokat is felvet. A gazdasági javak szűkössége egyfelől ugyanis azzal a szükségszerű következménnyel jár, hogy mind a termelés, mind az elosztás – és elsősorban a csere – tekintetében a gazdasági közösségekben és a közösségek között egyaránt egy, a fejlődéssel szélesedő munkamegosztási rendszernek kell megjelenni, abból a célból, hogy az egyéni és társadalmi szükségletek minél jobban kielégülhessenek. Vagyis a szűkös javak termelésének és elosztásának leghatékonyabb módja csak fejlett *munkamegosztási keretek* között képzelhető el. Másfelől a szűkösség nem csak egyéni, hanem közösségi-társadalmi szinten is jelentkezik, ezért a szükséglet-kielégítést szolgáló jószágelosztást közösségi szinten is meg kell tudni szervezni. Ez azt jelenti, hogy *a szűkösség ténye minden társadalomban kialakította azokat a szokás- és normarendszereket, illetve szabályozókat, amelyek a szűkös javak elosztását és újraelosztását koordinálják*. Vagyis a szűkösség léte kényszeríti ki a gazdasági javak azon elosztási módját is (pl. a közösségen belüli kötelező ajándékcserék vagy leadási kötelezettségek), amelyek a következő fejezetben tárgyalásra kerülő reciprotív és redisztributív integrációs sémában teljesednek ki.

A fentiekből következik, hogy a közgazdaságtan legfontosabb feladata és egyben felelőssége is a szűkös erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás feltételeit és keretrendszerét felkutatni. Azt is mondhatjuk, hogy arra a három kérdésre próbál meg tudományos válaszokat adni, hogy a gazdaság szereplői

- **mit termeljenek**, azaz milyen javakat, milyen mennyiségben és struktúrában állítsanak elő, hogy az a társadalom jólétét szolgálja,
- **hogyan termeljenek**, tehát az erőforrások milyen felhasználásával és kombinációjával, valamint milyen technológia alkalmazásával tegyék lehetővé a gazdasági hatékonyság és a társadalmi jólét együttes érvényesülését;
- **kinek termeljenek**, vagyis hogyan kerülnek elosztásra a megtermelt javak a társadalom különböző tagjai és csoportjai között a folyó vagy jövőbeli fogyasztás céljára, illetve hogyan lehet ehhez a megfelelő jövedelmeket biztosítani.

2.2 A jószág fogalma és fajtái

A közgazdaságtanban, mint az emberek gazdasági motivációit és döntéseit felkutatni célzó tudományban, fontos annak vizsgálata, hogy az emberek mivel elégíthetik ki szükségleteiket. Korábban már szó volt róla, hogy a közgazdasági vizsgálatok elsősorban az anyagi szükségletek vagy az ahhoz köthető nem anyagi szükségletek keletkezésével és kielégítésével kapcsolatosan próbálnak törvényszerűségeket megfogalmazni.

A közgazdaságtan mindazokat a dolgokat, amelyek az ember szükségleteinek kielégítését közvetlenül vagy közvetve szolgálják, javaknak nevezi.

A különféle szükségleteink kielégítésére szolgáló javak eltérő mértékben állnak rendelkezésünkre. Így a közgazdaságtan az anyagi javak vonatkozásában különbséget tesz *szabad* és *gazdasági (szüksős) javak* között.

Azokat a javakat, amelyek adott helyen és időben a ráirányuló szükségleteknél nagyobb mennyiségben állnak rendelkezésre, és amelyeket megszerezni gazdasági áldozat nélkül is lehetséges, szabad javaknak nevezzük.

A szabad javakat az ember közvetlenül a természetből fogyasztja. Ide sorolható például a napfény, a levegő, a víz, a szabadon termő gyümölcsök. Nyilvánvalóan az állatok önmaguktól csak szabad javakkal elégíthetik ki szükségleteiket. (Persze takarmánynövényeket is fogyaszthatnak, de ahhoz már az emberek termelési tevékenységére is szükség van). Mivel a szabad javak szabadon állnak rendelkezésre, vagyis közgazdaságilag nem jár áldozattal a megszerzésük, ezért kívül esnek a közgazdaságtan vizsgálati körén.

A társadalmi-gazdasági fejlődéssel, az emberi társadalom létszámának exponenciális növekedésével és az ember alternatív szükségleteinek gyarapodásával sajnos egyre inkább szűkül a szabad javak köre, hiszen az ember erdőket vág ki, tavakat csapol le, élettereket, ökoszisztémákat szünteti meg azért, hogy helyet és lehetőséget adjon az új típusú, „modern, civilizált” szükségleteinek kielégítésére. Másfelől az emberi populáció növekedése önmagában is relatíve szűkössé teszi a szabad javak mennyiségét. Nem meglepő tehát, hogy szükségleteink sem elégíthetőek ki minden határon túl szabad javakon keresztül. Az anyagi javak egy részét ezért magának az embernek kell létrehozni.

Gazdasági (szűkös) javoknak nevezzük azokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyeket különböző gazdasági szereplők állítanak elő, vagy termelnek meg, illetve kínálnak eladásra a társadalom többi tagja számára.

A gazdasági javak többségét – elvileg – korlátlan mennyiségben lehetne előállítani a rájuk irányuló szükségleteknek megfelelően (elvileg előállítható például akkora mennyiségű mobiltelefon, hogy a Föld minden lakójának jusson), azaz egyes szükségleteket teljesen kielégíthetnénk. Ugyanakkor

egyszerre nem növelhető jelentősen minden jószág termelése, mert effektív korlátot jelent a termelésükhöz szükséges erőforrások szűkössége. Az érezhető diszkrepancia miatt gyorsan megjegyezzük, hogy a piacgazdaságokban épp a szükségletek állandó növekedése és a kielégítésükre szolgáló termelési tényezők relatív szűkössége közti feszültség az a kényszer, ami az emberi

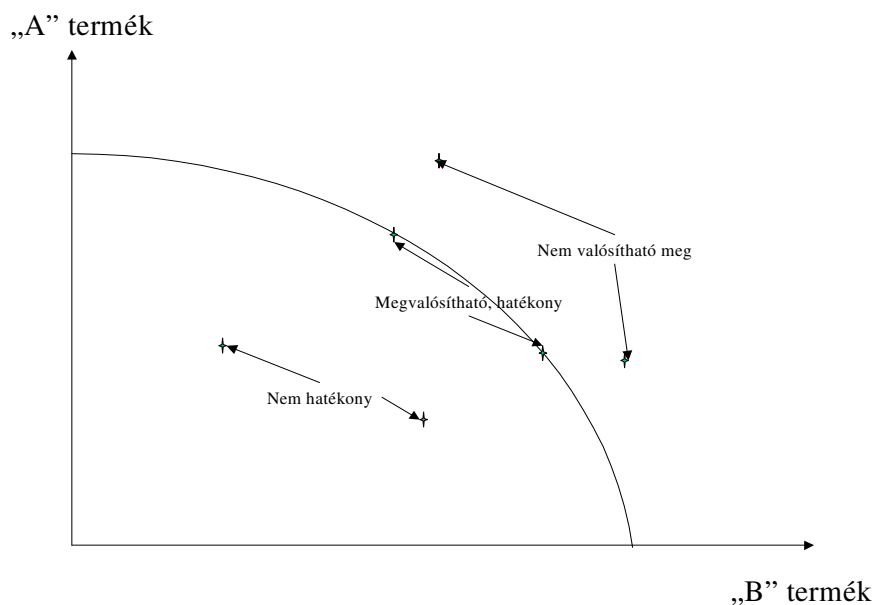
gazdálkodás örök hajtóerejét, motorját jelenti vagy jelentheti. A nem piaci alapokon működő – tradicionális – gazdaságokban azonban ilyen „örök hajtóerők” nem nagyon léteztek, illetve ma sem léteznek, hiszen a közösségi vagy egyéni szükségletek akár évezredekig keresztül is alig formálódnak, illetve növekednek.

A gazdasági javak előállításának tehát termelési korlátok szabnak határokat. A javak termelése mindig más, szűkösen rendelkezésre álló jószágok használatát (inputok, termelési erőforrások, termelési tényezők), és felhasználását (anyagok, energia, más fogyasztási cikkek) igényli, ami egyben sajnos azt is jelenti, hogy egyidejűleg e javak más irányú felhasználásáról le kell mondanunk. Ha pl. egy tonna acélból pinceajtókat kívánunk készíteni, akkor nem lehet ugyanebből a tonna acélból szeget gyártani. Ez a lemondás azonban csak akkor racionális, ha az általunk választott felhasználási irány végtermékét elfogyasztva (használva), teljesebben elégíthetjük ki szükségleteinket, mint a többi alternatív felhasználási mód végterméke által.

Ezt a törvényszerűséget általánosítja az **opportunity cost** – más megfogalmazásokban feláldozott haszon vagy használdozati költség – definíciója.

Az opportunity cost mindazon ráfordítások (áldozatok) összessége, amelyek azért merülnek fel, hogy a döntéshozó az adott döntésnél erőforrásokat von el más felhasználási területektől, lehetőségektől

A definíció lényegét könnyen megérthetjük, ha az egyszerűség kedvéért a gazdaságban létrehozandó gazdasági javakat két csoportra, „A”-ra és „B”-re bontjuk, és a közgazdaságtan egyik legegyszerűbb, ám legdemonstratívabb ábráján magyarázzuk a termelési korlátok létezéséből fakadó problémát.

1. ábra. A termelési lehetőségek határa

A termelési lehetőségek határa görbe (t-l görbe) megmutatja két jószágnak a termelési tényezők adott mennyisége és a társadalom általános technikai színvonala mellett előállítható mennyiségi kombinációit.

A fentebb leírt és ábrázolt probléma most már egyszerűen értelmezhető. Az egyik tengelyen „A”, a másik tengelyen pedig „B” termék (vagy termékcsoport)

mennyiségét ábrázoljuk. A termelési tényezők tökéletes kihasználása mellett termelhető jószágkombinációk találhatóak a görbe mentén, amelyek egyben a társadalom választási lehetőségeit is reprezentálják. A görbe két tengelymetszete azt a helyzetet ábrázolja, amikor csak az egyik vagy csak a másik terméket (vagy termékcsoportot) állítja elő a társadalom. A görbe negatív meredeksége a termelési tényezők szűkösségét demonstrálja, hiszen bármely termék (vagy termékcsoport) vonatkozásában többlettermelés csak úgy érhető el, ha a másik termék (vagy termékcsoport) termeléséből erőforrásokat csoportosítunk át, s ezáltal abból kevesebbet állítunk elő. A görbén haladva tehát folyamatosan érvényesül az opportunity elve, a használdozat nagysága pedig a görbe adott pontjához húzott érintő meredekségének felel meg.

Az ábra azt is mutatja, hogy görbétől jobbra-felfelé (a görbe által bezárt területen kívül) található jószágkombinációk olyan termelési nagyságok, amelyek a rendelkezésre álló erőforrások felhasználásával nem állíthatók elő. A balra-lefelé (a görbén belül) található kombinációk viszont nem hatékonyak, mert a társadalom erőforrásainak egy részét ezen jószágkombinációk mellett nem hasznosítja, vagy ha hasznosítja, akkor nem a legnagyobb hatékonysággal. Tehát az egyik termékből úgy is növelhető a termelés, hogy nem kell erőforrásokat elvonni a másik termék gyártásából, vagyis nem merül fel opportunity cost. Belátható, hogy amennyiben a rendelkezésre álló termelési tényezők mennyisége növekszik, vagy magasabb hatékonyságot biztosító új technikák honosodnak meg a gazdaságban, a termelési lehetőségek határa görbe jobbra felfelé fog eltolódni. Ez azt jelenti, hogy az adott társadalom a változások után a szükségletek nagyobb körét elégítheti ki gazdasági javak előállításával. Nyilvánvaló tehát, hogy a gazdasági haladásnak és végső soron a társadalmi jólét javításának egyik meghatározó feltétele a termelési lehetőségek tágítása, illetve a tágítás előtt álló akadályok lebontása.

2.2.1 A gazdasági javak csoportosítása

A gazdasági javakat számos szempont szerint lehet további csoportokra bontani. Az alábbiakban csak azokat a szempontokat vesszük számba, amelyek a közgazdasági alapismeretek elsajátításához nélkülözhetetlenek. E megfontolás alapján a gazdasági javakat csoportosíthatjuk aszerint, hogy

- termelésük, előállításuk milyen célt szolgál,
- milyen viszonyban állnak a piaci logikával,
- hogyan vélekednek a róluk az adott társadalomban.

2.2.1.1 Fogyasztási és beruházási javak

A gazdasági javak legalapvetőbb csoportosítási lehetősége a **felhasználási cél** alapján adódik. Így megkülönböztetünk

- **fogyasztási javakat**, amelyek végső felhasználásra kerülnek, és így közvetlenül szolgálják a szükséglet-kielégítési célokat,
- **termelési (beruházási) javakat**, amelyek a termelésben vesznek részt, és ezáltal a termelési folyamatot szolgálják.

Az említett két jószágfajta tulajdonképpen a közgazdaságtan két legfontosabb vizsgálandó területének, nevezetesen a fogyasztás és a termelés folyamatának tárgyát jelentik.

A fogyasztási javakat további csoportokra bonthatjuk, aszerint, hogy egyfelől milyen tartóssággal képesek szolgálni a szükségletek kielégítését, másfelől, hogy milyen formát öltve rendelkeznek szükséglet-kielégítési képességgel. Az első csoportosítási szempont szerint fogyasztási javak egy része a fogyasztás során azonnal felhasználódik (élelmiszerek, szolgáltatások, stb.), míg más jószágok (pl. egy autó, egy televízió, stb.) hosszabb ideig és tartós jelleggel szolgálják a fogyasztók szükségleteinek kielégítését. Ezért az utóbbi javakat *tartós fogyasztási cikkeknek* nevezzük. A másik ismérv szerint megkülönböztetünk *termékeket*, amelyek megfogható, tárgyi formát öltve vannak a hasznunkra, illetve *szolgáltatásokat*, amelyek nem tárgyasult formában elégítenek ki emberi szükségleteket. A szolgáltatások egy része közvetlenül kapcsolódhat a fizikai termékekhez (pl. a csomagolás, a szállítás, a garancia, stb.), míg mások önmagukban is képesek szükséglet-kielégítésre (például egy hűsítő masszázs, egy élvezetes színházi előadás, stb.).

A beruházási javak esetében is érvényes a fogyasztási javaknál alkalmazott megkülönböztetés, miszerint a termelési javak egy része a termelés során azonnal felhasználódik (pl. a különféle energiahordozók, anyagok) vagy legalábbis átalakul (pl. a félkész termékek), míg mások (pl. egy gépsor, egy irodaépület, egy **teherautó**, stb.) hosszú ideig képesek szolgálni a termelési folyamatot. A számvitel is

különbséget tesz a két jószágtípus között, hiszen *forgóeszközöknek* nevezi azokat a javakat, amelyek csak rövidtávon (egy éven belül) szolgálják a termelési vagy szolgáltatási folyamatot, megkülönböztetve a *befektetett eszközöktől*, amelyek tartós jelleggel (egy éven túl) biztosítanak megtérülést a

vállalkozások számára. Ez utóbbi kategóriára a tőkejavak tárgyalásánál még visszatérünk.

A fogyasztás és termelési javak közötti elhatárolások azonban nem mindig egyértelműek: például egy számítógép szolgálhat tartósan fogyasztási célokat egy háztartásban, de részt vehet egy termelési folyamatban is, mondjuk az egyetemi oktatásban. Ezért mindig az adott cél dönti el, hogy egy jószágot minek is tekintsünk. A közgazdaságtan a fogyasztási célt végső soron a szükséglet-kielégítési céllal, míg a termelési célt a nyereségszerzési céllal (pontosabban ezek maximalizálásával) azonosítja. Így amennyiben az egyéni vállalkozó számítógépet vásárol, és az internetet is bekötte, akkor azt kell megvizsgálni, hogy beruházása mennyivel járul hozzá a működés hatékonyságának emelkedéséhez, és végső soron nyereségességének növekedéséhez. Ha a számítógépet például készletgazdálkodási, az internetet pedig reklám-kommunikációs vagy adóbevallási célokra használja, akkor az említett eszközök kétség kívül termelési javaknak tekinthetők, ha azonban játszik a számítógépen vagy ismerkedik az interneten, akkor infrastruktúrája csak fogyasztási célokat szolgálhat.

A gazdasági – vagy szűkös – javak definiálásánál különös hangsúlyt kapott az a tény, hogy nem állnak automatikusan rendelkezésre a társadalom számára, ezért egy termelési folyamat során létre kell hozni azokat. Ebből azonban következik, hogy mind a fogyasztási, mind a termelési javak előállításához mindig szükség van termelési javakra. Ugyanakkor világos az is, hogy a termelési javak kereslete attól is függ, hogy mekkora lesz a fogyasztási javak iránti kereslet. Nyilvánvaló, hogy ha a fogyasztási javak kereslete megemelkedik, akkor azok előállításához több termelési jószágra lesz szükség, amennyiben pedig visszaesik, akkor termelési javakból is kevesebb kell. Ezért mondjuk azt, hogy **a termelési javak kereslete származékos**. Vagyis *a termelési javak kereslete a fogyasztási javak keresletéből következik, abból származtatható*. De menjünk tovább egy lépéssel: mivel mindkét jószágot elő kell állítani, így a termelésükhöz szükséges összes erőforrás kereslete e két jószág keresletétől, végső soron pedig a fogyasztási javak keresletétől függ.

Aligha él ma olyan ember a modern piacgazdaságokban, aki ne szembesült volna a szomorú ténnyel, hogy a gazdaság nem képes mindig jól, illetve stabilan működni, és bizony sokszor kerül hosszabb-rövidebb ideig válságba. Ilyenkor különösen nagy súllyal vetődik fel a származékos kereslet törvényszerű létezéséből fakadó probléma. A könyv írásának időszakában épp gazdasági válságot él át a nemzetközi és a hazai gazdaság egyaránt, és ez a helyzet sajnos jócskán szolgáltat kiváló példákat a származékos kereslet magyarázatára. 2008 végén például Magyarországon a hazai autóipart kiszolgáló beszállító vállalkozások tömegesen küldték el dolgozóikat – mint a

termelésükhöz amúgy nélkülözhetetlen erőforrásaikat –, hogy ezzel próbálják költségeiket csökkenteni, és a csődhelyzetet elkerülni. Gazdasági döntésük háttérében az állt, hogy az élesedő válság miatt jelentősen visszaesett a hazai előállítású autók világpiaci kereslete, így óriásit csökkent a hazai autógyártó cégek megrendelése is azon termelési javakkal szemben, amelyeket a szóban forgó beszállító vállalatok állítottak elő saját alkalmazottai segítségével. Vagyis

a válság először a világgazdaság szereplőinek fogyasztási szerkezetét módosította oly módon, hogy ez a változás az új autók iránti kereslet drasztikus csökkenésében is megmutatkozott. A hazai autógyártók alkatrész-megrendeléseinek, illetve az alkatrész-beszállítók munkaerő-keresletének csökkenése pedig ebből származott. Nem vitás tehát, hogy a gazdaságban a fogyasztási szféra központi jelentőséggel bír, és ezért kitüntetett helyet is kell kapnia a különböző közgazdasági vizsgálatokban.

2.2.1.2 Magánjavak, közjavak és vegyes javak

Eddig – bár csak hallgatólagosan – feltételeztük, hogy a gazdasági javak a piacon válnak különböző adásvételek tárgyává. Léteznek azonban olyan szűkös – és ebből következően a társadalom számára szükséges – gazdasági javak, amelyeket nem a piac – pontosabban a piaci kereslet – hív életre. Ez a probléma arra kényszerít minket, hogy a gazdasági javak más csoportosításáról is szót ejtsünk. A gazdasági javak aszerint is megkülönböztethetők, hogy létezik-e verseny a fogyasztók között egy jószág fogyasztásában, illetve, hogy megvalósítható-e a kizárás a fogyasztásból. Ez alapján a fogyasztási javak lehetnek:

- Magánjavak
- Közjavak
- Vegyes javak

Magánjavaknak nevezzük azokat a javakat, amelyek fogyasztásában verseny van, és amelyeknél megvalósulhat bármely fogyasztó kizorulása a fogyasztásból.

Amikor fogyasztási javakra gondolunk, általában magánjavakról van szó. Ez lehet egy autó, egy mozijegy, egy hamburger, egy fodrászati szolgáltatás, melyeknél előfordulhat, hogy vagy azért nem tudjuk megvásárolni az adott jószágot, mert már elfogyott (mások megelőzték minket), vagy azért szorulunk ki a fogyasztásból, mert nem tudjuk (esetleg nem akarjuk) az adott áron megvásárolni. Lényeg az, hogy folyton rivalizálunk egymással a fogyasztásban, és sokszor ki is szorulunk a fogyasztásból. Ezek a javak valódi *piaci javak*, hiszen konkrét piaci árúak van, amit a piacon formálódó kereslet és kínálat egymásra hatása alakít ki.

Közjavaknak nevezzük azokat a javakat, amelyek fogyasztásában nincs verseny, és amelyek fogyasztásából nem lehet vagy legalábbis nem célszerű kizárni senkit sem.

A közjavak esetében olyan közösségi szolgáltatásokra kell gondolni, amelyeknél a pótlólagosan megjelenő fogyasztók (állampolgárok) révén sem csökken a többiek számára rendelkezésre álló termék- vagy szolgáltatásmennyiség. Ilyen lehet a **közvilágítás**, a honvédelem, de például a közparkokat is nyugodtan ide sorolhatjuk. A közjavak *nem piaci*, illetve *nem*

piacosítható jószágok. Ennek oka az, hogy mivel senki sem zárható ki a fogyasztásukból, így az egyének racionalitását feltételezve potyautas-magatartást követnek: úgy kívánnak részesülni a közjavak nyújtotta előnyökből, hogy nem akarnak hozzájárulni azok létrehozásához és működtetéséhez arra hivatkozva, hogy a saját individuális hozzájárulásuk – és fogyasztásuk – annyira elenyésző, hogy nem azon fog múlni az adott közjószág létrehozása, illetve működtetése. Mindenki racionalitását feltételezve a közjószág nem hozható létre piaci eszközökkel. Ez tehát azt jelenti, hogy senki sem fogalmaz meg keresletet e javakkal szemben, amelyből következően senki sem kínálja fel eladásra azokat. Ezért a közjavak létrehozásához és működtetéséhez egy olyan központi – állami – irányításra és hatalomra van szükség egy társadalomban, amelyik különböző kényszerítő eszközökkel (például adókkal) szerez forrásokat a közjavak létrehozásához és működtetéséhez.

A vegyes javak fogyasztása bizonyos rokonságot mutat a magán- és a közjavakkal egyaránt. Mivel ebben a csoportosítási logikában két dimenzió – a rivalizálás és a kizárási lehetőség - mentén definiáltuk a gazdasági javakat, így nyilvánvaló, hogy a vegyes javak két típusát különíthetjük el. Eszerint léteznek túlzsúfoltságra hajlamos javak és díjköteles javak.

Túlzsúfoltságra hajlamos javaknak nevezzük azokat a javakat, amelyek fogyasztásában létezik rivalizálás, de a fogyasztásukból még sem lehetne kizárni senkit sem.

E javak körébe sorolhatjuk például a kórházi ellátást, a felsőoktatást vagy a **tömegközlekedést**. Hiszen amennyiben például az egyetemi hallgatók hétvégi hazautazási próbálkozásaira, a több éves kórházi várólistákra, vagy néhány egyetemi kar esetében tapasztalható túljelentkezésekre gondolunk, akkor kétségtelenül rivalizálást érhetünk tetten az említett szolgáltatások fogyasztásában. Az orrunk előtt becsukódó buszajtók, a hosszú és szenvedéssel teli beteglétek vagy a sokak számára elérhetetlen ponthatárok, esetleg a

megfizethetetlen tandíjak pedig a fogyasztásból való kizorulást magyarázzák. E javak alapvetően *piacosítható javaknak* tekinthetők, hiszen sokszor valós – azaz fizetőképes – kereslet fogalmazódik meg velük szemben, így az állami szolgáltatási jelenlét mellett privát – nyereségérdekelt – szereplők is képesek szerepet játszani e szűkös javak kínálatának növelésében. Gondoljunk csak a különböző magánegyetemekre vagy a magánkórházakra. Ugyanakkor e javak jellemzően olyan fontos közszolgáltatásokat testesítenek meg, amelyek igénylik az állami szerepvállalást, valamint mindazon állami szabályozók működtetését, amelyek képesek biztosítani az állampolgárok széles és igazságos hozzáférését ezekhez a szolgáltatásokhoz.

Díjköteles javaknak nevezzük azokat a javakat, amelyek fogyasztásában nincs rivalizálás, de mégis megvalósulhat a fogyasztásukból való kizárás.

Itt olyan szolgáltatásokra kell gondolni, mint az áram-, víz- vagy gázellátás, illetve a telefon- és kábeltévé-szolgáltatás, amelyeknél egy, a fogyasztásba pótlólagosan bekapcsolódó szereplő jellemzően – és jó esetben – nem csökkenti a többiek számára rendelkezésre álló mennyiséget az adott jószágból. A díjköteles javak szintén *piacosítható javak*, de amennyiben fontos rendeltetést töltenek be az állampolgárok számára (gondoljunk a gáz- vagy államellátásra), úgy az állam feladata lehet azok díjainak vagy minőségi paramétereinek szabályozása.

2.2.1.3 Meritórikus és demeritórikus javak

A gazdasági javak az egyéni és társadalmi érdekek összevetésén keresztül is csoportosíthatók. Ha azt vizsgáljuk, hogy egy tetszőleges egyén a jószág elfogyasztásával a társadalom közvélekedése szempontjából jobban jár-e, mint el nem fogyasztásával, akkor alapvetően két csoportot különböztethetünk meg.

Meritórikus javaknak nevezzük azokat a javakat, amelyeket a társadalom tagjai jellemzően kisebb mennyiségben fogyasztanak annál, mint ami társadalmi szinten elvárható és kívánatos lenne.

A meritórikus javak közé sorolható például a biztonsági öv, a **biztonsági gyerekekülés**, a kötelező védőoltás, az alapfokú oktatás (tankötelezettség), a kötelező felelősségbiztosítás, a nyugdíj- vagy egészségbiztosítás. Mivel gyakran előfordul, hogy a társadalom tagjai kevesebbet kívánnak fogyasztani ezekből a javakból, mint amennyi abból

társadalmilag kívánatos lenne, ezért nyilvánvaló, hogy az állam sokszor előírja azok fogyasztását vagy legalábbis fogyasztási minimumát.

Demeritórikus javaknak nevezzük azokat a javakat, amelyeket a társadalom tagjai jellemzően nagyobb mennyiségben fogyasztanak annál, mint ami társadalmi szinten elvárható és kívánatos lenne.

A *demeritórikus javak* fogyasztására jó példa az alkohol, a dohánytermékek vagy a kábítószer. Mivel a társadalom tagjai sokszor tényleg többet fogyasztanak annál, mint ami társadalmi szinten kívánatos lenne, ezért az állam ezeknek a javaknak a fogyasztását általában megnehezíti (például a dohány- vagy alkoholtermékeknel adókkal sújtja) vagy megtiltja, és egyben jogi eszközökkel szankcionálja. (például 18 év alattiakat nem lehet kiszolgálni dohány- és alkohol-termékekkel vagy a drogok fogyasztása és árulása bűncselekménynek minősül.

2.3 A gazdaság alapszereplői és motivációi

A közgazdaságtudomány alapvetően a gazdaság szereplőinek motivációt, döntéseit és mindezek következményeit vizsgálja. A gazdasági cselekvések vizsgálatához, azok modellezéséhez azonban elengedhetetlen feltétel, hogy bizonyos szerepeket, illetve szereplőtípusokat tudjunk azonosítani, illetve különféle csoportokba rendezni. Ez igen nehéz feladat, ha arra gondolunk, mennyire sokrétű gazdasági tevékenység létezik ma egy modern gazdaságban. A lényegyet tekintve azonban a különféle gazdasági – gazdálkodó – tevékenységeknek az alábbi alanyait különböztethetjük meg:

- háztartások,
- vállalatok,
- állam,
- kereskedelmi szervezetek,
- pénzügyi szervezetek,
- non-profit szervezetek.

A közgazdaságtan elméleti területei – elsősorban a mikro- és a makroökonómia – jellemzően az első három szereplő helyét és szerepét vizsgálja a gazdasági folyamatokban. Ugyanakkor az egyes szereplőkkel kapcsolatos részletes vizsgálódások mára már különböző olyan gazdaságtanokban kapnak helyet, mint a háztartás-gazdaságtan, a vállalat-gazdaságtan, az államháztartástan, a kereskedelem gazdaságtana, a bank-, illetve pénzügytan vagy a non-profit szervezetek gazdaságtana. Ezért az alábbiakban kicsivel többet szólnunk az első három szereplőről, mint a többiről, de így is csak azoknak az alapvető elméleti megfontolásoknak szorítunk helyet, amelyek a későbbi elemzések szemléletének megértéséhez nélkülözhetetlenek.

2.3.1 A háztartás

A **háztartások** jelentik a gazdálkodási tevékenység alfaját és ómegáját. Hiszen szükséglet-kielégítési – azaz fogyasztási - céljaik elérése révén nyer értelemet mind a termelési, mind az elosztási tevékenység. A háztartások azonban nem csak, mint fogyasztók vesznek részt a gazdasági élet vérkeringésében. A fogyasztásuk tárgyát képező termékek és szolgáltatások megvásárlásához szükséges jövedelmet ugyanis azáltal szerzik meg, hogy erőforrásaikat (például munkaerejüket, megtakarításaikat, földjüket) a termelésben és az elosztásban

részt vevő szervezetek rendelkezésére bocsátják. A fogyasztást tehát egyaránt tekinthetjük minden gazdasági tevékenység okának és következményének. A háztartási szektor ezért kulcsszerepet játszik a gazdaság működésében.

Mint minden gazdasági szereplő, a háztartások is nagyon sokféle gazdasági célt követhetnek. A mai – mainstream – közgazdaságtan vizsgálataiban azonban elsősorban azt feltételezi, hogy a háztartásokban folyó gazdasági tevékenységek legvégső célja a fogyasztás (a szükséglet-kielégítés), illetve az annak révén szerezhető szükséglet-kielégítési és elégedettségszint maximalizálása. Az első feltétel igazságtartalma nagy, a másodiké abban a megközelítésben, ahogy a közgazdasági elméletek többsége megközelíti, már kiapadhatatlan viták forrása.⁸ Nyilvánvaló azonban, hogy az emberek többsége élethelyzetének, elégedettségi szintjének folyamatos javítására törekszik, és ezért döntéseiket is e célkitűzések motiválják. Hogy ezeket a döntési helyzeteket valahogy modellezni, rendszerezni és általánosítani tudjuk, a vizsgálódásaink során mindig feltesszük, hogy *a háztartások fogyasztásuk során maximális elégedettségre, azaz közgazdasági értelemben haszonmaximumra törekszenek.*

A fogyasztáshoz azonban az egyéneknek jövedelemre van szükségük, ezért racionálisnak tűnik az a feltevés is, hogy az egyének alapvető motivációihoz tartozik, hogy az elvárt szükséglet-kielégítési szintjükhöz megfelelő jövedelmet próbálják maguk számára biztosítani. Ami persze további optimalizálási döntéseket igényel. A megfelelő iskolák és a megfelelő szakma megválasztása az első fontos döntés, majd az ideális munkahely kiválasztása és a munkahelyen nyújtott teljesítmény optimalizálása. Végül pedig a lehetséges karrier utak megtervezése a továbblépéshez. Ezek azok a döntések, amelyeket mindenkinek meg kell hoznia ahhoz, hogy a szóba jöhető munkalehetőségek – vagy az egyéb jövedelem-termelő tevékenységek - és a szerezhető pénzjövedelmek viszonya a lehető legkedvezőbbben alakuljon. Nyilvánvaló, hogy még egy sor hasonló döntést kell meghoznunk életünk során, és az sem nagyon vitatható, hogy ezeket a fontos kérdéseket csak családi keretek között lehet megvitatni.

A háztartásokkal kapcsolatosan tisztáznunk kell, hogy miért a háztartást tekinthetjük a gazdasági élet, illetve a fogyasztási szféra alapegységének. A kérdés azért fontos, mert eddigi mondandónk elsősorban az egyéni szükségletekről és azok javakkal történő kielégítéséről szólt, és a későbbiekben is – mint látni fogjuk – jellemzően egyéni szinten értelmezett keresletekről és

⁸ Legalább a lábjegyzetből ne hagyjuk ki a Nobel-díjas *Coase* ideillő véleményét, aki szerint „a közgazdasági elmélet racionális hasznosságmaximalizálója egyáltalán nem hasonlít a mindennapok emberére. Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a legtöbb emberi lény bárminek a maximalizálásával foglalatokodna, hacsak nem a boldogtalanságával, és még azt is csak mérsékelt sikerrel.” [*Coase*: 1988, 14].

keresleti függvényről fogunk szólni. Tehát úgy is feltehetjük a kérdést, hogy miért nem az egyént tekintjük a gazdaság alapszereplőjének? Nos, a válasz a háztartás értelmezésén keresztül adható meg.

Funkcióját tekintve ugyan önálló mikro egységnek tekinthető minden egyén, ám az emberek jellemzően társas keretek között, családokban, vagy gazdasági értelemben háztartásokban élnek. *A háztartás azonban nem csak életközösség, hanem vagyoni és jövedelmi közösség is egyben.* Mindez azt jelenti, hogy ennél szűkebb értelemben nem tudunk – vagy legalábbis igen nehézkes – jövedelmet értelmezni. Gondoljunk csak a bébiételre vagy a gyermekkerékpárra, ahol ugyan egyértelmű, hogy ki a fogyasztó, ám kereslettel mégsem a gyerekek jelennek meg a piacon, hanem az a család – a háztartás –, amelyben élnek és nevelkednek.

Ezért a háztartási kereteken belül folyamatosan tanúi lehetünk különböző *jövedelmi és vagyoni transzfereknek*. A szülők jövedelmük egy részét a gyermekek taníttatására és ezáltal későbbi jövedelemtermelő képességük megalapozására fordítják, később azonban a jövedelemmel rendelkező gyermekek fogják támogatni öregkorú szüleiket, illetve saját gyermeküket, pontosan azért, hogy azok is kellő képzettséggel és tudással legyenek képesek jövedelemtermelésre. A jövedelmek másik nagy része tartós fogyasztási javak megvásárlására szolgál, melyek később olyan vagyonná halmozódik fel, ami öröklés révén száll át a következő generációkra. Végül megjegyezzük, hogy e döntések is folyamatos választási kényszert jelentenek a háztartások számára, hiszen például a gyermekek taníttatására szánt időt és jövedelmet átörökíthető vagyon felhalmozására is lehet fordítani, és fordítva.

2.3.2 A vállalat

A **vállalatok** testesítik meg a gazdasági – és társadalmi – élet motorját, hiszen termelési tevékenységük – és egymással való versenyük – által bővíthet a fogyasztók rendelkezésére bocsátott termékek és szolgáltatások köre, illetve javulhat azok színvonala. Létük és gazdasági jelenlétük így természetesen a társadalmi jólét szintjére is pozitív hatással van. A vállalatok végzik tehát azt a termelési tevékenységet, amely révén a különféle termelési erőforrásokat (inputokat) a fogyasztók szükségleteinek kielégítését szolgáló termékeké vagy szolgáltatásokká (outputokká) alakítják, vagy olyan köztes terméké, amelyek más termelési folyamatok inputjai lesznek. Mindemellett a vállalatok társadalmi

felelőssége sem kétséges, hiszen mint munkaadók teszik lehetővé, hogy a környezetükben élő emberek jövedelemhez és biztos egzisztenciához jussanak.

A vállalati működés célrendszere igen komplex és szerteágazó. Azon szándék mögött ugyanis, hogy mások szükségleteit minél jobban kielégítsük, egyaránt fellelhetjük az önálló munka örömét, az önmegvalósítás eszközét, a dinasztiaalapítás vágyát vagy akár a mások általi elismertség megszerzésének hathatós útját. A mainstream közgazdaságtan azonban elsősorban arra koncentrál, hogy minden tevékenység végső mozgatórugója az egyéni jólét és elégedettség (maximumának) elérése, ezért *a vállalati működés legfontosabb célja a profit (nyereség) elérése és maximalizálása*, hiszen ezen keresztül nyerhet csak realitást a végső cél, azaz a vállalkozó egyének jólétének biztosítása is. Vagyis minden vállalkozás felfogható olyan egyének (tulajdonosok) hatékony szerveződésékként, amelyben mindenki a saját szükségleteit a vállalkozási tevékenység során jelentkező áldozatok ellenértékéül és jutalmaként megszerzett jövedelmek (profit) segítségével elégti ki.

A közgazdaságtan elméleti vizsgálódásaiban nem tesz különbséget vállalat, vállalkozás és vállalkozó között, vagyis azokat egymás szinonimájaként használja. Ha azonban mégis különbséget kívánunk tenni, akkor vállalkozás alatt a nyereség érdekében végzett termelő és szolgáltató *tevékenységet*, vállalat alatt e tevékenység *szervezeti keretét* értjük, míg a vállalkozó az a *személy* (vagy személyek), aki (akik) a vállalkozási tevékenységet folytatja (folytatják).

Mivel a mindennapi életben a haszon és a nyereség szavak is gyakran egymás szinonimái, itt fontos a két fogalom között különbséget tenni. A haszon szó közgazdasági értelme a fogyasztás során töltődik fel tartalommal, azaz a haszonszerzés a fogyasztóhoz, a fogyasztáshoz kötődő fogalom. A nyereség vagy profit azonban a termelési tevékenység pénzügyi eredménye, így a nyereség- vagy profitszerzés fogalma a vállalatokhoz, a vállalati tevékenységhez tartozik. További észrevétel, hogy a közgazdaságtanban több profitkategoriót is megkülönböztetünk. Számviteli profit úgy képződik, hogy az elért árbevételből kivonjuk azokat a költségeket, amelyek a tevékenység során felmerültek és/vagy elszámolhatóak, amennyiben az eredmény természetesen pozitív. A számvitelileg eredményes vállalkozás azonban közgazdasági értelemben korántsem biztos, hogy nyereséges. Ennek megértéséhez be kell vezetnünk a normál profit fogalmát, ami nem más, mint az a nyereség, ami szokásos körülmények között elérhető az iparágban, vagy akár az egész piacon. Nyilvánvaló, hogy ez egyben tekinthető egyfajta költségnek is, hiszen mint használdozati – vagy alternatív – költség merül fel azáltal, hogy egy adott befektetés esetén le kell mondanom az alternatív – pl. a korábbi szokásos – befektetések hozamáról. Ebből viszont következik, hogy a számviteli profitnak

meg kell haladnia a normálprofitot ahhoz, hogy közgazdasági értelemben is profitról beszélhessünk. Ezt a profitot gazdasági profitnak nevezzük.

Az egyes profitkategóriák közötti különbség érzékeltetésére nézzünk egy egyszerű példát! Tegyük fel, hogy egy fiatalember a vállalkozói lét nyújtotta előnyök reményében butikot nyitott, és az első év elteltével 4 millió forint árbevételt realizált, miközben 2 millió forint összkiadása adódott. Ez alapján a számviteli eredménye, profitja két millió forint lett. Ötlete megvalósításához azonban korábbi munkájával fel kellett hagynia, és az addig megtakarított jövedelméből lekötött banki betétjét is fel kellett számolnia. Nyilvánvaló, hogy ezzel a lépéssel két jövedelemforrástól is elesett. Amennyiben egy közeli ruhaüzem biztonsági őraként dolgozva havi 120.000 forintot keresett, akkor évi 1.440.000 forint bérjövedelemmel lett szegényebb. Mivel bankbetétében 6.000.000 millió forint volt, ami évi 10%-os hozam mellett kamatozott, ezért további 600.000 forint kamatjövedelemről kellett lemondania. A kettő összege, a 2.040.000 forint, úgy tekinthető, mint a vállalkozásának alternatív költsége, azaz a normál profit nagysága, amit szokásos körülmények között realizálhatott. A gazdasági profit a két profitkategória – tehát a számviteli és a normál profit - különbségeként adódik, ami a példa szerint -40.000 forint lett. Közgazdasági értelemben tehát a fiatalember vállalkozása az első évben a pozitív számviteli eredménye ellenére nem volt gazdaságos, mert a korábbi – szokásos – tevékenységéhez képes kisebb eredményt ért el.

Mivel egy mezőgazdasági őstermelő vagy egy családi gazdaság esetében igen nehéz eldönteni, hogy vállalati vagy háztartási tevékenységről van szó, ezért a vállalat közgazdasági fogalmának tisztázására is szükség van.

Közgazdasági értelemben vállalkozásnak (vállalatnak) tekintünk minden olyan gazdasági szereplőt, aki, amely nem saját felhasználásra végez termelő vagy szolgáltató tevékenységet.

Nyilvánvaló, ha egy családi gazdaság önellátás céljából gazdálkodik, akkor háztartásnak minősül, ha viszont mások szükségleteit – profit reményében – kívánja kielégíteni, akkor vállalatnak tekintjük. (Persze tudjuk, hogy a valóságban a két tevékenység igen sokszor összefonódik, az elemzés kedvéért azonban feltesszük, hogy két tevékenység megkülönböztethető és szétválasztható).

Komplexebb értelemben azonban számos kritériumot kell megfogalmazni a vállalkozásokkal szemben. A fontosabb feltételekre fókuszálva csak azokat a szervezeteket nevezhetjük valódi vállalkozásoknak

- amelyeknek jogilag jól körülhatárolható szervezeti kerete van,
- amelyek nyereségszerzési céllal végeznek termelő- vagy szolgáltató tevékenységet,
- amelyeket bizonytalan – piaci – környezet vesz körül,
- amelyben saját és idegen tőkét egyaránt felhasznál úgy, hogy ezek megtérülése nem garantált.

E tekintetben a hazai társas vállalkozások igen, de az egyéni vállalkozások nehezen férnek bele a fenti definícióba, hiszen a szervezeti keretei és jövedelmei egyaránt összefonódnak a hazai háztartási lét szférájával. Hazánkban a jellemző társas vállalkozások közé tartozik a Részvénytársaság (Rt), a Korlátolt felelősségű társaság (Kft), a Betéti társaság (Bt) és a Közkereseti Társaság (Kkt).

A profitorientáció tekintetében is szkeptikusnak kell lennünk, tudva azt, hogy a hazai egyéni vállalkozások egy része kényszerből, a munkanélküli lét elkerülése érdekében jön létre, vagy különböző adózási előnyök és kiskapuk kihasználása céljából. De az állami tulajdonú vállalatok is kilógnak a definícióból, hiszen a bizonytalan környezet ellenére sem kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy veszteségük feleméssze saját vagy idegen tőkéjüket. Ez azért van, mert ún. puha költségvetési korlát jellemzi őket, azaz az állam veszteséges működés esetén különböző tőkeinjekciókkal finanszírozza tevékenységüket.

A bizonytalan környezet egyfelől versenyhelyzetet jelent, másfelől pedig olyan környezetet, amelyben a fogyasztói szükségletek és ízlések, a jogszabályi keretrendszer vagy a gazdasági feltételek folyamatosan változnak. Ezért vállalkozni annyit jelent, mint a csődbemenés veszélyének kilátásával megpróbálni kellő megtérüléssel versenyben maradni. Ehhez azonban folyamatos fejlesztésre és a piaci környezet változásainak figyelemmel kísérésére van szükség. Olyan fontos kérdések, mint a költséghatékony termelés, az optimális termelési volumen, vagy a maximális profitot biztosító kínálati ár meghatározása, és egy sor más elméleti, illetve gyakorlati probléma felvetése és megoldása miatt foglalkozik a mikroökonómia a vállalkozások gazdálkodásával.

2.3.3 Az állam

Az **állam** szerepe vitathatatlan egy modern piacgazdaságban. Már *Adam Smith* gazdaságfilozófiájában is helyet kapott az állami szerepvállalás szükségességének indoka, noha ő minden korábbi teoretikusnál eltökéltebben

szállt síkra a minden állami befolyástól mentes piacgazdaság mellett. Igaz, *Smith* gondolatai elsősorban a jogi keretek kiépítését szorgalmazták, amelyek garanciát nyújthatnak a gazdaság szereplőinek a jövőre vonatkozó tervezési döntéseik során. (A fontosabbak közül említjük meg a tulajdon sérthetlenségének, a tisztességes versenynek és a fogyasztói érdekérvényesülésnek a védelmét.)

Egy modern piacgazdaság azonban a jogi kereteken túlmutató állami szerepvállalást is igényel. Erre először az 1929-33-as nagy világgazdasági válság hívta fel a közgazdasági szakma figyelmét. Azóta és manapság nem lehet vitás az állam gazdasági beavatkozásának szükségessége, így a különböző közgazdasági iskolák közötti viták fókuszpontjában leginkább az áll, hogy aktív vagy passzív szerepben maradjon-e az állam a gazdasági folyamatok koordinálásában, és mely területeken, milyen súllyal, illetve eszközökkel lehet vagy kell az államnak a gazdasági folyamatokba beavatkoznia.

Jelen sorok írásakor sajnos egy újabb világgazdasági recesszió foratagában működnek az egyes nemzetgazdaságok, ezért megint különös súllyal vetődik fel az állami szerepvállalás oka és következménye mind az elméleti, mind a gyakorlati szakemberek számára. A legtöbb vita forrása ma is abban ragadható meg, hogy a piac mindenhatóságáról megoszlanak a vélemények. Azok a megközelítések, amelyek a piaci koordináció sikerességét és hatékonyságát hirdetik, az állam feladatául legfeljebb a piaci folyamatok támogatását jelölik ki, minden egyéb beavatkozásról úgy vélekedve, hogy az csak káros lehet a gazdaságnak. Az állam aktív gazdasági részvételét hirdető vizionisták viszont úgy vélik, hogy a piaci folyamatok korrekcióra szorulnak⁹.

Későbbi fejezetekben még részletesebben szólnunk ezekről az állam lehetséges gazdasági feladatairól és a gazdaságszervezés kérdéseiről. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy minden modern piacgazdaság vegyes gazdaság, abban az értelemben, hogy a gazdasági folyamatokat a piaci mechanizmus és az állami szerepvállalás egyaránt koordinálja.

⁹ A válság (és általában minden gazdasági válság) kirobbanásának okát és körülményeit másképp látják a különböző gazdaságfilozófiai felfogások mellett kardoskodó közgazdászok. Egy részük a piaci folyamatok alulszabályozása, és ezáltal a magára hagyott piaci mechanizmusok káros következményeinek tekintik a recessziót, a másik tábor azonban a piaci folyamatok rossz és indokolatlan szabályozásából vezeti le a válságot.

2.3.4 A gazdasági közvetítők

Természetesen a gazdasági közvetítők is nyereségorientált üzleti szervezetek, maguk is vállalatok. Ugyanakkor közvetítői feladatokat talán még is érdemes megkülönböztetni a többi vállalati tevékenységtől, és a különbségeket röviden értelmezni.

Az elméleti közgazdaságtan a vállalatok outputját jellemzően egy *termelési tevékenység* eredményeként értelmezi. A termelési folyamat szűkebben értelmezve az anyagi javak előállítására vonatozik (ipar, mezőgazdaság), tágabban és közvetetten pedig a nem anyagi jellegű szolgáltatások nyújtására (mint például az oktatás, az egészségügy, a „szépségipar” stb.). Azonban mindkét esetben a termelési tevékenység olyan folyamatként értelmezhető, amelyben a termelési erőforrások (inputok) segítségével különböző gazdasági javak (outputok) jönnek létre. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a termelés a szükséglet-kielégítésre közvetlenül alkalmatlan erőforrásokat, körülményeket és tárgyakat azok átalakításával fogyasztásra vagy más felhasználásra alkalmassá teszi. A termelés vizsgálata ezért kiemelt fontosságú a közgazdaságtanban.

Annak a kérdésnek a megválaszolása azonban, hogy a vállalatok által megtermelt javak hogyan jutnak el a fogyasztóhoz (vagy más szereplőkhöz) – azaz mi köti össze fizikailag a termelést és a fogyasztást (illetve az egyéb felhasználást) –, már nem bír központi jelentőséggel. Pedig nagyon fontos azt is tisztázni, hogy vajon kik vesznek részt a javak elosztásában.

Az elosztás, a forgalmazás szintén része a szélesen értelmezett termelő folyamatnak, azonban jelentős a különbség abban, hogy az elosztási tevékenység során az erőforrások elsősorban nem a gazdasági javak átalakításában (tehát az inputok outputtá válásában), hanem azoknak (mint outputoknak) a fogyasztókhoz – vagy egyéb felhasználókhoz – történő eljuttatásában játszanak fontos szerepet.

A szolgáltatások többségének esetében a szolgáltatás nem választható el annak nyújtójától (gondoljunk egy fodrászra vagy egy kozmetikusra), így nincs szükség újabb szereplők bevonására. A szolgáltatások egy része (pl. egy tengerparti nyaralásnál), valamint a termékek értékesítése azonban igényli azoknak a közvetítő intézményeknek a jelenlétét, amelyek fizikailag is képesek összekötni a keresleti és a kínálati oldalt, illetve azok érdekeit. Ezt a feladatot a különböző kereskedelmi szervezetek látják el.

A kereskedelmi közvetítők piaci jelenléte nagyon sokrétű, hiszen a termékek bemutatásától és raktározásától kezdve, a reklámozási tevékenységen át egészen

az információnyújtásig, az alkatrészellátásig vagy akár a garanciális szolgáltatásokig rengeteg feladatot felölel. De jelentős szerepet vállalnak fel a keresleti és a kínálati oldal érdekkülönbségeinek feloldásában is. Hiszen például a termelők abban érdekeltek, hogy termelési sorozataikat nagy tételben adják el (és ne kelljen nagy raktárkapacitásokat drágán kiépíteni és működtetni), míg a fogyasztók leginkább egyedi kiszerelésben vásárolnának. Ám amennyiben léteznek nagykereskedelmi intézmények, amelyek nagy kiszerelésben (vagon, plató, konténer, stb.) tudnak vásárolni és raktározni, valamint kiskereskedelmi szervezetek, amelyek kisebb kiszerelésben (raklap, doboz, rekesz, stb.) jutnak hozzá különféle termékekhez a nagykereskedőktől, és darabonként kínálják polcaikon a termékeket, akkor a fogyasztók egyedi vásárlási szándékainak nem lesz akadálya.

A közvetítői tevékenységek közül külön kell említést tenni a pénzügyi közvetítők szerepéről, amelyeknek további jellemzőiről a pénzzel foglalkozó

fejezetben részletesebben is szólunk majd. A pénzügyi közvetítő szervezeteket (ilyenek a bankok, a takarékszövetkezetek, a biztosítók, a nyugdíjalapok, a befektetési alapok stb.) szintén nem célszerű besorolni a szűkebben értelmezett termelési tevékenységet végző vállalkozások közé, elsődleges feladatuk abban ragadható meg, hogy a gazdasági szereplők megtakarításait (mint el nem költött jövedelmeket vagy fel nem használt pénzügyi aktívákat) összegyűjtik, és más gazdasági szereplők számára közvetítik.

A pénzügyi közvetítők szerepe több tekintetben is nagyon fontos. Gondoljuk csak meg, ha a háztartások megtakarításai ágy nemükbe lennének bevarrva, akkor mekkora forrástömeget veszítené el a gazdaság. 2 millió nyugdíjas 10000 forint megtakarításából például 20 milliárd forint hitelt lehetne nyújtani. A pénzügyi közvetítők *elsődleges feladata tehát összegyűjteni a gazdasági szereplők megtakarításként képződő el nem költött jövedelmeit vagy fel nem használt pénzügyi aktíváit*, és kihelyezni azok számára, akik nagyobb finanszírozási igénnyel jelennek meg, mint folyó a jövedelmük és saját megtakarításuk.

Másrészt a pénzügyi közvetítő intézmények elvben *a gazdasági hatékonyságot is növelhetik*. A közgazdaságtan elmélete sokszor koncentrálna arra a megtakarítási motívumra, hogy a háztartások azért mondanak le jelenbeli szükséglet-kielégítést jelentő fogyasztásukról, mert megtakarításaikat kamat reményében kívánják kölcsönadni, és ezáltal egy jövőbeli nagyobb fogyasztást és teljesebb szükséglet-kielégítést megvalósítani. Ezért a megtakarításokat

kölcsönvevő vállalkozásoknak feltétlenül törekedniük kell arra, hogy beruházásaik révén ki tudják termelni a kölcsöntőke árát, vagyis a kamatokat. Így jellemzően azokhoz a szereplőkhöz kerülnek a megtakarítások, akik különböző beruházásokkal fokozni képesek saját hatékonyságukat, és ezáltal növelhetik a kibocsátást, bővíthetik az alkalmazottaiknak számát, javíthatják a technológiát, csökkenthetik termékeik árát, és végső soron növelhetik egy társadalom jólétét.

2.3.5 A non-profit szektor

Végezetül említést teszünk azokról a társadalmi szervezetekről, amelyek növekvő súllyal vesznek részt a modern gazdaságok életében. A non-profit szervezetek, ahogy a nevük is utal rá, nem nyereségorientáltak, hanem *közösségi és közérdekű célokért végzik gazdálkodási tevékenységüket*. Céljaik realizálása természetesen költségeket emészt fel, ezért a háztartási szektor és a vállalkozások adományiból és az állam különböző támogatásaiból szerzik alapvető forrásaikat. E szervezetek közé sorolhatjuk a különféle alapítványokat, a közhasznú társaságokat, karitatív intézményeket, nyugdíjas szervezeteket, a sport- és hobby köröket, de végső soron a különböző pártokat és egyházakat is.

A non-profit szféra növekvő súlyát bizonyítja, hogy jövedelmünk adójának egy százalékát alapítványoknak, míg egy másik egy százalékát egyházak javára ajánlhatjuk fel. Ezek a százalékok sokmilliárdos, közcélú gazdasági tranzakciók megalapozására szolgálnak. Ugyanakkor manapság sajnos az a szomorú tény is bizonyító erejű a szektor pénzügyi-gazdasági szerepe tekintetében, hogy különböző pénzügyi visszaélések gyanújával egyre több párt, egyház vagy alapítvány válik a hazai büntetőeljárások alanyává.

2.4 Gazdasági cselekvés és a gazdálkodás alapelvei, mozgatórugói

2.4.1 A gazdasági cselekvés és az opportunity cost elve

Mint láttuk, a szükségletek kielégítéséhez elengedhetetlen gazdasági javak logikailag véve mindig szűkösen állnak rendelkezésre. A javak iránt érzett „szükség”, a szűkösség mindig lemondással jár, a megszüntetésére való törekvés pedig áldozatvállalást igényel. A *gazdálkodás egyik legfontosabb célja* ezért az, hogy a rendelkezésre álló szűkös javak úgy kerüljenek felhasználásra, hogy létrehozásuk a lehető legkisebb áldozat mellett valósuljon meg, ugyanakkor az elfogyasztásuk által okozott élvezet maximális, a ki nem elégített szükségletek okozta hiányérzet pedig minimális legyen.

Korábban már szó volt róla a racionális gazdasági cselekvések előfeltétele a

különböző döntéseket megelőzően az opportunity cost törvényszerű jelenlétének figyelembe vétele. Talán még emlékszik rá a Kedves Olvasó, hogy a termelési lehetőségek határa görbe vizsgálatánál ugyanez a probléma egyszer már megfogalmazódott. Sőt, a normál profit és a gazdasági profit összefüggés leírását célzó gondolatmenetben szintén visszaköszönt. Azt kell azonban mondani, hogy a haszonáldozati költség

jelensége minden gazdasági döntés során felmerül. A termelésben szűkös erőforrások mellett nem lehet egyszerre minden termék termelését bővíteni, bármennyire is „kapósak” a termékeink. Az elosztásban sem lehet például minden terméket forgalmazni és polcra rakni, hiszen a raktárkapacitások is szűk keresztmetszetet jelentenek. De a fogyasztási szektorban is számos választási kényszer adódik. Ha például egyetemen szeretnénk továbbtanulni, akkor le kell mondanunk az azonnali munkába állás során képződő jövedelmekről, nyilvánvalóan egy jövőbeli magasabb kereseti lehetőség elérése érdekében. Vagy ha lakást vettünk, akkor le kellett mondanunk arról a kamatjövedelemről, amely a lakásra fordított pénz hozama volt. Gondoljuk csak meg, hogy ha egy 10 millió forintos lakás ellenértékét 10%-os éves kamatláb (manapság még a bankbetétek között is található ilyen mértékű hozamot az ember) mellett

befektetnénk, akkor havi kamatelszámolás mellett évente mintegy 1105000 forint, azaz havonta kb. 92000 forint bruttó kamatot eredményezne. Nyilvánvaló, hogy lakástulajdonosként havonta ekkora összegtől esnénk el, lakás nélkül pedig ennyivel magasabb jövedelemből gazdálkodhatnánk. Ez azt is jelenti egyben, hogy lakástulajdonosként mintegy havi 92.000 forint összegért „béreljük önmagunktól” a lakást, hiszen ennyi az „ára”, azaz az opportunity cost havi nagysága a lakástulajdonlásnak.

2.4.2 A lex maximi elv

A XIX. század neoklasszikus közgazdászai (és követőik) véleménye szerint egy adott tevékenység hozamainak és ráfordításainak összevetése, a mérlegelés, minden gazdasági jellegű cselekvés vezérelve, mozgatórugója. Minden mérlegelés két aspektusban végezhető el, attól függően, hogy ráfordítás- vagy eredményoldalról közelítünk az alapkérdéshez. A két megközelítés két különböző mérlegelési módszert kíván, ezért különbség tehető az ún. maximum- és minimum-elv között.

A lex maximi elv bemutatásához tegyük fel azt, hogy Robinson szigete véges kiterjedésű – márpedig az –, vagyis a megművelhető terület nagysága korlátozott. Ezen a rendelkezésre álló földterületen Robinson minden tudását és eszközét – azaz minden erőforrását – felhasználva igyekszik maximális termést, ezáltal szükségleteinek a lehető legteljesebb kielégítését elérni. Ez a gondolkodás *eredmény szemléletű*, ezért Robinson mérlegelése a maximum-elven alapul.

A maximum-elv tehát az adott erőforrások olyan felhasználását célozza, amely a maximális eredmény, hozam elérését teszi lehetővé.

Fogalmazhatunk úgy is, hogy a maximum-elv szemléletében hozott gazdasági döntéseink során adott inputállomány mellett maximális output elérésére törekszünk.

2.4.3 A lex minimi elv

A minimum-elv magyarázatához most azt tegyük fel, hogy Robinson a szigetén

rendelkezik egy hektár gabona termesztésére alkalmas termőterülettel. Nyilvánvalóan nem sok értelme nem lenne annak, ha szükségletein túl, erejét megfeszítve igyekezne a termést ezen a területen maximalizálni, csak azért, hogy a képződő felesleget – a nagyobb kapacitások biztonságos raktározási lehetőségének hiányában – a tengerbe kelljen öntenie.

Célszerűbb, ha csupán annyit termel, amennyi a kenyérsütéshez, a kecskéje jóllakatásához, és a jövő évi vetőmag biztosításához szükséges. Ezt a néhány zsák gabonát a lehető legkisebb erőfeszítéssel kell megtermelnie, hiszen a gabonatermesztés mellett még számos tennivalója akad. Ezért úgy végzi a dolgát – köztük a gabonatermesztést is –, hogy minimális energiaráfordítással, erőfeszítéssel legyen képes a számára szükséges dolgokat előteremteni.

Robinson gondolkodása most *ráfordítás-szemléletű*, mérlegelése pedig a minimum-elven alapul.

A minimum-elv tehát adott gazdasági eredmény elérését célozza az erőforrások minimális felhasználása mellett.

A minimum-elv szemléletében hozott gazdasági döntéseink során tehát adott meghatározott outputállományt minimális inputfelhasználással igyekszünk elérni.

2.4.4 A gazdasági önzés és a munkamegosztás

Korábban már szóltunk arról, hogy *Adam Smith*, gazdaságfilozófiájában az emberek gazdasági magatartásának egyik legfontosabb összetevője az **önérdek**, az önérdeket szem előtt tartó cselekvés, ezért szerinte a gazdasági szereplők cselekedeteikben saját önös érdekeiket követik, az Istentől beléoltott parancsaiknak engedelmességgel. Szavaival: „*ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek saját érdekeiket tartják szem előtt.*” [Smith, [1776] 1992, 24]. *Smith* logikája szerint

mindegyikőjüket a megélhetés, a minél jobb megélhetés és a meggazdagodás önös érdeke vezérli, ezért igyekeznek a többi szakmabeli iparosnál vagy kereskedőnél jobb és olcsóbb termékeket előállítani vagy forgalmazni. Ezen erőfeszítések pedig oda vezetnek, hogy javul a megvásárolható áruk minősége, mindamelllett csökkenhet azok ára is, s így növekszik a nemzet gazdagsága. A társadalom jóléte tehát nem a vállalkozók jóindulatától, hanem önzésétől függ.

Adam Smith ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy az egyéni gazdagodásnak, akár csak egy nemzet felemelkedésének egyaránt legfontosabb záloga a fejlett és hatékony munkamegosztás. Már többször kihangsúlyoztuk, hogy a gazdálkodó egyén szükséglet-kielégítési szintjét kívánja maximalizálni olyan, a munkavégzéssel előállított termékekkel vagy megszerzett jövedelmekkel, amelyeket racionális viselkedéséből adódóan a lehető leghatékonyabban próbál felhasználni saját önös érdekeiknek megfelelően. Mindezek alapján azokat a tevékenységeket próbálja tökéletesíteni, amelyekkel egyéni (családi) jóléte megteremtésének legbiztosabb alapjait tudja biztosítani. Ezért az egyén nem törekszik egyedül előállítani azokat a javakat, amelyek segítségével ki tudja elégíteni folyamatosan jelentkező szükségleteit, hanem olyan munkavégzésre próbál szakosodni, amely révén maximálni tudja a különféle szükségletei kielégítését szolgáló jövedelmét.

Adam Smith az embernek ezt a fajta racionalitását is hangsúlyozta: „*Valamely vadász- vagy pásztornép körében az egyik ember gyorsabban és ügyesebben készít mondjuk, újakat és nyilakat, mint a többi. Ezeket azután gyakran elcseréli társaival marha vagy elejtett vad ellenében, s végül rájön, hogy így több marhát és vadat szerezhet, mintha maga járna vadászni. Saját érdeke vezérli tehát, amikor lassan az új- és nyílkészítés válik fő tevékenységévé és afféle fegyverkészítő lesz.*” [*Smith, [1776] 1992, 25*].

Adam Smith nem csak a szakmák közötti, hanem a szakmákon belüli specializációt is kiemelte, hangsúlyozva, hogy igen sok és összetett emberi munka rejlik egy termék vagy szolgáltatás létrejöttében is. Szerinte a termékek és szolgáltatások legtöbbször a *munkamegosztás* eredményeként jönnek létre, és a legegyszerűbb termék előállítása is *társadalmi méretű szakosodást* feltételez.

Adam Smith érvelésében minden egyén és közösség jólétének egyaránt alapja lehet a munkamegosztás. A specializáció ugyanis szerinte, ami egykor a családból vagy a törzsi kötelékekből indult ki, majd a közösségeken belül, később pedig azokon kívül is elterjedt, végeredményében nemzeti és nemzetközi szinten is előnyöket képes nyújtani a részt vevő szereplőknek. Hogy *Smith* professzornak mennyire igaza lett, nem kell hosszasan bizonygatnunk, hisz elég csak abba belegondolnunk, hogy ma az Európai Unió az egyik

legkiválóbb példa a nemzetek közötti munkamegosztásra (és sajnos annak korlátaira, illetve problémáira is).

A munkamegosztásnak, a kooperációnak azonban sokfajta dimenziója és értelmezési köre létezik, hiszen állandóan fejlődik, szélesedik, és formái is gazdagodnak. Ha azt vesszük, tulajdonképpen bármely élő organizmus egy bonyolult munkamegosztási rendszernek tekinthető, amelyben minden elem (pl. az emberi szervezetben minden testrész és szerv) a túlélést szolgálja. A munkamegosztás és a túlélés kapcsolatát – főleg *Adam Smith* gondolatai nyomán – a közgazdaságtanban is felfedezték, hiszen megdöbbentően új, érdekes és fontos eredmények születtek az elmúlt években az emberi társadalmak túlélése és a gazdasági kooperáció közötti összefüggések igazolására. *Mithen*, [1998] és *Horan-Bulte-Shogren* [2005] tanulmányai például meggyőző tényekkel támasztják alá, hogy a homo sapiens túlélési sikerét a Neandervölgyi emberrel szemben nem a genetikai tulajdonságainak és különbségeinek köszönheti, hanem annak, hogy olyan csoportokban éltek, amelyeken belül, illetve amelyek között fejlett kooperáció tudott létrejönni és továbbfejlődni.

A munkamegosztás sokszínűsége ellenére néhány típusát egyértelműen karakterizálni lehet. Mi most csak a gazdálkodási tevékenységekhez köthető munkamegosztás alábbi megvalósulási formái között teszünk röviden különbséget:

- Természetes munkamegosztás
- Technikai munkamegosztás
- Szakmai és szakképzettségi munkamegosztás
- Területi munkamegosztás

A specializáció legalapvetőbb és magától értetődő formája, ami minden közösségi tevékenységben létezik az ún. természetes munkamegosztás, amelyben a munkafolyamatok szétválásának és elkülönülésének *biológiai alapjai* vannak. Így például minden családban vagy közösségben vannak tipikusan férfi (pl. karbantartás, favágás) és női (pl. takarítás, bevásárlás) tevékenységek, de általában jól szétválaszthatók az egyes generációk közötti feladatok is.

A kooperáció másik típusa az ún. technikai munkamegosztás, amelynél a munka elkülönülésének, specializációjának anyagi-technikai determinációi és lehetőségei vannak. Azt, hogy a technika és technológia fejlődése sokféle specializációra ad alapot, már *Adam Smith* is felismerte. Egyik híres példájában a gombostűiparon keresztül mutatja be a munkafolyamatok szétválasztásának előnyeit. Szerinte mintegy 18 résztevékenységet kell kiválóan ismerni annak,

aki ilyen mesterséget végez, ám amennyiben minden egyes részmunkát (esetleg két részmunkát) csak egy ember végez el, akkor arra bármilyen tanulatlan, de rutinos ember alkalmas. Az eredmény pedig *Smith* szerint aligha csekély: a legjobb szakmunkás is jó esetben csak napi egy, de maximum is csak napi 20 gombostűt tudna elkészíteni, amíg 10 szakképzetlen, de betanított munkás naponta több mint 48000 gombostűt lenne képes előállítani az optimális munkamegosztásnak köszönhetően. [*Smith, [1776] 1992, 15-16*]. Persze *Adam Smith* egy, a specializációban rejlő veszélyre is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a részfolyamatokra való túlzott fókuszálás lecsökkenti egy konkrét szakmunka komplex tudáshalmazának megszerzési esélyét.

A komplex munkafolyamatok szétválásának további megalapozását szolgálja a szakmai és a szakképzettségi munkamegosztás. Sokáig elképzelhető volt, hogy egy ember számos szakmában járatos legyen, manapság azonban az igényelt tudáshalmaz olyannyira nagy, hogy kevés esély van polihisztorokkal találkozni. Ezért minden komoly üzleti szervezetnél valódi szakmai munkamegosztás alakul ki azáltal, hogy mérnökök, jogászok, közgazdászok, informatikusok, üzemorvosok, kereskedelmi szakemberek, stb. saját tudáskörük segítségével járulnak hozzá a vállalati hatékonyság növeléséhez. Sőt, még az egyes szakmakörökön belül is további specializációk jönnek létre. Így például a közgazdászok között egyesek a pénzügyi vagy számviteli területeken dolgoznak, míg mások a marketing- és reklámfeladatokért vagy az irányítási-ellenőrzési – menedzsment – teendőkért lesznek felelősek. A szakmai munkamegosztáshoz kötődik, annak rendszerét strukturálja tovább a szakképzettségi munkamegosztás, amelynek lényege, hogy még az azonos szakmai területen is eltérő kvalitást és szakmai tudásszintet igénylő feladatok merülhetnek fel. Ilyenkor a szakmai végzettség (ami szorosan kötődik az iskolai végzettséghez) mentén határozódik meg, hogy az adott munkafolyamatban kinek milyen teendője lesz. Például egy számviteli osztályon a könyveléssel kapcsolatos dokumentációs feladatokat egy számviteli ügyintéző látja el, magát a könyvelési munkát már a magasabb képzettségi szintet reprezentáló mérlegképes könyvelők végzik, míg a könyvelés ellenőrzését vagy az egész számviteli rendszer kialakítását és működtetését olyan magasan kvalifikált munkatársaknak kell vezényelniük, akiknek okleveles könyvvizsgálói képesítése van.

Végezetül kicsit részletesebben kívánunk szólni a területi munkamegosztás fontosságáról és sajátosságairól. Ennek lényege, hogy más-más területeken más-más erőforrások állnak nagyobb mennyiségben rendelkezésre ahhoz, hogy olyan termékeket állítsanak elő, melyek különböző szükséglet-kielégítést szolgálnak. Nyilvánvalónak tűnik, hogy minden közösségnek olyan termék előállítására tűnik célszerűnek berendezkednie, amelyek előállításához

szükséges erőforrásokból bőven rendelkezik, és ezért hatékonyabban tudja másoknál előállítani. Ezt az összefüggést – mint sok minden mást – először *Adam Smith* ismerte fel, és az ún. abszolút költségek elméletében fogalmazta meg. Gondolatának lényege, hogy ha egy közösség vagy ország egy bizonyos termékek előállításában hátrányos helyzetben van (kevesebb erőforrás áll rendelkezésére vagy drágábban termel), akkor előnyösebb ezeket a termékeket más közösségtől vagy országokból beszerezni, és azoknak a termékeknek a gyártására kell specializálódni, melyek előállításában abszolút előnye – erőforrástöbblete vagy költségelőnye – van a többi közösséggel vagy országgal szemben. Mindezt két ország két termékének egyszerű példájával szemléltetve:

	„X” termék	„Y” termék
„A” ország	20	80
„B” ország	60	30

Ha a számok az egyes országok termékeinek termelési költségeit reprezentálják, akkor *Smith* elméletének a segítségével a következőket tanácsolhatjuk: „A” ország csak „X” termék előállítására specializálódjon, mert abban abszolút előnye van a másik országgal szemben, míg „B” országnak csak „Y” termék termelése ajánlatos, hiszen azt tudta megtermelni kisebb költséggel. *Smith* érvelése azonban nem teszi lehetővé a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást annak az országnak, amelyik minden egyes termékét drágábban – azaz abszolút hátrányban – állítja elő a többi országhoz képest.

David Ricardo továbbfejlesztette *Smith* gondolatait az ún. komparatív költségek elméletében. Ebben azt igazolta, hogy a közösségek vagy országok közötti munkamegosztásban nem egyszerűen az abszolút, hanem az aránylagos (relatív), azaz más áruk termeléséhez viszonyított költségek döntik el sokszor azt, hogy mely közösségeknek vagy országoknak mely áruk termelésére érdemes specializálódni. Híressé vált könyvében [1817] Portugália és a nálánál mindkét termék esetében drágábban termelő Anglia példáján keresztül az alábbi módon mutat rá arra, hogy egy ország egy nálánál fejletlenebb országgal is munkamegosztásra léphet:

	Bor	Posztó	Felszabadul
Portugália	80	90	10
Anglia	120	100	20

A fenti számokon munkaórákat értve – és azonos munkabéreket feltételezve – megállapíthatjuk, hogy Anglia mindkét terméket nagyobb munkaráfordítással – s ezért magasabb költséggel – állítja elő, de a posztó termelésében – abszolút hátránya ellenére kisebb a lemaradása – azaz komparatív előnye van – Portugáliával szemben. Portugáliának viszont – bár mindkét termék előállításában abszolút előnye van – a bor termelésében nagyobb az előnye, így komparatív előnye ennek termelésében mutatkozik meg. *Ricardo* javaslata ennek alapján már nyilvánvaló: Anglia mondjon le a bor termeléséről, és az itt foglalkoztatott 120 embert a posztó termelésébe állítsa be; Portugália pedig csak a bor előállítására specializálódjon a posztó termelésében dolgozó 90 embert átirányítva oda. Mindezek hatására Angliában 20, Portugáliában 10 ember munkája szabadul fel a rendelkezésre álló nemzeti munka egészéből, amit az egyes országok további termékek előállítására használhatnak fel.

Ricardonak a hatékony területi munkamegosztást igazoló elméletét *Eli Heckscher* (1879-1952) és *Bertil Ohlin* (1899-1979) svéd közgazdászok fejlesztették tovább, úgy, hogy komparatív előnyök mögött konkrétan szétválasztható, és az egyes termelési erőforrásokra vonatkozatható előnyöket azonosítottak. Elméletük esszenciája, hogy azok az országok, ahol tökéletesség van és a munkaerő drága (ilyenek a fejlett országok), olyan termékek előállításával kapcsolódhatnak be sikeresen a nemzetközi munkamegosztásba, amelyek termelése tőkeigényes (vagyis a termelés gépesítettségének foka magas). Míg azok az országok, amelyeket a tőkehiány és az olcsó munkaerő bősége jellemez (a fejlődés alacsonyabb fokán álló országok), úgy lehetnek a nemzetközi munkamegosztás részesei, ha munkaigényes (tehát élőlombát igénylő) termékeket exportálnak, és a tőkeigényes termékeket külföldről szerzik meg. Megjegyezzük, hogy napjainkra ezt a tételt már többszörösen megcáfolták – például a Nobel-díjas **Wassily Leontief** (1905-1999) a róla elnevezett paradoxonban hívja fel a figyelmet a Heckscher-Ohlin hipotézis gyenge pontjaira –, de a külkereskedelmi mechanizmusok megértésének mindmáig alapvető eszköze maradt.

Az alfejezetben leírt összefüggések – úgy véljük – kellő súllyal igazolták, hogy a munkamegosztás már nagyon korán hozzájárult a legkülönbébb közösségi társadalmak, illetve a bennük élő egyének életkörülményeinek javításához, és ezzel egyidejűleg a magasabb szintű fogyasztás megvalósulásához. Ez a fogyasztás azonban a magántulajdon kialakulásával egyidejűleg bonyolódott is, hiszen az egyén vagy az egész közösség most már nem termelt meg mindent a saját maga számára, csak azokat a javakat, aminek előállítása a leghatékonyabbnak tűnt a számára. Ez azt jelentette, hogy az egyén vagy a közösség a további szükségleteit kielégíteni hivatott terméket **csere** útján volt kénytelen beszerezni.

A munkamegosztás egyértelmű következménye tehát az lett, hogy az egyén vagy a közösség a szükségleteit kielégíteni hivatott termékek többségét csere útján kezdte beszerezni, amelynek a piac szolgált legfontosabb színteréül. Bár a csere természetesen nem követeli meg a piac létét – hiszen az tradíción, konvencionális szabályokon egyaránt alapulhat –, ám a munkamegosztás fejlődésével *a csere egyre inkább társadalom- és gazdaságalkotó tényezővé vált*, azaz kialakult a venni és eladni óhajtók szoros kapcsolatrendszere, amit piacnak nevezünk. Mivel a közgazdaságtan elsősorban a piaci folyamatok vizsgálatára koncentrál, így mi is külön fejezetet fogunk szánni a piaci folyamatok alaposabb bemutatásának.

2.5 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

Szükségletnek nevezünk minden olyan testi, lelki és szellemi állapotot, amely hiányérzetet vált ki az egyénben. Az olyan hiányérzet, mely egy konkrét termék vagy szolgáltatás felé irányul, és ami már mozgósítja az egyént a hiányérzet megszüntetésére, az igény. Ha pedig ehhez az igényhez fizetőképesség is járul, akkor keresletről beszélhetünk.

Az emberi szükségletek komplex és hierarchikus rendszert alkotnak, ugyanakkor időben és térben egyaránt változnak

A szükséglet és az érték kapcsolata a szűkösség kategóriáján keresztül nyer értelmet. Eszerint a közgazdaságtanban csak annak van értéke, ami szűkösen áll rendelkezésre. A szűkösség léte kényszeríti ki a munkamegosztást és a csere mechanizmusait, valamint a szűkös javak elosztásának és újraelosztásának alapvető normáit és szabályozóit.

Azokat a dolgokat, amelyek valamely emberi szükséglet kielégítésére alkalmasak, javaknak nevezzük.

Szabad javakról akkor beszélünk, ha a jóságok fellelhető mennyisége jelentősen felülmúlja a rájuk irányuló szükségleteket.

Szűkösen rendelkezésre álló javak azok, amelyekre irányuló szükséglet jelentősen meghaladja a rendelkezésre álló jószágmennyiséget.

Attól függően, hogy egy jószág egy vagy több fogyasztási cikluson keresztül áll rendelkezésünkre, megkülönböztetünk fogyasztási és tartós fogyasztási javakat.

Egy társadalom által a rendelkezésére álló termelési tényezőkből adott technikai színvonalon előállítható maximális jószágmennyiséget a termelési lehetőségek határa reprezentálja.

Azok a javak, amelyek közvetlen módon képesek szükségletet kielégíteni a fogyasztási javak, amelyek pedig közvetett módon, fogyasztási cikkek előállítása útján, a termelési tényezők.

A gazdasági javak aszerint is megkülönböztethetők, hogy létezik-e verseny a fogyasztók között egy jószág fogyasztásában, illetve, hogy megvalósítható-e a kizárás a fogyasztásból. Ez alapján a fogyasztási javak lehetnek: magánjavak, közjavak, illetve vegyes javak.

Ha azt vizsgáljuk, hogy egy jószág elfogyasztása és annak mértéke a társadalmi megítélés szempontjából milyennek minősül, két csoportot különböztethetünk meg: meritórikus és demeritórikus javakat.

A szükségletek kvázi végtelen mivolta és a rendelkezésre álló erőforrások közötti ellentmondásból a gazdálkodás célszerűségének és ésszerűségének kényszere következik, azaz a jószágokat, erőforrásokat úgy kell szükségleteink közt elosztani, hogy azokat maximálisan ki tudjuk elégíteni. Ebben két alapvető gazdasági cselekvési szabály segít:

A maximum-elv: meghatározott ráfordítás mellett maximális hozam elérése.

A minimum-elv: meghatározott hozam elérése minimális ráfordítással.

A gazdasági önzés és a munkamegosztás a gazdasági fejlődés két legfontosabb motorja.

A munkamegosztásnak, a kooperációnak sokfajta dimenziója és értelmezési köre létezik, de alapvetően megkülönböztethetünk természetes, technikai, szakmai, szakképzettségi és területi munkamegosztást.

GYAKORLÓ FELADATOK

1. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

Szükségletnek nevezünk minden olyan testi, lelki és szellemi állapotot, amely vált ki az egyénben. Maslow a legmagasabb rendű szükségletnek a tekinti.

2. Ön Maslow piramisának mely szintjére helyezné az alábbi szükségleteket?
Víz; télikabát; 13. havi fizetés; szakdolgozat-írás

3. Ismertesse a szükséglet, a szűkösség és a hasznosság összefüggését!

4. Mi a különbség a szükséglet és az igény között?

5. Tegyen különbséget gazdasági nagyságok ex ante és ex post kategóriái között!

6. Ismertesse a „jószág” fogalmát!

7. Jellemezze az alábbi javakat a megismert szempontok alapján! Napfény; zsemle; fűrógép; közoktatás

8. Értelmezze a termelési lehetőségek határának görbéjét!

9. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

Amennyiben valamely jószág fogyasztása közvetlenül elégít ki szükségletet, akkor azt nevezzük.

Azok az áruk, amelyek a fogyasztás folyamán megsemmisülnek a....., azok az áruk pedig, amelyeket huzamosabb ideig használhatunk, a.....

A szükségletek és a kielégítésükre szolgálószűkössége közti feszültség az a kényszer, ami az emberi gazdálkodás örök hajtóereje.

Két jószágnak aadott mennyisége és a társadalom általános színvonala mellett előállítható mennyiségét tükrözi a termelési lehetőségek határa (t-l görbe).

10. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

a) Aelv az adott erőforrások olyan felhasználását célozza, amely a maximális eredmény, hozam elérését teszi lehetővé.

b) Ha egy meghatározott gazdasági célt minimális igyekszünk elérni, akkor a minimum-elvet követjük.

11. Értelmezze az opportunity cost elvét!

3 Gazdasági rendszerek

Az előző fejezetben a közgazdaságtan, illetve a gazdálkodási tevékenység megkerülhetetlen fogalmait, jelenségeit és alapvető szereplőit tárgyaltuk. Látnunk kell azonban, hogy a gazdasági cselekvések és döntések nem légius térben játszódnak le, hiszen a gazdasági szereplők tevékenységét és lehetőségeit nagymértékben befolyásolja az őket körülvevő gazdasági, társadalmi környezet, a jogrendszer és nem utolsósorban a politikai szféra berendezkedése, illetve működése. Ugyanakkor minden gazdasági cselekvés az imént említett befolyásoló dimenziók mentén létrejövő és jól azonosítható gazdasági rendszerben zajlik.

A **gazdasági rendszer** alatt a társadalmi szférának egy olyan komplex alrendszerét értjük, amely magába foglalja

- a gazdaság szervezés és –irányítás struktúráját (a koordinációs és információs mechanizmusok rendszerét),
- a gazdasági döntéshozatal mechanizmusát,
- a gazdasági javak hozzájutásának és birtoklásának szabályrendszerét (a tulajdonjogok rendszerét),
- a gazdasági célok és ösztönzők kijelölését
- a gazdasági célokhoz hozzárendelt állami szerepvállalást (az alkalmazott gazdaságpolitikát).

Mivel minden gazdasági rendszer mélyen beleágyazódik egy konkrét társadalmi formációba, ez a fejezet is társadalmi kontextusba próbálja elhelyezni az alapvető gazdasági folyamatokat. Így rövid áttekintést nyújt az alapvető társadalmi-gazdasági szervezési elvekről és koordinációs sémákról, illetve mechanizmusokról, az ezekre felépíthető gazdasági berendezkedésekről, valamint azok főbb jellemvonásairól, végül pedig a létező gazdasági rendszerek működési tapasztalatairól.

3.1 A társadalmi-gazdasági koordinációs elvek és sémák

A tradicionális társadalmak kivételével minden társadalmi-gazdasági berendezkedésre, legyen az egy alapvetően magántulajdonra épülő fejlett piacgazdaság, vagy akár egy teljesen kollektivizált kommunista berendezkedésű állam, szembe kell néznie az ott jelentkező rendkívül nagymértékű társadalmi szükségletek komplexitásának és a rendelkezésére álló termelési tényezők végetségének az ellentmondásával. Az előző fejezetben ezért emeltük ki különös hangsúllyal, hogy a közgazdaságtan legfontosabb feladata és egyben felelőssége is a szűkös erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás feltételeit és keretrendszerét felkutatni, és a gazdaságszervezés korábban említett három alapkérdésére hatékony válaszokat adni.

Az amúgy igencsak leegyszerűsített „*mit termeljünk*”, „*hogyan termeljünk*” és a „*kinek termeljünk*” típusú kérdések nagyon bonyolult és fontos gazdaságszervezési problémát jelentenek. Részben azért, mert a kérdésekre adható különféle válaszvariációk eleve kijelölik magának a gazdasági rendszernek a működési kereteit és határait. Másrészt viszont a szóba jöhető válaszokat a társadalom gazdasági szemlélete és a politikai-hatalmi berendezkedés egyaránt determinálja. Ezért mindenekelőtt a **társadalmi rendszerek gazdasági szemléletének alaptípusaival** (koordinációs elvek) és az ezekből következő **gazdasági koordinációk formáival** (koordinációs mechanizmusok) kell röviden foglalkoznunk.

Polányi Károly (1886-1964), magyar származású neves gazdaságtörténész, szociológus és antropológus vizsgálta meg először átfogó tartalommal, hogy a gazdaság alapjelenségei hogyan szerveződhetnek nagyobb gazdasági egységekké, végső soron, gazdasági rendszerré, és vajon milyen szemlélet vagy elv koordinálja az alapegységek közötti társadalmi, illetve gazdasági jellegű tranzakciókat.

Polányi szerint minden társadalmi berendezkedés feltételez egy gazdálkodási rendet, amely képes a társadalom hosszú távú fennmaradását biztosítani. Így felmerül a kérdés: mi biztosítja a rendet a gazdaság alapfolyamataiban? Véleménye szerint – az önellátási vagy háztartási gazdálkodási elven túlmenően – három alapvető koordinációs-integrációs szemlélet – és az ezekből levezethető három viselkedési elv – írható le, amelyek képesek lehetnek biztosítani egy társadalom gazdálkodási rendjét a termelésben és az elosztásban egyaránt:

- 1) Reciprocitás
- 2) Redisztribúció
- 3) Piaci logikán alapuló csere

Polányi számos antropológiai kutatás eredményeként szögezi le, hogy az első két elv a primitív társadalmaktól kezdve a feudalizmuson át egészen napjainkig megfigyelhető, igaz, korszakonként más és más hangsúllyal. Ugyanakkor, elsősorban épp Polányi kutatásaira támaszkodva a modern etnográfusok mind egyetértenek abban, hogy a 19. századot megelőzően, vagyis a szabad versenyes kapitalizmus megjelenése előtt a piaci csere útján történő nyereségérdek nem játszott domináns szerepet a gazdaságban. Ennek oka az, hogy a tradicionális gazdasági rendszerek mélyen be voltak ágyazódva a társadalmi viszonyokba, és maga a társadalmi rend ellenőrzést gyakorolt a gazdaság, illetve a gazdasági szereplők felett. Így a 19. század előtti gazdasági rendszerek még elsősorban társadalmi szemléletűek voltak, a javak termelését és elosztását pedig elsősorban nem önérdékű motívumok irányították. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági szereplők cselekvései jellemzően nem a saját anyagi javainak megőrzésére és gyarapítására, hanem inkább társadalmi helyzetük és megítélésük javítására és végső soron a közösség jólétének biztosítására irányultak.

Az említett három koordinációs elvet mi is e kronológiai logika mentén mutatjuk be, vagyis ebben a fejezetben elsőként és elsősorban a reciprocitás és a redisztributív mechanizmusok tartalma lesz az elemzés tárgya, és részletesebben csak a következő fejezetben ejtünk szót arról a piaci mechanizmusról, ami napjaink gazdasági rendszerét alapjaiban határozza meg.

3.1.1 A reciprocitás elve

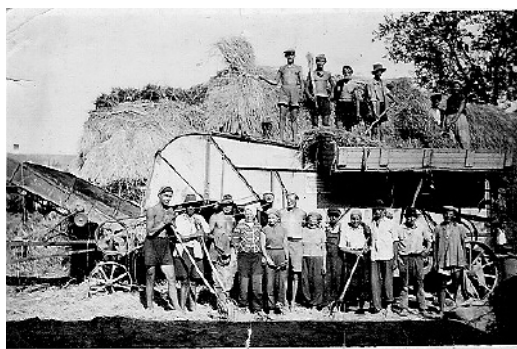
A reciprocitás kölcsönösséget, viszonyosságot jelent, a reciprocitás sémája pedig egy olyan kölcsönösségi elvnek a létezését feltételezi, amelyik képes lehet biztosítani a javak hatékony termelését és elosztását, és végső soron a gazdasági rendet.

A reciprocitás elve alapvetően **szimmetrikus** társadalmi szerkezetet feltételez. Az egymás mellé rendeződött, tiszta esetben mindenféle hierarchiát nélkülöző társadalmi alapegységek között bonyolódó tranzakciók alapvető vezérelvei

lehetnek a rokoni kapcsolatok, a hagyomány, a tradíció, az adott közösséghez tartozás, vagy éppen az emberek közötti jóindulat és a szolidaritás. Ezeknek a motívumoknak a közös jellemzője, hogy **hiányzik belőlük a „racionális” mérlegelés**, a hozamok és ráfordítások *állandó mérlegelésének* „modern”, piaci elve. A másik fontos jellemzője pedig az, hogy eredeti formájában hiányzik belőle mindennemű írásbeli szerződéses kapcsolat, dokumentáció, bizonylat, illetve a pénzbeliség.

A reciprocitás még manapság is megannyi szálon keresztül szövi át egy társadalom működési kereteit, de súlya az archaikus társadalmakban volt igazán meghatározó. Példaként alapvetően egy közösség tagjainak vagy két közösség *kölcsönös segítségnyújtását*, valamint a közösségen belüli, illetve közösségek közötti *anyagi javak kölcsönös ajándékozását* szokták példaként felhozni. Polányi számos példát ismertet kutatásaiban az archaikus társadalmakban működő reciprocitásra, melyek közül a leggigantikusabbnak tekinthető Trobirand szigetek közötti „kereskedelmi kapcsolatokat” említjük meg, amelyekben semmilyen pénzbeli vagy természetbeni nyereségérdek nem merülhetett fel. A közösségek közötti reciprocitás lényege, hogy a szigetcsoport népei szabályos időközönként nagy expedíciókra indulnak abból a célból, hogy különböző gazdasági javakat vigyenek el az óramutató járásával megegyező irányban fekvő szigetekre, míg más expedíciók más értékes javakat visznek az ellenkező irányban fekvő szigetekre mindaddig, amíg a szállított javak körbe nem járják az egész szigetcsoportot. Ez az ún. **kula-gyűrű** akár egy évtizedig is eltarthatott.

A reciprocitás mindig meghatározó súlyt képviselt a magyar paraszttársadalom gazdasági tranzakcióiban is, hiszen a mezőgazdasági javak elosztásában egyszerre volt jelen a szimbolikus csere és a piaci – szerződéses – alku. A reciprok viszony elsősorban a parasztgazdaságok között jött létre a különböző

mezőgazdasági munkáknak és eredményüknek az időbeni széthúzódnása és szezonálitása miatt, ami egyben meghatározta a reciprok tranzakciók mértékét is. De a reciprocitás elve nem csak a gazdasági javak, hanem a gazdasági erőforrások vagy a gazdasági tevékenységek cseréjében is megfigyelhető volt.

A parasztgazdaságok közötti családi munkaerőcsere burkolt formája volt például a gyerekcseléd állítása, fogadása. Gyerekcselédet – mint családtagot – azok a gazdaságok fogadtak,

amelyek átmenetileg vagy állandóan nélkülözték a gyermekmunkaerőt, egyáltalán nem volt gyerekük vagy az már felnőtt volt. A fölös gyerek-munkaerővel bíró parasztgazdaságok ruháért és ellátásért „cserélték” ki, azaz engedték át időlegesen gyermekük munkaerejét, gyermekük segítségét, mintegy átadva a gyereknevelési feladatokat is a gazdának, aki gyakran rokon is lehetett. Árva gyerekek esetében a munkaerő ellentételezésébe beletartozott a gazdasági üzemvitel elsajátítása is.

A reciprocitás elvét – ahogy az előző példák is mutatják – a piaci cseréhez hasonlóan legtöbbször a társadalmi vagy a társadalmak közötti munkamegosztás működési kerete hívja életre. Még a modern társadalmakban sem ritka, hogy szakmai vagy ágazati jellegű társadalmi munkamegosztás eredményez reciprok viszonyokat. Így például szakmai alapú a reciprocitás, ha egy orvos a szomszéd villanszerelőt hívja az új villanykapcsolót bekötni (ahelyett, hogy a piacon rendelné és fizetné meg a szolgáltatást), de a szerelő is csak a szomszédba megy, ha mondjuk lázcsillapítót akar felírni az orvosnál. Míg az ágazati-földrajzi jellegű munkamegosztás érhető tetten a falu-város közötti naturálcseré esetében, amikor például a városi rokon szerez jegyet egy Iron Maiden koncertre, a falusi rokon pedig ezt a szívességet a városba érkezésekor disznótorossal és házi pálinkával viszonzza.

További fontos és emlékezetes példája a reciprocitás érvényesülésének a magyar szocializmus éveiből hozható fel, amit a hiánygazdaság kényszermechanizmusai és a tervgazdaság anomáliái hívtak életre. A szocializmus túlzott és gyors iparosítási törekvései és az ezzel együtt járó

szocialista iparvárosok létrehozása a városi lakásépítések növekvő szükségletével párosultak. Ez azonban olyan mértékben vonta el a vidéki társadalom elől az amúgy is szűkös anyagi forrásokat, hogy az életszínvonal fenntartásához – és elsősorban a lakáshoz jutás biztosításához – a falvakban élő emberek kénytelenek voltak helyi-közösségi szinten és viszonyossági alapokon megoldani az ebből fakadó problémákat. (Persze ez a probléma azért a városokban is felmerült). Így jöttek létre az ún. **kalákában** történő házépítések, amelyekben a szűkebb-szélesebb rokonság, vagy akár a falu többsége vett részt a segítségvállalás legkülönbözőbb formáin keresztül. Van, aki a munkaerejével, van, aki a szaktudásával, mások a gépészeti infrastruktúrával vagy a szükséges anyagok

egy részének beszerzésével esetleg biztosításával. De senki sem „mérciskélte” szigorúan, hány órát segített a másoknak, és hogy milyen testi, vagy szellemi erőfeszítést igényelt a munka, a legfőbb motiváló tényező az adott közösséghez tartozás érzése, a barátság, a rokoni kapcsolatok és a közös probléma megoldása volt, na és persze az a tudat, hogy senki sem tudhatta, neki mikor lesz szüksége hasonló segítségre.

A kalácsa-építkezés példája kiválóan mutatja, hogy a modern társadalmakban *a reciprok csererendszer hosszabb távon általában ekvivalenciára törekszik*. Ezért különbséget kell tenni mérlegelt és nem mérlegelt reciprocitás között. A **nem mérlegelt reciprocitás** elve – ami leginkább az archaikus vagy a tradicionális társadalmakban érhető tetten – nem követeli meg a kölcsönös

segítségnyújtás szigorú arányainak betartását még hosszabb távon sem. Sőt, amennyiben egy törzsi társadalomban megbecsült viselkedési norma volt az adakozás, akkor az önzetlen viselkedés általában nem is viszonzási alapon, hanem a nagyobb társadalmi rang kifejezésének motivációján nyugodott. A modern társadalmakban – sajnos – a **mérlegelt reciprocitás** elve dominál, amelynél már nem csak a csere irányát tekintve létezik a szimmetria (tehát, hogy mindig kétirányú), hanem a cserearányok tekintetében is a szimmetriára, ekvivalenciára való törekvés érvényesül. További jellemzője a reciprocitás e formájának, hogy sok esetben már a piaci alkufolyamattal és a pénzbeliséggel is összekeveredik. A mai társadalmakban példaként hozható fel, hogy megfontolt mérlegelés eredménye, mennyit illik „hálapénzben vizontszolgáltatni” egy műtét elvégzéséért, ha azt külön kérésre egy specialista osztályvezető főorvos professzor vállalja el, és mennyit, ha egy alacsonyabb fokozattal bíró orvos kötelező feladatként végzi el. (De meg kell jegyezni, hogy az effajta tranzakciókban a felek helyzete már egyáltalán nem szimmetrikus.) Hasonló mérlegelés előzi meg azt a döntést is, hogy kit hívunk meg az esküvőre (visszahívás esetén vajon meg tudunk-e felelni az általunk korábban meghívott személy ajándék-elvárásainak), továbbá kinek milyen ajándékot vagy mennyi pénzt vigyünk egy esküvőre, és kinek mit, illetve mennyit kell (vagy mennyit fog tudni) majd viszonzásként hozni a mi esküvőnkre. (Most pedig azt kell megemlíteni, hogy sok mai reciprok tranzakcióban központi szerepet kap a pénzbeliség is.)

Végezetül jegyezzük meg, hogy a reciprocitás elvének létezése azért is központi jelentőségű a legkülönbözőbb gazdasági rendszerekben, mert mindig is formálta és ma is formálja a közösség iránti elkötelezettséget, és ezzel képes felerősíteni a társadalmi felelősséget a gazdaság szereplőiben. Ez azonban *közösségi szerepvállalást* is igényel, ami a közösségi intézmények létrehozását és

működtetését is jelenti egyben. A *közösségi szerepvállalás ezért a társadalom tagjai között egyfajta mércéje lesz a társadalmi felelősség követésének*: vagyis az ocsú elválasztása a búzától. Így a közösség azon tagjai, akik nem teljesítik a közösséggel szembeni kötelességeiket, akik nem vesznek részt a közösségi szerepvállalásban, egy jól működő társadalomban a közösség perifériájára szorulnak. Ha tehát az egyén megsérti a reciprocitás törvényeit, elszakad a közösségtől, amely a létét biztosítja. A társadalmi kötelezettségek ezért elvben mindig kölcsönös jellegűek, amelyek teljesítése szolgálja leginkább az egyén érdekeit is.

3.1.2 A redisztribúció elve

A redisztribúció újraelosztást jelent, amely, mint társadalmi viselkedési elv, a reciprocitás mellett képes biztosítani a gazdasági rendet a termelésben és az elosztásban egyaránt

Míg a reciprocitás sémája alapvetően szimmetrikus viszonyt feltételez, a redisztribúció sémájában a koordináció alapja a **centricitás**, vagyis a felek alá-fölérendelt viszonya. Vagy pontosabb úgy fogalmazni, hogy amíg a reciprocitás esetén a koordináció horizontális, addig a redisztribúció elve egy olyan vertikális jellegű kapcsolatot feltételez, amelynél a termelésben és az elosztásban a rendet az ún. **annex**, vagyis a centrális intézményi struktúra csúcsán elhelyezkedő csoport általában szakrális, erőszakon vagy alkotmányos alapokon nyugvó hatalma biztosítja.

A redisztribúció – jellegéből adódóan – a **területi elven** alapul, vagyis egy olyan konkrét közösséghez kötődik, amelyben egy vezető vagy hatalommal bíró csoport – jó esetben legitim módon, tehát a közösség által széles körben elfogadottan – kiemelkedik abból a célból, hogy *a közösség tagjai által előállított vagy megszerzett javak egy részét összegyűjtse, központosítsa, majd valamilyen elv mentén a közösség tagjai között újraossza*. Természetesen a redisztribúció a társadalmak bizonyos fokú hierarchikus elrendeződését

feltételezi, amelyek így tipikusan két- vagy többszintű piramisszerű társadalmi struktúrára épülnek. Az annex legitimációja lehet szakrális-tradicionális (pl. az ókori Babilon vagy Egyiptom esetében), de lehet akár a hierarchia alsóbb régióinak visszavonható felhatalmazása is (például a mai parlamentáris demokráciákban).

A korai társadalmakban a redisztribúció elvét mind a beszolgáltatás, mind az újraelosztás tekintetében a becsület, a társadalmi kötelesség és az erényesség működtette, ezért ún. „**ajándékozási kényszer**” elvként is felfoghatjuk. A társadalmak jó részében azonban inkább „**beszolgáltatási kényszer**” elvvé vált, hiszen a redisztribúció mechanizmusa alkalmassá vált az újraelosztást irányító politikai hatalmának megerősítésére azáltal, hogy a visszaosztásban részesülőket adósaikká, csatlósaikká, bérenceivé tudták tenni. Ilyen gazdasági berendezkedésre épültek fel tipikusan az ókori centralizált bürokratikus despotizmusok (pl. Hammurapi Babilóniai Birodalma) vagy a 20. századi fasiszta vagy kommunista diktatórikus rendszerek.

A redisztribúció azonban elsősorban nem despotikus vagy diktatórikus, hanem valódi gazdaság szervezési célokat szolgált, és végső soron a gazdasági rend megteremtésén keresztül az adott közösség jólétének biztosítását célozta. Így a redisztribúció egyik fontos célja volt *a javak körforgásának a biztosítása és a tartós felhalmozás megakadályozása* főként azokban a tradicionális társadalmakban, ahol az árucserre fejletlen volt. A redisztribúció másik fontos célja *a hatékony társadalmi munkamegosztás rendszerének biztosítása* volt, hiszen a javak begyűjtése, raktározása és újraosztása lehetővé tette, hogy földrajzi értelemben és a különböző szakmák szempontjából is a minél szélesebb és változatosabb össztermék keletkezzen, illetve váljon fogyasztássá közösségi szinten. (Ha például egy vadász törzs tagjai közül egyesek halászni mentek jóval távolabbi területre, és jóval nagyobb áldozatot hozva ezzel, akkor a redisztribúció elve képes volt összehangolni az egyéni és a közösségi érdekeket, hiszen a javak nagy részének központosításával és újraosztásával a törzs minden tagja részesülhetett a szélesebb körű fogyasztási lehetőségekből.) A redisztribúció mindemellett *igazságossági, jóléti, szociális és biztonsági célokat is betöltött*. A jelentős beszolgáltatási és raktározási tevékenység ugyanis lehetővé tette az annex számára, hogy különböző közösségi ünnepeken rászorultság alapján vagy érdem szerint adományokat osszon ki a közösség tagjai között, ínséges időkben megakadályozza vagy csökkentse a társadalom elnyomorodását és nélkülözését (gondoljunk a bibliai hét szűk esztendőre), végül pedig a szomszédos népek irányába nyújtott jelentős ajándékozási gesztusokhoz adott alapot, amely révén a közösség saját erejét és gazdagságát tudta demonstrálni.

A redisztribúcióval kapcsolatosan ki kell emelnünk, hogy ez a gazdaságszervezési elv az ebben a fejezetben még megemlítésre kerülő modern piacgazdaságok minden típusában, más-más súllyal ugyan, de megtalálható. A mai államok redisztribúciós tevékenysége azonban jellemezően nem a gazdaságban előállított javak, hanem az ott keletkező *jövedelmek újraelosztását* jelenti. Az állami központi (azaz kormányzati) vagy helyi (azaz önkormányzati) hatalom adók és egyéb adójellegű kényszerítők (például járulékok, illetékek) útján közvetlenül (a jövedelmek keletkezésénél) vagy közvetve (a jövedelmek elköltésénél) elvonja a gazdaságban keletkező jövedelmek egy részét, és különböző gazdaság- és társadalom-politikai elvek mentén transzferek formájában (pl. GYES, családi pótlék, álláskeresői támogatás, segélyek stb.) visszaosztja a társadalom tagjai számára.

3.1.3 A piaci árucseré elve

A piaci koordináció elve nyújt lehetőséget az elkülönült, szuverén gazdasági szereplők közti, önérdék által motivált, egyenértékű adás-vételek olyan megvalósulásának, amelyeket mindig a hozamok és ráfordítások mérlegelése előz meg.

A piaci alapon történő elosztás különböző áruk cseréje révén megy végbe, ami történhet naturálcseré (barter) formájában és pénz közvetítésével. A piaci koordináció – hasonlóan a reciprok koordinációhoz – *szimmetrikus társadalmi struktúrákat feltételez*, így tiszta esetben a piacon nem értelmezhető a szereplők alá- és fölé rendelődése. Az egymással egyenrangú felek közti tranzakciók, csereaktusok mozgatórugója az önérdék által vezérelt **piaci alku** (példaként a képen egy japán halpiaci alkudozás látható), amelyben minden fél saját érdekeinek és szükségleteinek maximális kielégítésére tör.

A piaci szerkezetekről szóló fejezetben látni fogjuk, hogy azért nem minden piaci szituációban fogalmazható meg a szereplők egyenrangúságának feltétele. Az ilyen esetekben fogunk majd eladók vagy vevők piacáról beszélni, attól függően, hogy melyik oldalon fogalmazódik meg az erőfölény.

Az azonban mindegyik típusnál kijelenthető, hogy amennyiben a piaci koordináció érvényesül, akkor a gazdaságszervezés három alapkérdésére, hogy mit, hogy hogyan, és hogy kinek, a piaci mechanizmusok, a kereslet és a kínálat törvényszerűségei válaszolnak. De erről is majd csak később, a piacról szóló fejezetben fogunk részletesebben szólni.

3.2 Társadalmi-gazdasági koordinációs mechanizmusok

Az előző alfejezetben a Polányi által nevesített gazdaságszervezési elvek mindig konkrét koordinációs mechanizmusok mentén valósulnak meg a gazdasági rendszerben.

**Koordinációs mechanizmus alatt a társadalmi jószág-,
információ- és tevékenységcsere keretét jelentő és
végrehajtását irányító alapelvek, intézmények és szabályok
összességét értjük.**

A koordinációs mechanizmusoknak mára már jelentős mennyiségű és értékű irodalma lett, de a szakirodalom általában mindmáig **Kornai János** (1928-) világhírű magyar közgazdász 1983-ban publikált gondolatmenetére hivatkozik a leginkább. Kornai azt mondja, hogy a társadalmi (s ezen belül a gazdasági) koordinációnak négy alapvető mechanizmusa különböztethető meg:

- 1) az etikai,
- 2) az agresszív,
- 3) a bürokratikus,
- 4) a piaci.

Az **etikai koordináció** elsősorban hagyományokon, szokásjogon, etikai és morális (külső és benső erkölcsi) késztetéseken alapul. Ez a koordináció egyenrangúságot, mellérendeltségi viszonyokat és kétirányú információ-áramlást feltételez a közösség tagjai között, akiből általában hiányzik a közvetlen egyenértékűségeen alapuló *viszonosság motívuma* (azaz a mérlegelt

reciprocitás elve). Ez azt is jelenti, hogy a szereplők önkéntesen és jellemzően egyoldalú készlettel lépnek gazdasági tranzakcióba egymással, és e kapcsolatokban a pénz egyáltalán nem játszik szerepet (azaz a gazdasági kapcsolatok nem monetarizáltak). Nem nehéz belátni, hogy *amennyiben egy gazdasági rendszerben az etikai koordináció dominál, akkor a gazdaság szervezési elvek közül a (nem mérlegelt) reciprocitás érvényesül leginkább*. Manapság az etikai koordináció jellemzően csak olyan mikroközösségekben bír meghatározó jelentőséggel, mint a család, a baráti társaságok, a vallási közösségek, illetve szekták, vagy a nyugati társadalmakban működő klubok. Az üzleti életben pedig általában a gazdálkodó szervezetek társadalmi felelősségvállalásával kapcsolatosan merül fel ennek a koordinációnak a jelentősége (pl. egy településen az árvízkarok helyreállításánál egy ott működő vállalkozás ingyenesen odaadja gépeit a közösségnek).

Az **agresszív koordináció**, ahogy a neve is utal rá, erőfölényen, erőszakon, agresszió alapul, és alá-fölérendeltségi viszonyokat feltételez. Az etikai koordinációhoz hasonlóan a legrégebbi mechanizmus, ami közösségek között és közösségen belül egyaránt működött. Erre a koordinációs mechanizmusra jellemző az egyirányú információáramlás az agresszortól az áldozatok felé

(követelés, rekvirálás) és az egyoldalú jószágáramlás az áldozatoktól az agresszor irányába (zsákmány). Nem jellemző viszont, hogy az agresszor beavatkozna az áldozatok egymás közötti viszonyába, amelyek minősége ezért lényegtelen. A kapcsolatok legtöbbször nem monetarizáltak (gondoljunk csak a középkori háborúk idején a paraszti társadalom kirablására, a

hadikommunizmusra vagy a kommunizmus éveinek „**padlássöpréseire**”), bár manapság előfordulhat, hogy az agresszor követelése pénzben testesül meg (például a maffia védelmi pénzt szed be az üzlettulajdonosoktól). Az agresszív koordináció olyan nem gazdasági jellegű tranzakciókban is tetten érhető, mint a tömegközlekedésben a fel- és leszállás során tapasztalható tolakodás, illetve lökdösődés, vagy a börtönökben, a katonaságnál, – sőt sokszor már az iskolákban is – megvalósuló „csicskázás.”

A **bürokratikus koordináció** jogszabályokban rögzített eljárási szabályokon vagy adminisztratív utasításokon alapul, és formailag az agresszív koordinációhoz hasonló hierarchikus viszonyokat feltételez. Jelentős azonban a különbség abban a tekintetben, hogy a bürokrata (utasító) és az alattvaló (utasított) között az információ- és a jószágáramlás egyaránt kétirányú. Ez azt

jelenti, hogy a bürokrata és az alattvalók információval rendelkeznek arról, hogy a gazdaság mely szereplőitől és területeitől milyen nagyságú elvonások merülnek fel, és arról is, hogy mely területekre és kik felé és milyen nagyságban kerülnek a gazdasági javak vagy jövedelmek visszaosztásra. Ezek a kapcsolatok egyaránt lehetnek pénz nélküliek és monetarizáltak. A koordináció működésének sajátos jellemzője, hogy a bürokrata gyakran a saját önös érdekes célrendszere szerint végzi el a beszédet és az újraelosztást, miközben arra hivatkozik, hogy ő tudja egyedül, mire van szüksége a közösségnek (az alattvalóknak). Ezt a gondolkodásmódot Kornai *paternalizmusnak* nevezi. Mindenesetre felfedezhető, hogy *a bürokratikus koordináció mögött a redisztribúció elve áll.* (Megjegyezzük, hogy az agresszív koordináció során is megtörténhet a visszaosztás, így legalitás és legitimitás nélkül ugyan, de a koordinációt is – részben – vezérelheti a redisztribúció elve). Fontos kiemelni, hogy minél nagyobb szerepe van és minél kiterjedtebb a redisztribúció egy közösségben, annál nagyobb bürokráciát, és jellemzően annál több szintű hierarchikus szervezetet igényel ennek a koordinációnak a működtetése. Így könnyen felmerül a gazdasági mechanizmus hatékonyság-csökkenésének veszélye részben a bürokratikus szervezet drága működése miatt (ún. *bürokratikus vízfejek* jönnek létre), részben a korrupció növekedésének esélye miatt (a bürokraták kapcsolati és hatásköri tőkéjüket gazdasági tőkére konvertálják). Erre a kérdéskörre a következő alfejezetben, a gazdasági rendszerek tárgyalásánál még visszatérünk.

A **piaci koordináció** önérdékek találkozását és értékviszonosságot feltételező mechanizmus, amelyben a felek egymással mellérendelt viszonyban állnak. Így nyilvánvaló, hogy a két fél önként és szabadon lép egymással kapcsolatba, míg a monetarizált kapcsolat alapja egy alkura épülő írásbeli vagy szóbeli szerződés. A piaci koordináció során a különböző gazdasági tevékenységek egy elég széles közmegegyezés alapján értékelődnek, és ennek az értékrendnek az alapján a tevékenységek eredményeinek – azaz a termékek és szolgáltatások – cseréi értékarányosan, adok-veszek alapon, viszonyosan mennek végbe. Az értékviszonosságon alapuló cserék valóságos vagy elképzelt, absztrakt színterét nevezzük piacnak, melynek jellemzőit a következő fejezetben tárgyaljuk részletesen.

Kornai szerint hiba lenne azt hinni, hogy a fenti mechanizmusok történelmileg egymást váltották volna, hiszen olyan társadalmat még nem ismertünk, amelyben csak egy koordinációs mechanizmus működött. A valóságban tehát mindig az említett mechanizmusok valamilyen kombinációjával találkozunk, ugyanakkor minden társadalomban létezik egy domináns koordinációs mechanizmus.

A modern gazdaságokban a bürokratikus és a piaci koordináció valamilyen kombinációja a gazdasági mechanizmusok szabályozója, a modern piacgazdaságok egyes típusaiban pedig nyilvánvalóan a piaci koordináció dominál, igaz más és más súllyal. A következőkben ezért a modern korban előforduló – vagy megvalósított – alapvető gazdasági rendszerek, és azon belül is elsősorban a piaci alapokon működő gazdasági berendezkedések főbb típusait és fontosabb jellemezőit mutatjuk be.

3.3 A modern gazdasági rendszerek alapvető típusai

A Kornai János által nevesített koordinációs mechanizmusok közül a modern társadalmakban domináló két alapvető séma, a piaci és a bürokratikus koordináció súlya, szerepe és egymáshoz fűződő viszonya minden konkrét gazdaságban elsősorban annak függvénye, hogy a társadalom és a politikai szféra történetileg és kulturálisan milyen felfogást képvisel a gazdasági aktorok szerepéről és döntéseik gazdaságra gyakorolt hatásáról. Az alábbiakban két olyan alapvető szemlélet vázlatos bemutatásának adunk helyet, amelyek alkalmasnak tűnnek a létező gazdasági rendszerek lényegi vonásainak magyarázatára.

3.3.1 Az individualizmusra épülő társadalmi rendszerek

A témánk szempontjából *az egyik legfontosabb és történelmileg is jól azonosítható társadalom-felfogás* a Felvilágosodás eszmeáramlatának táptalaján megfogant és a szabad versenyen alapuló kapitalizmus szellemi hátterét jelentő **liberális eszmerendszer**, amely *az egyént, az egyéni szabadságot és érdekérvényesíthetőséget helyezi a társadalmi létformák középpontjába*. E történelmileg is meghatározott a társadalom-filozófiának a születését és széles körű elterjedését a Nyugat-Európában lezajló polgári forradalmak és az azt kísérő, illetve követő társadalmi és hatalmi változások tették lehetővé, melyek eredményeképpen az egyéni szabadság és a társadalmi egyenlőség eszménye vált a társadalmi haladás legfontosabb hordozójává.

Ezekből az eszményekből levezethető liberális gazdaságfilozófia szerint az egyes gazdasági szereplők szabad akaratán nyugvó önérdék-követő magatartása biztosítja össztársadalmi szinten a hatékonyságot és a jólétet. Azt, hogy a „magánvétkék” összessége társadalmi szinten hogy eredményez „közjót”, Adam Smith fogalmazta meg a közgazdaságtan legismertebb – és minden bizonnyal legtalányosabb – metaforájával, a „**láthatatlan kéz**” elméletével. Eszerint a piac láthatatlan keze – tehát a piaci mechanizmus – fogja össze és alakítja az egyéni önzéseket úgy, hogy az társadalmi szinten harmóniát és gazdagságot eredményez. Ezt a hipotézist amúgy nem Smith találta fel, hiszen már a 18. század elején megfogalmazta egy angol orvos és közíró, **Mandeville**, a „*Méhek meséje, avagy magánbűnök, közerkölcsök*” című verses költeményében.

Nem kétséges tehát, hogy a klasszikus liberális gazdaságfilozófia követői a piac mindenhatóságát és a piaci koordináció abszolút dominanciáját hirdetik, azzal érvelve, hogy minden állami beavatkozás csak rontani képes a gazdasági folyamatok hatékonyságán. A piacba vetett feltétlen hit mögött az a feltevés áll, hogy a piaci rendszer mindig önhelyreállító és egyensúlyra törekvő rendszer, amelyben nem jön létre tartós erőfölény, és ami biztosítani képes a gazdaságban lévő szűkös erőforrások hatékony elosztását és felhasználását. Szélsőséges megközelítésben ez a felfogás egy olyan gazdasági rendszert feltételez, amely mindenfajta állami beavatkozást nélkülöz. A gazdasági berendezkedéseknek ezt az ideáltípusát **tiszta piacgazdaságnak** nevezzük.

A gazdasági liberalizmus eszmeiségére felépülő ideális gazdasági rendszer, a tiszta piacgazdaság működési keretein belül semmilyen központi vezérlő szerv (pl. állam) sem foglalkozik a gazdaságszervezés három fő kérdésének megválaszolásával. E felfogás szerint nincs is szükség semmilyen tervező és irányító szervezetre, hiszen a társadalmi szinten kialakult rend – azaz a három kérdésre adott helyes és hatékony válasz – a gazdasági szereplők (fogyasztók, vállalkozók) önérdékű cselekedeteinek nem szándékolt eredményeként – vagyis a „láthatatlan kéz” hatékony működésének következményeként – jön létre.

A tiszta piacgazdaság alapintézménye és egyedüli szabályozója tehát a piac. Itt találkoznak egy adott jószág vagy szolgáltatás vevői és eladói, itt alakulnak ki az árak, és ezek alapján hozzák meg a szereplők gazdasági döntéseiket. A piaci

mechanizmus pedig a kereslet és kínálat összehangolásával egyidejűleg választ ad a három legfontosabb gazdasági kérdésre is:

- Azt, hogy **mit** kell termelni, elsősorban a fogyasztók keresleti szándéka dönti el, tehát az, hogy milyen javakért és mennyit hajlandóak fizetni. A vállalkozókat a nyereségességre való törekvés pedig arra ösztönzi, hogy a tartós és biztos megtérülést megalapozó keresletnek örvendő javak előállításával foglalkozzanak, és hagyjanak fel a nehezen eladható kis nyereséget ígérő termékek gyártásával.
- Azt, hogy **hogyan** kell adott javakat előállítani, szintén a piac határozza meg. A termelők között versenyhelyzet van, mindenki profitjának, piaci részesedésének növelésére törekszik. Ennek érdekében minden termelő rákényszerül a legkedvezőbb költségekkel járó termelési eljárások alkalmazására, különben lépéshátrányba kerül a versenytársakkal szemben. A termelési tényezők piacain kialakult árak, az erre alapozódó racionális vállalkozói magatartás társadalmi szinten is a leggazdaságosabb erőforrás-felhasználást eredményezi.
- Azt, hogy **kinek** a számára termelik a javakat, a képződő jövedelmek határozzák meg. A társadalomban képződő jövedelmek – például a munkabér, kamat, vállalkozói nyereség vagy földjáraadék – megoszlása attól függ, hogy ki milyen és mennyi termelési tényezőt birtokol, illetve mennyiért tudja ezt értékesíteni. A klasszikus piacgazdaság rendszerében ezért a képződő jövedelmek és a fogyasztás szerkezete csak gazdasági szempontok alapján határozódnak meg.

Tiszta piacgazdaság azonban valóságban sosem létezett, bár a szabad versenyes kapitalizmus kezdeti – a 19. század elejéhez köthető – szakasza elsősorban Angliában nagyon közel állt ehhez az ideálhoz. A szabad gazdasági aktorok egyéni szerepét és a piac mindenhatóságát hirdető gazdasági liberalizmus fő teoretikusai azonban minimális mértékben ugyan, de mindig is számoltak az állam gazdasági – gazdaságtámogató – szerepével (minimal state). Felfogásaikban az állam gazdaságszervező funkciója a bürokratikus koordináción keresztül azonban csak azoknak az eszközöknek a működtetésére terjedhet ki, amelyek keretet teremtve biztosítják a piac hatékony működését. Például Adam Smith szerint az állam szerepvállalása csak a következő területeken kívánatos:

- A társadalom védelme a külső támadásokkal szemben
- A jogi keretek biztosítása a piaci koordináció minél hatékonyabb érvényesülése érdekében (pl. a magántulajdon szentségének biztosítása)
- A piaci verseny védelme (pl. a tisztességtelen piaci magatartás tiltása és szankcionálása)

- Olyan intézmények létrehozása és működtetése, amelyek a társadalom legszélesebb rétegeinek érdekeit szolgálják (pl. a fogyasztók megtévesztésének tiltása és büntetése)

A 19. századtól létrejövő piacgazdaságok hatékony működése jól azonosítható **előfeltételek** teljesülése mellett valósulhatott meg. A szükséges társadalmi, politikai, gazdasági, jogi háttér főbb elemei jellemzően a következők voltak:

- a termelési tényezők magántulajdona,
- a tulajdonosi jogosítványok csorbíthatatlansága,
- a tulajdonból származó jövedelmek megtarthatósága,
- a szabad vállalkozás biztosítása,
- a szabad foglalkozásválasztás lehetővé tétele,
- a szabad munkaerőmozgás biztosítása,
- fogyasztói szabadság,
- szabad kereskedelem,
- szabad verseny.

Fontos kiemelni, hogy nem csak a tiszta piacgazdaság elméleti ideálja, de a szabad versenyes kapitalizmus eszméinek szigorú érvényesülése is messze esik a ma működő piacgazdaságok valóságától. A 20. századra ugyanis a piaci rendszer **működési problémái (piaci kudarcok)** az állam különböző szintű és súlyú aktív beavatkozását igényelték. A piaci kudarcok köre igen széles, de mindegyikük alapvetően a következő 3 komplex probléma valamelyikébe sorolható:

- *A piaci rendszer működése ciklikus.* Ez röviden azt jelenti, hogy a piaci alapokon működő gazdaságoknak vannak időben felívelő (prosperáló, konjunkturális) és hanyatló (recessziós, dekonjunkturális) szakaszai, amelyek mind a gazdasági működésre, mind a társadalom életszínvonalára hatást gyakorolnak. E hatások recesszió idején súlyos következményekkel járhatnak: például növekvő munkanélküliséggel, visszaeső fogyasztással, gyorsuló szegénnyedéssel, stb. Ezért egy modern állam feladata, hogy a **stabilizációs funkció** működtetésével és az *anti-ciklikus gazdaságpolitika eszköztárán keresztül* mind időben, mind a kilengés mértékében lecsökkentsse a gazdaságban képződő ciklusokat, és *a piaci alapokon működő gazdaságot egy stabil növekedési pályára állítsa.* Erről a feladatról a későbbiekben még részletesen fogunk beszélni.
- *A piaci rendszer működése növeli a vagyoni és jövedelmi – ezekből következően az esélybeli – különbségeket.* A piaci működés tulajdonképpen felfogható egy olyan szelekciós mechanizmusnak,

amelyik csak a legügyesebb gazdasági szereplőket jutalmazza (például a leghatékonyabb vállalkozást, a legképzettebb vagy legmegbízhatóbb munkaerőt, stb.). Ez a hatás nyilvánvalóan a jövedelmek elosztásában is megnyilvánul. Ezért az állam feladata a piaci – azaz elsődleges és hatékonyságelvű – jövedelemelosztást korrigálni, azaz a **redisztribúciós funkció** segítségével, annak eszköztárán keresztül egy, a társadalmi igazságosság elérését célzó másodlagos jövedelemelosztást – azaz újraelosztást – végezni. Ez a funkció minden gazdasági berendezkedés esetén központi jelentőséggel bír.

- *A piaci rendszer működése nem képes minden társadalmi szükséglet kielégítésére.* Korábban, a gazdasági javak tárgyalásánál már szó volt arról, hogy léteznek olyan társadalmilag fontos javak, amelyeket vagy nem lehet piaci eszközökkel előállítani (*közjavak*), vagy állami szabályozók, kényszerítők szükségesek a szükséges mennyiség létrehozásához (*meritórikus és demeritórikus javak*). Ezért az állam feladata az un. **allokációs funkció** ellátásán keresztül ezen javak társadalmi szinten kívánatos mennyiségét, illetve az előállításukhoz szükséges erőforrásokat biztosítani. Mindemellett az állam allokációs funkciója a piaci működés extern hatásaiból fakadó problémák megoldásában is megnyilvánul. Az extern hatások vagy más szóval **externáliák** olyan, a piaci – eladó és vevő közötti – szerződéses kapcsolaton túlmutató hatások, amelyek más gazdasági szereplők számára – akaratuktól függetlenül – eredményeznek járulékos előnyöket (*pozitív externália*) vagy hátrányokat (*negatív externália*). Most csak az utóbbira hozunk fel egy példát, a környezetszennyezést, ami igen súlyos károkat okoz minden társadalomban. Nem vitás, hogy az externáliák kezelése jelentős állami feladatot jelent, a piaci működésbe történő beavatkozás pedig aktív és folyamatos állami jelenlétet igényel. Végül megjegyezzük, hogy az államnak az allokációs funkciójának való megfelelést célozva rendelkeznie kell olyan eszközökkel, amelyek révén képes lehet a piacon létrejövő erős és tartós erőfölények okozta gazdasági és társadalmi károk csökkentésére, és a hatékony piaci verseny visszaállítására.

3.3.2 A kollektivismusra épülő társadalmi rendszerek

A másik, témánk szempontjából alapvető fontosságú társadalom-felfogás a közösségi jólét és a társadalmi igazságosság megteremtésének alapfeltételeként nem az egyéni, hanem az *össztársadalmi érdekek figyelembe vételét és érvényesülését helyezi előtérbe*. E kollektivistá szemléletre épülő gazdaságfilozófiai áramlat megjelenése nem új keletű (hiszen hasonló felfogást képviselt *Platón Állama*, *Morus Tamás Utópiája* vagy *Campanella Napállama*), de széles körben való elterjedése épp a szabad piaci mechanizmusok okozta társadalmi feszültségek és egyenlőtlenségek növekedésével magyarázható.

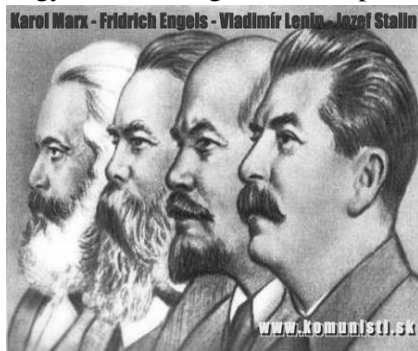
A kapitalista gazdaság működésének átfogó kritikáját megfogalmazó teoretikusa **Karl Marx** volt, aki kiváló éleslátással és átfogó filozófiai paradigmarendszerbe foglalva írta meg a 19. század dickensi nyomorát és a piaci logika

eredményeként létrejövő társadalmi méretű kizsákmányolást. Szerinte ugyanis – némiképpen leegyszerűsítve – a domináló piaci koordináció és annak szelektációs mechanizmusa előbb-utóbb oda vezet, hogy a „nagyhalak” (tehát az erősebb gazdasági szereplők) bekapják a „kishalakat” (azaz tönkreteszik a kisebb vállalkozásokat), így az előzőeknél koncentrálódik a tőke (nagyvállalatok lesznek), míg az utóbbiak kiszorulnak a piacról és kizsákmányolt bérmunkássá degradálódnak. Az amúgy egészségesen heterogén társadalmi berendezkedésű kapitalista rendszer így idővel átalakul két érdekellentétben álló társadalmi osztály igazságtalan és egyenlőtlen küzdelmének terévé.

Nem férhet bele e könyv kereteibe *Marx* történeti és társadalomfilozófiájának magyarázata (és kritikája), annyit azonban megjegyzünk, hogy ő *az emberiség történelmét osztályharcok és kizsákmányolások történeteként értelmezte*. Szerinte ugyanis minden történelmi korszakban (az őstársadalmakban, az ókori antik világban, a feudalizmusban és természetesen a kapitalizmusban is) csak ideig-óráig maradhat fent a különböző társadalmi osztályok közötti – akár reciprotív, redisztributív vagy piaci elvre épülő – funkcionális egyensúly, mivel minden társadalomban két olyan alapvető réteg – osztály – (pl. fáraó-(rab)szolga, földesúr-jobbágy, tőkés-munkás) kerül antagonisztikus ellentétbe egymással, amelyek „kibékítése” csak a társadalmi szerkezet radikális átalakulásával, forradalmakkal képzelhető el.

Marx tehát egy olyan elnyomástól mentes társadalmi formáció (kommunizmus) utópiáját vázolta fel, amelyik a kapitalista – és kizsákmányoló – gazdaság proletárforradalommal történő megdöntése után jön létre. Marx azonban hangsúlyozta, hogy ez csak a legfejlettebb kapitalista berendezkedésű társadalmakban, a polgárosodást, illetve a polgári forradalmakat több száz évvel meghaladva, és a szóban forgó országokban egyszerre következhet be, akkor, amikor a szükségletek már olyannyira homogénné válnak, hogy nincs értelme az egyéni érdekérvényesítésnek, és emiatt a magántulajdonnak se, ami miatt a társadalmi-közösségi (és nem állami!) tulajdonná válhat.

A valóságban létrejövő és hosszabb ideig működő kollektivisták rendszerek többsége Marx társadalom-filozófiájának leegyszerűsítésén vagy (sokszor szándékos) félreértelmezésén keresztül jöttek létre. Elsősorban a szocialista berendezkedésű gazdaságokra gondolunk, amelyek főleg a vulgármarxista lenini és sztálini eszmék táptalaján születtek. E felfogások nem a társadalmi folyamatok önfejlődéséből indultak ki, mert úgy gondolták, hogy a proletárforradalom nem azokban a társadalmakban fog bekövetkezni, amelyek történetileg erre leginkább megértek, hanem ott kell megvalósítani, ahol a legkiélezettebbek a társadalmi és gazdasági viszonyok. (Így fordulhatott elő, hogy Oroszországban Lenin permanens – kettős – forradalmat hirdetett, azaz

polgári és munkásforradalmat egyszerre, úgy, hogy épp e két osztály létszáma és jelentősége volt a legkisebb az orosz társadalomban.) Ezért **Lenin és követői** a Marx által felvázolt társadalomfejlődési úttól abból a szempontból is eltértek, hogy a „forradalmat” nem alulról (annak hiányában nem munkásosztály által), hanem felülről – a bolsevik párt által – irányították, miközben a marxi gondolatok egyedüli letéteményeseinek tartották magukat. A létrejövő *szocialista rendszert* pedig egy olyan *átmeneti gazdasági és társadalmi berendezkedésként* definiálták, amelyben szigorú és kizárólagos állami (állampárti) irányítással, valamint az egész társadalom mozgósításával (aki nincs velünk, az ellenünk van felkiáltással), „tudományosan” és előre megtervezett ütemben lehet utat törni (pl. kisdobosok, úttörők és élmunkások segítségével) a végcélként kijelölt kommunizmus irányába.

Marx erőfeszítéseinek legnagyobb tragédiája minden bizonnyal az, hogy az egyedülállóan nagy ívű kollektivisták-idealista társadalomfilozófiája silány és veszélyes ideológiává vált, miközben „követői”, „eszméinek megvalósítói” a nevére és gondolataira hivatkozva épp azokkal a közösségekkel szemben

követtek el irtózatos bűnöket, amelyeket az eszmék mögé kollektivista szemléletben felsorakoztattak és mozgósítottak, illetve amelyek érdekében és védelmében tevékenykedtek.

Az imént felvázolt momentumok alapján jellemezhető „kollektivista” szemlélet képviselői a 19-20. század összes társadalmi igazságtalanságáért elsősorban a piacot és a piac önérdékű – és másokat kizsákmányoló – szereplőit tették felelőssé. Így a lenini elvek alapján felépülő gazdaságszervezés mindenekelőtt a piaci koordináció végleges kikapcsolását sürgette. (Ahogy Trockij mondta: a piac anarchiát szül.) Azokban a társadalmakban, ahol ez a szemlélet gyökeret vert és kihajtott, a piaci koordináció helyébe rövid időn belül egy olyan – erőszakra épülő – bürokratikus koordináció lépett, amely már nemcsak a gazdasági javakat (pl. kötelező beszolgáltatás révén), hanem a tulajdont és az ahhoz köthető gazdasági tevékenységeket is (államosítással vagy tsz-ekbe kényszerítéssel) központosította, és a „marxi” (azaz vulgármarxi) eszmék szerint a gazdasági szereplők felé újraosztotta.

Ezekben a társadalmi berendezkedésekben a gazdaságszervezés fő eleme a központi *tervezés* lett, és a rendszer működtetői a már korábban megemlített három fő kérdésre különböző időszakot átfogó és más-más tartalmú népgazdasági tervekkel kívántak válaszolni. Így az egyik alapvető különbség az individualista és a kollektivista társadalom-felfogás és gazdaságszervezés között, hogy amíg az első bízik az alulról, az egyéni szükségletekből kiinduló, individuális önérdékű cselekvés egész társadalomra kiható pozitív eredményében (tehát az egyének a társadalmi és gazdasági rend kialakulásának mechanizmusait ugyan nem értik, de azt az arra vonatkozó közvetlen szándék nélkül is – a láthatatlan kéz segítségével – létrehozzák), addig a másik felfogás csak felülről vezérelve, és az egész társadalmat mozgósítva – kollektívan – tudja elképzelni a társadalmi rend kialakítását. A másik jelentős különbség – ami az előzőből következik – a gazdasági rendet generáló jelzések jellegének azonosításán keresztül ragadható meg. Így az egyik felfogás szerint a piaci koordináció a gazdaságszervezés három alapkérdésére azért ad helyes választ, mert az alulról induló *értéktípusú jelzések hatékonyan működnek* a gazdasági szereplők viselkedését szabályozva, addig a másik szemléletben a válaszok akkor megfelelőek és hatékonyak, ha a bürokratikus koordináción keresztül, felülről érkező *menyiségi jelzések szabályozzák* a gazdasági cselekvéseket.

A kollektivista gazdaságfilozófiai felfogásnak is létezik egy szélsőséges megközelítése. Ez olyan gazdasági rendszert feltételez, amely mindenfajta piaci jellegű tranzakciót nélkülöz. A gazdasági berendezkedéseknek ezt az ideáltípusát **totális tervgazdaságnak** nevezzük. Ahogy tiszta piacgazdaság, úgy *totális tervgazdaság sem létezhet tartósan a valóságban*. Ugyanakkor igen komoly és szomorú kísérletek születtek a 20. században ennek megvalósítására.

Példaként megemlíjtük Szovjetunióban Sztálin rendszerét, az 50-es évek elejének magyar kommunizmusát, a Rákosi-rendszert, a 60-as években **Mao Ce Tung** Kínáját, vagy a 70-es évek két legelképeztebb és legbrutálisabb kommunizmusát, a Kim Ir Szen által vezetett Észak-Koreát, illetve a Pol Pot által megvalósított kambodzsai kommunarendszert.

A kollektívizmus eszmeiségére felépülő elvi gazdasági rendszer az ún. **klasszikus tervgazdaság**, megvalósulási kerete pedig a **központi tervutasításos gazdaság**, amelynek működési keretein belül kizárólag a központi vezérlő szerv (pl. állam) foglalkozik a gazdaságszervezés három fő kérdésének megválaszolásával. A központi tervutasításos gazdaság középpontjában, mint láttuk, elvont társadalmi célok állnak, és ezek meghatározása és a gazdasági szereplők utasításain keresztül megvalósítása a **központi tervezés** – jellemzően az országos tervhivatalok – feladata. A központi tervezésben, ami a bürokratikus koordináció egyik válfaja, különböző tervek határozzák meg az előállítandó javak körét, ezzel kijelölve az egyéni szükségletek kielégítésének határait is. Mivel a termelési tényezők kizárólagosan **állami** – elvben persze társadalmi – **tulajdonban** vannak, így központi utasítás dönt a végrehajtók személyéről is. A vállalatok vezetőinek kiválasztásánál a megbízhatósági és nem a szakmai szempontok érvényesülnek. Az állam, mint tervező elvégzi a rendelkezésre álló erőforrások elosztását, a megfelelő termelési eljárások kiválasztását is. A termelési struktúra megváltoztatása, korszerűsítése, a beruházási célok kiválasztása és megvalósítása szintén állami feladat. Végül az egyes társadalmi csoportok részesedését a fogyasztásból is az állam koordinálja, illetve kontrollálja, és szintén ő dönt – a beruházási célok kijelölésével – a társadalmi fogyasztás és a felhalmozás egészének szándékolt nagyságáról is.

Magyarországon a sztálini elvek alapján létrejövő „szocialista berendezkedésű” politikai-ideológiai hatalom 1948-tól indította el a központi tervutasításos gazdaság gyakorlatát. A rendszer kiépítésének súlyponti momentuma az volt, hogy a gazdaság működésének korábbi, az áru-, a pénz-, illetve a piaci viszonyokkal átszőtt rendszerét egy mindenre kiható, azaz termékmélységig lebontott, központilag irányított termelési, illetve elosztási mechanizmus váltotta föl. E célkitűzés mögött az a – téves – feltevés állt, hogy az államosítások révén egy központba integrált gazdaságban a szükségletek pontosan felmérhetők, s a termelésnek csupán a szükségleteket meghatározó terveket kell teljesítenie. Így a piaci verseny adta és szabta állandó megmérettetés teljesen kiiktatásra került, s a termelés egyedüli irányítója és fokozója a központi utasítás lett.

A rendszer lényegi eleme, hogy a vállalatok a tervmutatókat formálisan teljesítsék, sőt túlteljesítsék. A vállalatok elemi érdeke azonban az volt, hogy az irányító szervekkel torz információkat közöljenek, eltúlozzák a nehézségeiket, mérsékeljék a teljesítési előirányzatokat, és több erőforrást harcoljanak ki maguknak. Ezért a tervutasítás időszakában állandósult a **tervalku**, amely során az erősebb érdekérvényesítési képességgel rendelkező vállalatok a termelésre vonatkozó információkat torzítani próbálták, tartalékaikat eltitkolták azért, hogy számukra teljesíthetőbb tervek szülessenek

A tervutasításos gazdaság létrejöttének és működésének előfeltételei tulajdonképpen a klasszikus piacgazdaság esetében felsoroltakkal ellentétesek:

- a termelési tényezők állami tulajdonban vannak,
- a magántulajdon minimális, a tulajdonosi jogosítványok csorbulnak,
- az állami vállalatok jövedelme központosításra kerül,
- minden vállalkozási tevékenység tiltott,
- a munkaerőmozgás a központi tervekhez kötött,
- a fogyasztás államilag irányított és ellenőrzött,
- a kereskedelem állami kontroll alatt áll.

A tervgazdaságoknak a központi tervutasításos formája mellett létezik egy finomabb hangolású és a gazdasági szereplők részére több döntési szabadságot biztosító változata is, a **tervgazdálkodás** rendszere. Magyarországon ez az *új, indirekt központi gazdaságirányítási rendszer* egy 1966-os politikai elhatározás után, 1968-ban vált a gazdasági folyamatok motorjává. Ennek az amúgy meghatározó jelentőségű gazdasági reformnak a lényege, hogy *megvalósult* a központi szervek szigorú és a konkrét végrehajtási szintekig lebontott mennyiségi és választéki előírásai – tervutasításai – nélküli tervgazdálkodás, azaz *decentralizált központi irányítási rendszer*.

A nehézkes és költséges tervlebontásos rendszer megszüntével racionálisabb és egyszerűbb lehetett a központi elképzeléseket keresztülvinni, hiszen ebben a rendszerben a központi irányítás csak *különböző szabályozókon* – és nem utasításokon – keresztül a fontosabb – termelési és elosztási – keretszámokat adta meg, amiket a vállalatoknak teljesíteni kellett. Így a központi és a vállalati tervek közötti kapcsolatot már nem a tervutasítások, hanem a **szabályozórendszer** volt hivatva közvetíteni. Ez azt is jelentette, hogy megnőtt a vállalati önállóság és a vállalatvezetők már nem a szigorú tervek pusztá végrehajtói voltak, hanem a terv keretein belüli gazdálkodás felelős „menedzsereivé” váltak. Ugyanakkor a vállalati – elsősorban értékesítési – döntésekben már a piaci érdekviszonyok is megjelentek, bár az önálló, aktív érvényesülés épp az állami szabályozások miatt korlátozott volt.

Amíg a központi tervutasítás rendszerében a – főleg erősebb – vállalatok számára nyílt lehetőség a kitűzött tervszámokon való lazításra és a tervalkura, addig a tervgazdálkodás időszakában elsősorban az informális csatornákon keresztüli **szabályozóalku** megkötése állandósult a szigorú szabályozások felpuhítása céljából.

Kornai János a „Hiány” című világhírű munkájában hívta fel először a figyelmet arra, hogy még e lazábban szabályozott redisztributív tervgazdasági rendszernek is olyan működési problémái merülnek fel, amelyek hosszú távon megkérdőjelezzik a mechanizmus működésének fenntarthatóságát.

Egyrészt a központi tervezés gyakorlata azt mutatta, hogy *mindenre kiterjedő, kellően rugalmas terv nem készíthető*. Ráadásul az egyéni érdekelttség háttérbe szorítása miatt *a tervben megfogalmazott célok megvalósítása nehézségekbe ütközik*. A piaci ármechanizmus hiánya miatt pedig *követhetetlenek a gazdasági folyamatok, hiányoznak az értékeléshez szükséges alapvető információk*.

Másrészt a magántulajdon megszüntetésével és az államosítások következtében *le kellett mondani az egyik legfontosabb hajtóerő, a tulajdonosi érdekelttség előnyeiről*. Ugyanakkor az állami tulajdont megszemélyesítő és irányító *bürokrácia saját érdekei gyakran kerültek ellentmondásba a tervekben kijelölt célokkal*. Így a különböző erőforrások felett rendelkező döntéshozók sokszor a színtalpak mögött egyeztetve saját céljaik megvalósítását is belekalkulálták az erőforrások szétosztását szolgáló döntéseikbe. Ezeket a korrump és a hatékonyságot csökkentő eljárásokat sajnos még 20 évvel a szocialista gazdaságok rendszerváltása után is lépten-nyomon felfedezhetjük.

Harmadrészt a fogyasztásból való részesedés központi elvek alapján történő meghatározása is ellentmondásos eredményekhez vezetett. Az egyenlősítő törekvések politikai-ideológiai felvállalása ellenére *egyes társadalmi csoportok (pl. a pártbürokrácia, a gazdasági vezetőik) a fogyasztás terén komoly előnyöket élveztek*. A gazdaság alacsony hatékonysága, valamint a fogyasztás rovására erőltetett nehézipari beruházások miatt pedig *a lakosság által elvárt életszínvonal biztosítása vált lehetetlenné*.

Végül a legalapvetőbb ellentmondása a tervgazdaságoknak, hogy a gazdaságban *egyszerre van jelen a hiány és a felesleg, mert a tervezés felülről és nem alulról, a gazdasági szereplők valós szükségleteiből indul ki*. A felesleg csökkentésére a tervgazdaságokban vagy a tervgazdaságok között ugyan születtek megoldások. Gondoljunk csak például a szocialista országok közötti árucserét – és a feleslegtől való megszabadulást – lehetővé tevő KGST működésére. A hiány azonban olyan kényszermechanizmusok létét is tartósan életre hívta, amelyek

társadalmi feszültségek forrásai és az alacsony életszínvonal látványos indikátorai lettek. Ezek a **kiutalás** és a **sorban állás** mechanizmusai.

A **kiutalás** a szűkös javak elosztásának olyan felülről vezérelt és állandósult formája a tervgazdaságokban, amelynél elsősorban politikai-ideológiai és megbízhatósági, kisebb részben pedig rászorultsági szempontok érvényesülnek. Legismertebb példa a lakáskiutalás rendszere volt. A **sorban állás** a szűkös javak elosztásának elsősorban alulról formálódó, a gazdasági szereplők között létrejövő mechanizmusa, amelyben sokszor a rendszerben betöltött státusz vagy a helyi kapcsolatok teszik lehetővé a javakhoz való hozzáférést a sorok kikerülésén vagy lerövidítésén keresztül. A szocialista gazdaságban a sorban állás legmaradandóbb „élményeit” minden bizonnyal a magyar társadalom karácsony előtti banánvásárlási kísérletei, illetve a szovjet **Zsiguli**, majd Lada gépkocsira vonatkozó 10 majd később már „csak” 5 éves (!) várólistái jelentették.

Megjegyezzük, hogy az említett két mechanizmus természetesen a piacgazdaságokban is előfordul, de jellemzően csak időlegesen, hiszen a hiányról, a javak szűkösségéről alulról, a gazdasági szereplőktől érkező – és értékviszonyt kifejező – jelzések gyorsan mozgósítják a gazdaság szereplőit a „mit”, „kinek” és „hogyan” típusú kérdések hatékony megválaszolására.

3.3.3 A kettős szemléletű társadalmi rendszerek jellemzői

Az előző alfejezetben bemutatott társadalmi rendszerek, és az arra felépülő gazdasági berendezkedések tiszta formájukban ugyan nem léteztek, de megvalósítási formációik sem bizonyultak hosszú távon életképesnek. Ha nem is történelmi távlatból, de történelmi tapasztalatból biztosan mondható, hogy minden tartósan is működőképes társadalmi és gazdasági berendezkedés a két szélsőséges értékrend valamiféle kombinációjaként határozható meg.

Kettős szemléletű társadalmi rendszernek nevezünk minden olyan társadalmi-gazdasági berendezkedést, amelynek egyaránt központi jelentőségű vezérlő elve az egyéni érdekek érvényesülésének biztosítása, valamint a közösségi célok és a társadalmi igazságosság megvalósítása.

Fontos megjegyezni, hogy amikor kettős (duális) szemléletű társadalmi berendezkedésről beszélünk, akkor két – korábban tárgyalt – alapvető és egymást jól kiegészítő értékrend egészséges keveredését értjük rajta, és nem a kettős (duális) társadalom vagy gazdaság megvalósulását. Ez utóbbi ugyanis azt jelenti, hogy egy társadalmi-gazdasági fejlődés során az új – és általában modernebb – gazdasági vagy társadalmi rendszer mellett párhuzamosan fennmarad a régi – jellemzően már elavult – gazdasági-társadalmi berendezkedés is, ami sokszor egy félbe maradt vagy elrontott modernizáció szomorú következménye. Az első fogalom tehát két társadalmi értékrend egyidejű megvalósulását jelenti egy társadalomban, az utóbbi viszont egy gazdaság vagy társadalom különböző fejlődéstörténeti szakaszainak párhuzamos jelenlétét.

Mi az első fogalom kifejtésnek adunk helyet ebben a fejezetben. A 20. század második felétől kezdve több kísérlet is született a két különböző értékrenden alapuló gondolkodásmód és az abból következő gazdasági-társadalmi berendezkedés összehangolására, vagyis a két szélsőséges rendszer előnyeinek kihasználására, illetve hátrányainak kiküszöbölésére. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a kettős szemléletű társadalmakban olyan gazdasági berendezkedések jöttek létre, amelyek a piaci és a bürokratikus koordinációk eltérő súlyú kombinációjára épültek. E gazdaságok jellemzően az alábbi két csoportba sorolhatók, attól függően, hogy a korábban említett két alapvető gazdasági-társadalmi szemlélet melyik evolúciójának tekinthetők:

- Szocialista piacgazdaság
- Vegyes gazdaság.

A *szocialista piacgazdaság* megvalósítási szándékával sokan fűztek nagy reményeket egy ilyen típusú berendezkedés sikerét illetően, de jóval többen vélték úgy, hogy e gazdasági rendszer nem lehet más, mint fából vaskarika.

A szocialista piacgazdaság olyan gazdasági berendezkedés, amelyik a tervgazdaság működési kereteiből lépett ki, elsősorban működési problémáinak megszüntetését célozva, és utat nyitott a piaci koordináció tartós, de nem domináns működésének.

A szocialista piacgazdaság elnevezés nagyon pontatlan, hiszen azt sugallja, hogy a piacgazdaságok egy típusáról van szó, pedig ez a berendezkedés valójában csak a kollektívizmus értékrendszerére felépülő tervgazdaságok individualista értékek irányába való elmozdulásának kísérletét jelentette. Ezért maximum piacosított tervgazdaságnak, vagyis egy viszonylag liberalizált központi irányítási rendszernek hívhatjuk.

E szisztéma alapvető jellemzője és egyben ellentmondása, illetve sikeres megvalósíthatóságának korlátja, hogy már jelentős teret enged a piaci mechanizmusok működésének, de továbbra sem számol a magántulajdonosi gazdaság és az egyéni érdekeltség dominanciájával. A piaci koordináció tehát létezik és működik, de az állam a tervgazdaságok rendszeréhez hasonlóan bürokratikus központi szabályozókon – de nem utasításokon – keresztül próbálja meg a piaci működés eredményeképpen létrejövő jelentős vagyoni és jövedelmi különbségeket mérsékelni. A legfontosabb szabályozások jellemzően a beruházásokhoz szükséges erőforrások elosztásához vagy a korábbi – döntően állami vagy közösségi – tulajdonosi viszonyok fenntartásához kötődnek.

A szocialista piacgazdaság ugyan elméleti konstrukció maradt, de az eszméjéhez közel álló gazdasági berendezkedés működött a hajdani Jugoszláviában, illetve az 1980-as évektől a magyar „félpiaci szocializmus” is jócskán mutat hasonlóságokat. Manapság Kína gazdasági rendszerében ismerhető fel a szocialista piacgazdaság gyakorlati megvalósításának egyfajta kísérlete, bár e szisztémában az állami szabályozásokhoz köthető célok és prioritások már jelentős eltéréseket mutatnak.

A kettős szemléletű társadalmi rendszerekre felépíthető másik gazdasági berendezkedés a *vegyes gazdaság*, amely hosszú távon is a legéletképesebbnek bizonyuló gazdasági rendszer az összes gazdasági formáció között.

A vegyes gazdaság olyan gazdasági berendezkedés, amelyik a klasszikus piacgazdaság eszményén alapul, de nem nélkülözi a társadalmi jólét és igazságosság megteremtését célzó aktív állami beavatkozást sem a gazdaságban.

A vegyes gazdaságok tehát olyan piacgazdaságok, amelyekben erős társadalmi akarat és ebből következően komoly politikai szándék fogalmazódik meg a piaci folyamatok korrigálására, illetve hatékonyságuk fokozására, valamint a piacon kívül eső gazdasági folyamatok irányítására és szabályozására. Természetesen a ma sikeresen működő vegyes gazdaságok között is jelentős különbségek vannak abban a tekintetben, hogy a két szemlélet és az arra épülő piaci és redisztribúciós séma milyen arányban keveredik egymással, vagyis az állam mekkora szerepet vállal a társadalmi-gazdasági koordinációban. A vegyes

gazdaságok azonban abban is jócskán különböznek egymástól, hogy milyen politikai vagy gazdasági berendezkedés örökségeként születtek, vagyis hogy milyen fejlődési utakon keresztül jutottak el mostani formájukhoz.

Nagyon leegyszerűsítve a vegyes gazdaságoknak az alábbi csoportjait érdemes megkülönböztetni:

- Az angolszász országok (pl. az USA és az Egyesült Királyság).
- Az európai (kontinentális) országok (pl. Franciaország, Németország).
- A skandináv jóléti rendszerek országai (pl. Svédország).
- Az ázsiai kapitalizmusok (pl. Japán és Dél-Korea).
- A latin-amerikai gazdaságok (pl. Argentína).
- A poszt-szocialista gazdaságok (tulajdonképpen a rendszerváltó országok, mint például Magyarország).

E csoportok jellemzőinek még a legrövidebb bemutatása is meghaladná a könyv kereteit. A fejezet zárásaként annyit kívánunk csak megjegyezni, hogy a 21. század világméretű folyamatai (pl. a globalizáció, a világgazdasági válság, stb.) bizonyos konvergenciákat eredményeznek az egyes vegyes gazdasági berendezkedések között, miközben mindegyik típus járja a maga sokszor nem megfelelő útját is, mint például az elhibázott modernizációra felépülő dél-amerikai kapitalizmusok, vagy a szocialista rendszer minden ellentmondását magában hordozó, és ezáltal csak felemás sikerrel átalakuló közép-európai gazdaságok.

3.4 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

A gazdasági rendszerek három alapkérdése: mit, hogyan és kinek termeljenek.

A gazdasági rendszerek erősen függenek az adott társadalmi berendezkedésektől.

A három alapvető koordinációs séma: a reciprocitás, a redisztribúció, és a piaci koordináció.

Az alapvető koordinációs mechanizmusok az agresszív, az etikai, a bürokratikus és a piaci koordináció.

Bármely gazdasági berendezkedésre igaz, hogy egyszerre több koordinációs mechanizmus is működik, de egy – vagy – több domináns szereppel bír.

Az individuális társadalmak alapvető értéke az egyéni szabadság, gazdasági rendszerük a piacgazdaság.

A kollektivista társadalmak a közösségi érdeket helyezik előtérbe, gazdasági rendszerük a tervutasításra vagy tervgazdálkodásra épülő gazdaság.

A két szélsőséges gazdasági rendszer a totális tervgazdaság és a tiszta piacgazdaság, melyek csak elméleti konstrukciók (ideáltípusok) és a valóságban nem léteznek.

A valóságban az egyes társadalmak a két alaptípus keveredéseként határozhatók meg, esetükben duális társadalmi szemléletről, illetve vegyes gazdaságról beszélünk.

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

a) A piaci koordináció nem más, mint elkülönült, szuverén gazdasági szereplők közti, által motivált, egyenértékű adás-vételek összessége, amelyeket mindig racionális mérlegelés, a állandó mérlegelése előz meg.

b) Az egyént középpontba helyező társadalom-felfogás alapvető értéke az

c) A vegyes gazdaság tehát a piaci és a koordinációs sémák „elegyeként” fogható fel.

d) A reciprocitás sémája egy alapvetően társadalmi szerkezetet feltételez.

e) a vegyes gazdaságok két vezérlő koordinációs mechanizmusa:.....

f) A reciprocitás típusai.....és példái.....

g) A koraszülött jóléti állam jellemzői.....

szerepvállalását.

2. Ismertesse a klasszikus piacgazdaság legfőbb működési problémáit (piackudarcok)?
3. Tegyen különbséget központi tervutasítás és tervgazdálkodás között!
4. Ismertesse a vegyes gazdaságok fontosabb jellemzőit!
5. Mit értünk gazdasági rendszer alatt?

4 A piac, mint a gazdasági tevékenység fő színtere

Az előző fejezetek témaköreit nem tudtuk anélkül tárgyalni, hogy elő ne jött volna az a szó, hogy piac. Így különös hangsúllyal vezettük fel, *hogy a munkamegosztás, illetve a cserefolyamatok fejlődésével az emberek gazdasági kapcsolatainak fő színtere a piac lett*. Hosszasan érveltünk amellett is, *hogy a tartósan sikeres gazdasági berendezkedések sohasem nélkülözhetik a piaci mechanizmusokat, a hatékony és domináns piaci koordinációt*. Most azonban eljutottunk oda, hogy a piac fogalmát, típusait és azok rövid jellemzőit, a piaci mechanizmus lényegi vonásainak is helyet adjunk. Ezekről fog tehát szólni ez a fejezet.

4.1 A piac fogalma, értelmezési szintjei és tartalmi elemei

A piac igen összetett fogalom. Értelmezhetjük a csere színhelyének vagy a különböző gazdasági javak bemutatásának helyszínéneként, de – mint láttuk – felfoghatjuk a gazdaságban megtermelt javak vagy jövedelmek elosztásának koordinációjaként is. Legszélesebb értelemben pedig egy társadalmi rendszer olyan intézményesített folyamataként is azonosíthatjuk, amelyik képes információkat, erőforrásokat, termelési és elosztási innovációkat, fogyasztási ötleteket vagy szokásokat, illetve társadalmi érintkezések sokszínűségét integrálni és szelektálni.

A piacot ezért csak különböző szinteken és értelmezési keretek között lehet definiálni. Az elméleti közgazdaságtan elsősorban a piac gazdasági funkciójára koncentrálna, amikor a legáltalánosabb értelemben fogalmazza meg jelentéstartalmát:

A piac az a tényleges vagy elvont szinten értelmezhető közgazdasági tér, ahol a szükséglet-kielégítést jelentő gazdasági javak vételi és eladási szándéka, vagyis az áruk kereslete és kínálata találkozik.

Mi ebben a fejezetben a fenti kontextusba helyezzük bele a piacot és a piaci mechanizmust, így a kereslet és a kínálat értelmezésén és rövid elemzésén keresztül kívánjuk felvázolni a piac gazdasági sajátosságait. Előtte azonban helyet adunk a piac valamivel komplexebb bemutatásának is. A piacot több szempont szerint is értelmezhetjük. Így beszélhetünk róla többek között

- földrajzi értelemben,
- területi szempontból,
- tárgyi vonatkozásában,
- összetettsége szerint
- ellenőrizhetősége alapján
- társadalmi kontextusban.

A piac földrajzi értelmezése történeti értékű, hiszen a vételi és eladási szándékok hatékony összetalálkozása nagyon régre nyúlik vissza a történelemben. Ugyanakkor a piac *eredeti jelentését* is a földrajzi

vonatkozásában kell keresnünk. Ugyanis több ezer éve, már az ókori társadalmak mindennapjainak is szerves részét képezték azok a helyszínek, ahol a legkülönbözőbb áruk kerültek bemutatásra és cseréltek gazdát. Többnyire a városok főtere vagy főutcái szolgálták a piaci tranzakciók lebonyolításának helyéül, sőt, akár olyan társadalmi eseményeknek is, mint a helyi hagyományok megőrzését célzó ünnepek, a különböző próbák és vetélkedések vagy akár a nyilvános akasztások, illetve más büntetések elrettentő célzatú bemutatása.

Hagyományos értelemben tehát a piacok olyan konkrét földrajzi helyek, amelyek bizonyos árukkal való rendszeres kereskedést szolgáltak. Emellett azonban léteztek olyan piachelyek is, amelyek csak meghatározott időszakokban nyújtottak lehetőséget az árucserre bonyolításának. Ezeket a piacokat szokás *vásároknak* nevezni. A középkorban sok város – mint például Velence, Frankfurt, Pest, stb. – kizárólag a nemzetközileg is ismert és elismert állandó vagy időszakos piacának (vásárának) köszönhette fejlődését, és ma is számos település neve – mint például Marosvásárhely, Hódmezővásárhely,

Kézdivásárhely, stb. – bizonyítja azt, hogy valamikor híres vásárhelyként működve adtak helyet a piaci tranzakciók lebonyolításának.

Egyes piacok azonban több tekintetben is kívül esnek a földrajzi értelmezhetőség határain. Ha a tőzsdei kereskedelemre, vagy manapság az egyre bővülő internetes vásárlásokra gondolunk, akkor könnyen belátható, hogy piacról úgy is beszélhetünk, hogy azt földrajzilag nem tudjuk – vagy legalábbis nem érdemes – értelmezni. Már hangsúlyoztuk, hogy a piac eredeti – hagyományos – értelemben még legfőképpen az áru bemutatásának és megtekintésének a színhelye volt, hiszen csak ezek után kerülhetett sor az adásvételre. A piac fejlődésével azonban korán megjelentek olyan koncentrált piacok, ahol tömeges méretekben bonyolódtak az árupiaci tranzakciók. Nem kétséges, hogy a hatalmas árumennyiségek szállítása bemutatása, elhelyezése és végső soron adásvétele igen nehézkes és költséges feladat elé állította a kereskedőket. E problémák megoldására az árucserre fejlődésével egyidejűleg olyan piacok jöttek létre, ahol már a tömegtermékek minőségi és mennyiségi szabványait is biztosították, abból a célból, hogy ne kelljen e termékeket odaszállítani és bemutatni. Ez azonban azt is jelentette, hogy az eladónak és a vevőnek sem kellett a piacokon közvetlenül jelen lenni, elég volt csak azokra a kereskedelmi közvetítőkre – alkuszokra – bízni az árucserre lebonyolítását, akik megbízás alapján és jutalék fejében képviselni tudták a két fél érdekeit és piaci szándékait.

Az első ilyen jelentős koncentrált piac, az *amszterdami tőzsde* volt, ami már nagyon korán, 1611-ben létrejött. Azóta a tőzsdéknek igen sok típusa terjedt el a világon. Vannak *általános tőzsdék*, mint az *árutőzsde*, ahol különböző árukkal (olaj, búza, kávé, gumi, stb.) kereskednek, vagy az *értéktőzsde*, amelyben számos pénzügyi aktíva (nemesfém, értékpapír, deviza) adásvétele folyik. De léteznek *speciális tőzsdék* is, ahol csak bizonyos

áruféleségeket (pl. gabonatőzsde) vagy pénzügyi termékeket (pl. értékpapírtőzsde) forgalmaznak. Ugyanakkor mindegyik tőzsdetípusra jellemző, hogy sem az eladó, sem a vevő, sem az áru nem jelenik meg közvetlenül a kereskedés helyszínén. Ezért tőzsdeügynökök, ún. brókerek és dealerek megbízásos alapon kereskednek olyan tömegtermékekkel, amelyek minőségi és kereskedési feltételei előre rögzítettek.

**A tőzsde tehát olyan homogén tömegárú koncentrált piaca,
ahol a piaci kereskedelem szervezett keretek között,
meghatározott szabványok szerint, tőzsdei közvetítők
segítségével történik.**

Az adásvételek bonyolítására szolgáló piac földrajzi értelmezése más dimenzióban is problémát okoz. Mára ugyanis a termékek és szolgáltatások értékesítése abban a tekintetben is változik, színesedik, hogy a különböző telekommunikációs rendszerek fejlődésével az áruk virtuális úton is bemutatathatóvá és megtekinthetővé válnak. Mindez azt jelenti, hogy minden határon túl – tehát akadályok nélkül – találkozhat egymással a vételi és az eladási szándék. Gondoljunk csak az internetes – virtuális – áruházakra, ahol elvileg egy marslakó is vásárolhatna bármit anélkül, hogy otthonából kimozdulna. (Az persze más kérdés, hogy vajon ki vállalkozna a kifizetett áru hazaszállíttatására.)

A piac területi értelmezése az adásvétel térbeli kiterjedésével áll kapcsolatban. Nem kétséges, hogy az ősi társadalmakban a cserefolyamatok elsősorban még helyi szinten, a helyi és igen zárt társadalmak határain belül, a közösség tagjai között bonyolódtak. E cserekapcsolatok alapvető mozgatórugója még leginkább a tradíció vagy a közösségen belüli kölcsönös segítség volt, és kevésbé az egyéni gazdasági érdekek érvényesítése. A gazdasági szükségszerűség azonban korán életre hívta az egyéni és a közösségi gazdasági érdekeket egyaránt, melyek a munkamegosztás és a közlekedés fejlődésével térben jelentősen kitérték az adásvétel területi spektrumát, elősegítve a különböző szükségletek minél hatékonyabb egymásra találását. Területi értelemben ma már sok szinten beszélhetünk piacról. A fontosabbakat kiemelve megkülönböztetünk

- **helyi** piacot (ami például egy településhez vagy annak kerületeihez köthető),
- **regionális** piacot (pl. megyehatárig nyúló vagy országrészeket összekötő),
- **interregionális** piacot (pl. régiókon átívelő),
- **nemzeti** piacot (országhatáron belüli),
- **nemzetközi** piacot (pl. az EU keretei közötti)
- **világmeretű** piacot vagy egyszerűen **világpiacot**.

Tárgyi vonatkozásban a piacok két alaptípusát, az árupiacot és a termelési erőforrások (inputok) piacát különböztethetjük meg. Az árupiac olyan termékek és szolgáltatások adásvétele folyik, amelyek végső felhasználásra kerülnek, vagyis amelyek a fogyasztási – a szükséglet-kielégítési – folyamatot

szolgálják. A termelési tényezők piacán viszont különböző erőforrások (munka, tőke, föld, stb.) jelentik az adásvétel tárgyát abból a célból, hogy segítségükkel termelési és fogyasztási javak előállítását legyen biztosítható. A két piactípusról és a köztük lévő fontosabb kapcsolódási pontokról a későbbiekben még részletesen ejtünk szót.

Összetettsége szerint tovább színesíthetjük a piacok típusait, és egyben finomíthatjuk a piac eddigi értelmezéseit. Legszűkebben és legegyszerűbben egy konkrét terméktípushoz vagy erőforráshoz lehet piacot rendelni. Eszerint beszélhetünk például halpiacról vagy kutyavásárról, de különbséget tehetünk az informatikusok vagy a jogász végzettségűek munkapiaca között is. Az említettekénél már sokkal összetettebb az élelmiszerek piaca, az állatvásár vagy a hazai diplomások piaca. Végül lehetséges a piacokat nemzeti vagy egyéb szinteken összesíteni is, így ekkor olyan aggregált piacokról beszélünk, amelyek az adott gazdasági – például nemzetgazdasági – szinten tartalmazzák az összes adásvétel tárgyát képező árut vagy erőforrást.

Ellenőrizhetősége alapján az egyes piactípusok megkülönböztethetőségénél abból kell kiindulnunk, hogy minden adásvétel egy szerződéses kapcsolatot testesít meg. Amennyiben ez a szerződéses kapcsolat erkölcsileg, illetve jogilag tiszta és átlátható, a piaci tranzakció dokumentálható, vagy legalábbis annak eredménye és jövedelmi konzekvenciája felmérhető, akkor legális piacról, illetve legális gazdasági tranzakciókról beszélünk. Ha például kenyeret vagy cigarettát veszünk számla vagy nyugta ellenében, akkor a legális piacon vásároltunk. Ha azonban számla vagy nyugta nélkül vásárolunk, akkor a piaci folyamat illegális, a tranzakció pedig leginkább a *rejtett gazdaság* kereteibe sorolható. Az illegális piac azonban ma sajnos nagyon sokszínű. Illegális a piac például akkor is, ha fiatalok próbál meg cigarettát venni, vagy ha például füves cigarettát akar valaki – a feketepiacon – beszerezni. De a fegyverkereskedelem, az emberkereskedelem, a szervkereskedelem is csak a feketepiacokon folyik, és minden ilyen tranzakció a *feketegazdaság* kereteibe tartozik. Bár szintén az illegális piacon folyik, de mégsem a fekete-, inkább csak a *szürkegazdaságba* tartozik, ha például valaki úgy adja bérbe ingatlanát, hogy annak jövedelmét nem vallja be az adóhatóságnál. Végül illegális az a piaci tranzakció is, amikor az állami infrastruktúrát, a társadalom vagyonát úgy használja például egy orvos vagy egy asztalos saját – maszek – jövedelemtermelésre, hogy azzal adózatlan jövedelmek jönnek létre, okot adva az *árnyékgazdaság* sajnálatos növekedésének.

A piac társadalmi kontextusa azt jelenti, hogy a piac, mint földrajzi és gazdasági tér mindig is fontos társadalmi érintkezéseknek, illetve különböző társadalmi kommunikációknak volt a színtere. Ezért a piac sok tekintetben nem értelmezhető önmagában és elvont szinten, csak társadalmi-kulturális és

intézményi környezetében. Vagyis a piac nemcsak közgazdasági vagy földrajzi tér, hanem társadalmi tér is egyben. Ha valaki járt már például török vagy más egzotikus keleti piacon, akkor jól tudja, hogy ott nem egyszerűen vételi vagy eladási szándékok találkoznak, hanem a társadalmi érintkezések ezernyi formája, ahol például tilos – vagy legalábbis nem ajánlatos – alku nélkül vásárolni, és illendő egy árusnál hosszabb ideig elidőzni. De azt is látnunk kell, hogy amennyiben a piacon a vevő csak az áru használati értékét fizetné meg, akkor nehéz lenne megérteni és racionális magatartásként értelmezni, hogy miért fizet valaki egy fővárosi elit bárban több tízezer forintot egy jobb minőségű pezsgőért, amikor azt egy-két ezer forintért is megvehetné a sarki fűszeresnél. Nyilvánvalóan azért járunk bárókba, kávézókba, sörözőkbe, hogy baráti, rokoni stb. társaságokban élvezzük és gyakoroljuk társadalmi létünket, aminek természetesen az élvezeti értékét, társadalmi árát is meg kell fizetnünk. A közgazdaságtan részdiszciplínái és más társtudományok – például a marketing vagy a fogyasztásshociológia – nagy figyelmet fordítanak a piac különböző társadalmi kontextusainak vizsgálatára, a piac általános modelljét bemutatni célzó közgazdasági elméleteknek azonban aligha lehet feladata bekapcsolni vizsgálataiba a társadalmi jelenségek minden dimenzióját.

Mi a következőkben a piacot, a piaci mechanizmust elvont szinten és kizárólag olyan az alapvető gazdasági célok, illetve érdekek mentén mutatjuk be, mint a fogyasztás (és elégedettség-maximalizálás) vagy a termelés (és profitmaximalizálás). A matematikai eszköztárra csak minimális mértékben támaszkodó elemzésünk pedig kizárólag azt a célt szolgálja, hogy elővezesse a mikroökonomia fogalmi és logikai kereteit a vételi szándékot megtestesítő kereslet, az eladási szándékot jelentő kínálat, végül a kettő kapcsolatrendszerének tekintetében.

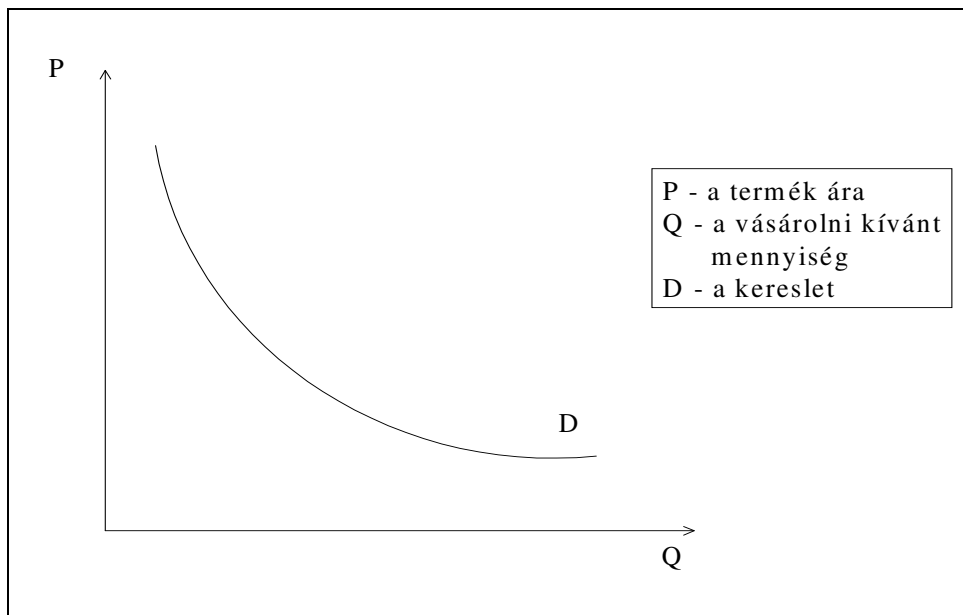
4.1.1 A kereslet

Az elméleti közgazdaságtan vizsgálódásainak jelentős részében arra a folyamatra koncentrálnak, amikor az egyének szükségletkielégítő törekvései a piacon, mint **kereslet** jelennek meg a különböző gazdasági javakkal szemben. Ezek a vizsgálódások – ahogy a közgazdaságtan alapvető módszertanával kapcsolatos részben már tettünk rá utalásokat – a legtöbb esetben egzakt matematikai formában kerülnek megfogalmazásra, és jellemzően olyan függvények segítségével, amelyek segítséget jelenthetnek egy gazdasági törvényszerűség interpretálásában vagy megértésében. Természetesen nincs ez másképp a kereslet értelmezésénél és elemzésénél sem. Az első fejezetben azt is

megfogalmazzuk már, hogy az ilyen modellezések számos előnyük ellenére azzal a hátránnyal rendelkeznek, hogy kényszerű leegyszerűsítéseket és igen szűk feltételrendszert kell alkalmaznunk.

Az, hogy ki milyen vételi szándékkal jelenik meg a piacon egy termékkel szemben, nyilván számos objektív és szubjektív motívumra vezethető vissza. Kézenfekvő, hogy a gazdasági szereplők jövedelmének nagysága objektív korlátot szab a vásárlási és fogyasztási szándékoknak. A neveltetés, a szocializáció, a szokások, az ízlések, a tapasztalatok, stb. pedig mind a szubjektív vélekedéseinket formálják a gazdasági javakkal szemben. De kétségtelen: hogy a piacon egy adott áruból ki mennyit tud – vagy mennyit akar – megvásárolni, nagymértékben függ az áru árától. Az elméleti közgazdaságtan modelljeiben leginkább erre a feltételre koncentrálnak.

Az áru vásárolni kívánt mennyisége és ára közötti összefüggést egy fogyasztó szemszögéből az egyéni keresleti függvény mutatja meg, amely az alábbi módon szemléltethető:

2. ábra: A keresleti függvény

Az egyéni keresleti függvény azt szemlélteti, hogy egy adott fogyasztó egy adott termékből különböző árak mellett mekkora mennyiséget szándékozik megvásárolni.

A keresletet D-vel jelöljük, ami a szó angol megfelelője, a demand kezdőbetűjéből származik. Ugyanilyen módon a vásárolni kívánt mennyiséget az angol quantity alapján Q-val, míg az árat a price rövidítéseként P-vel jelöljük. A definícióban található keresleti függvény előtti – egyéni – jelző miatt fontos megjegyezni, hogy a különböző gazdasági vizsgálatokban többféle értelemben használhatjuk a kereslet fogalmát. Amennyiben egy fogyasztó egy termékkel szembeni vásárlási hajlandóságát vizsgáljuk az árváltozás függvényében, akkor az egyéni kereslet alakulásáról beszélünk. Mivel a piac keresleti oldala ritkán egyszereplős, ezért a vállalatok sem egy szereplő keresletével, hanem sokak egyéni keresletével állnak szemben. Ha egy adott termékkel szemben megjelenő összes – egyéni - kereslet nagyságát és változását vizsgáljuk, akkor a piaci kereslet elnevezést használjuk. Végül pedig amennyiben arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy nemzetgazdaságban mekkora kereslet fogalmazódott meg az egyes piacokon megjelenő összes termék és szolgáltatás iránt, akkor az aggregált kereslet kifejezés utal arra, hogy ilyenkor a gazdasági szereplők különböző célú és tartalmú keresleteit összegeznünk – aggregálnunk – kell. Mi egyelőre azonban az egyéni kereslet jellemzőire koncentrálnunk.

Az egyéni keresleti görbe *negatív meredeksége* arra utal, hogy a racionális fogyasztónak csökkenő árak mellett nő, növekvő árak mellett viszont csökken a vásárlási hajlandósága. Ilyenkor a pongyola megfogalmazások úgy szólnak, hogy a fogyasztónak az ár függvényében változik a kereslete. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem a kereslet változik meg – hiszen a görbe mentén ugyanakkora a kereslet –, hanem a termék keresett mennyisége. Ebben az esetben a *ceteris paribus* feltevéssel élünk, azaz minden egyéb feltétel változatlansága mellett vizsgáljuk a modellünkben, hogy a függvény exogén változójának – tehát az árváltozásnak – a hatására hogyan változik meg az endogén változó – azaz a keresett mennyiség – nagysága. Ha például egy egyetemi hallgatónak 2000 forint elkölthető jövedelme áll rendelkezésre hetente arra, hogy szórakozási szokásait és lehetőségeit magas alkoholtartalmú italokkal színesítse, akkor 2000 forintnyi kereslettel jelenik meg az adott szórakozóhelyen. Amennyiben 400 forintért vehet magának „egy feles vodkát”, akkor öt kör lesz az ő keresett mennyisége. Ha viszont az egyik héten a vodka akcióban csak 250 forint, akkor az égetett szeszre szomjazó diák keresett mennyisége nyolcra fog emelkedni, miközben a kereslete nem változott.

Egy termékkel szembeni kereslet változása más okokra vezethető vissza a közgazdasági modellekben. Ha a kereslet változik, akkor ez azt jelenti, hogy ugyanazon az áron többet vagy kevesebbet vásárolunk egy termékből, mint korábban. Vagyis megváltozik az árak és a keresett mennyiségek viszonya, ami geometriailag azt jelenti, hogy a keresleti függvény eltolódik. Ebben az esetben tehát nem az árváltozás, hanem más hatások generálják a változást. A mikroökonómia leggyakrabban három ilyen tényezőnek a keresletre gyakorolt hatását vizsgálja. Az első ok, hogy **megváltozott a fogyasztó jövedelme**, és ezek után többet vagy kevesebbet szán az adott termékre. Ha például a már említett hallgatónk jól tanult, akkor a már magasabb ösztöndíjból több vodkára is költhet hetente. A második ok lehet, hogy egy **olyan termék ára változik, amelyik „versenyben” van a szóban forgó termékkel, vagy éppen együtt fogyasztjuk azokat**. Az első esetben a termékek bizonyos mértékig helyettesíthetők, a második esetben pedig kiegészítik egymást a fogyasztásban. Nyilvánvaló, hogy két versenyző (egymást helyettesíteni képes) termék esetén amennyiben változik az egyik termék ára, akkor a változás a másik terméket relatíve olcsóbbá vagy drágábbá fogja tenni, ami nyilvánvalóan befolyásolni fogja a keresletét is. Ha például egy hallgató a vodka mellett a sört is szereti, akkor valószínű, hogy az alkoholra szánt jövedelmét valamilyen arányban felosztja a két termék között (például minden kör vodkát valamennyi sörral kíséri, vagy hangulatától függően egyszer sörös, máskor vodkás napot tart). Amennyiben a sör ára jelentősen megnő, ez a tény vélhetően változtatni fog a fogyasztási arányokon a vodka javára. De ha a hallgató a sört és a vodkát mindig együtt és rögzített arányban fogyasztja (pl. egy korsó sörhöz iszik egy feles vodkát), akkor az egymást kiegészítő fogyasztási kapcsolat miatt az egyik árának változása (például emelkedése) a másik termék fogyasztását is ugyanolyan irányban fogja befolyásolni. (csökkenteni fogja). A harmadik ok a legkézenfekvőbb: egyszerűen csak **megváltozik a fogyasztó ízlésvilága, preferenciája**, ami miatt jobban előnyben részesít egy terméket, mint korábban, és ezért többet is fogyaszt belőle. Ha például a hallgatót sikerül meggyőzni, hogy a hazai pálinkák egészségesebbek és finomabbak, mint a vodka, akkor könnyen megváltozhat a fogyasztási szerkezete a vodka rovására. Ez pedig a vodka iránti kereslet csökkenését eredményezheti.

Az árváltozás és a keresett mennyiség változásának viszonyát leíró keresleti függvénnyel kapcsolatosan még további megjegyzéseknek is helyet kell adni. Egyfelől a fenti keresleti függvény a kereslet elemzésének olyan megközelítése, amely feltételezi, hogy *a fogyasztó alkalmazkodik a változó árakhoz*, amikor vásárlási szándékait azokhoz igazítja. Amennyiben ugyanis a fogyasztó ármeghatározó szereppel bírna, akkor a keresleti függvény definitíve nem tudná magyarázni ezt a jelenséget. Így *a keresleti függvény létezése az árelfogadó fogyasztó feltételezésén alapul*. A másik megjegyzés a keresleti függvény képe

és definíciója közötti ellentmondáshoz fűződik. Aki a matematikában egy kicsit is járatos, és legalább a függvény fogalmát ismeri, jól tudja, hogy egy függvény független változóját (jelen esetben az árat) a vízszintes tengelyen, míg a függő változót (a mennyiséget) a függőleges tengelyen jelöljük. Mivel az általunk közölt ábrán ez épp fordítva van, ezért pontosításként azt kell mondanunk, hogy mi egy inverz keresleti függvény képét ábrázoltunk. A közgazdaságtan ugyanis hagyományosan (elemzéstechnikai megfontolásból) azt a tengelykiosztást alkalmazza, amelyben az ár kerül a függőleges tengelyre (tehát az ár a függő változó), míg a keresett – vagy éppen a kínált – mennyiség a vízszintes tengelyre (vagyis a mennyiség a független változó). Egy piaci keresleti függvény esetében ezt úgy is értelmezhetjük, hogy megmutatja, a piacra vitt összes termékmennyiséget a fogyasztók vajon milyen áron hajlandóak megvásárolni, illetve a termelők milyen áron képesek eladni.

A kereslet sajátosságainak elemzésénél fontos azt is hangsúlyozni, hogy tapasztalati megfontolásokra alapozva egy termék ára és vásárolni kívánt mennyisége között általában negatív kapcsolat (trade off) áll fenn, a keresleti függvényt pedig negatív meredekségű és konvex függvényként ábrázoljuk. E megfontolás mögött az a tapasztalati törvény rejlik, hogy minél többet fogyasztunk egy termékből, annál kisebb élvezetet jelent a pótlólagos termékegység, azaz annál kevésbé szolgálja a szükséglet-kielégítést, így egyre kevesebbet vagyunk hajlandóak fizetni érte. A mikroökonómia részletesen fogja tárgyalni ezt a jelenséget.

A fenti megállapítás általában jól jellemzi a racionális fogyasztói magatartást, de egyáltalán nem tekinthető általános erejű törvénynek. Gyakran előfordul ugyanis, hogy növekvő árak mellett többet, csökkenő árak mellett meg kevesebbet vásárolunk egy termékből, vagyis pozitív meredekségű a keresleti függvény. Ezt a nem magától értetődő jelenséget **paradox árhatásnak** nevezi az irodalom. Az ilyen árhatások általában akkor érvényesülnek, amikor a fogyasztói mérlegelés keretei kitágulnak olyan elemekkel, amelyek túlmutatnak egy egyszerű ráfordítás-eredmény összevetésén, és/vagy ellentmondani látszanak a gazdasági viselkedéssel és az egyéni döntésekkel kapcsolatosan korábban már megfogalmazott feltevéseknek. De előfordulhat az is, hogy a fogyasztó sajátos ízlésvilága eredményez ilyen árhatást. Mivel tapasztalatból tudjuk, hogy a paradox árhatások sokak számára nagyon furcsának tűnnek, ezért magyarázatként megemlítnék néhány példát. A legfontosabb paradox árhatások a következők:

- Minőség-hatás
- Veblen-hatás
- Spekulációs hatás

- Giffen-hatás

A minőség-hatás jellemzően akkor érvényesül, amikor a minőségnek nincs látható mércéje, és a termék ára szolgál a minőség iránytűjeként. Vagyis sokszor a magasabb vagy növekvő ár sugallhatja a magasabb vagy javuló minőséget, ami magasabb vásárlási kedvben ölthet testet. Ugyanakkor, ha egy terméknek túl gyorsan csökken az ára (pl. leakciózzák), akkor sokan vélhetik úgy, hogy a termék minőségében (lejárt szavatosság, rosszabb kidolgozás, stb.) is változás következett be. Nem vitás, hogy az ilyen esetekben a fogyasztói racionalitás korlátozott, és e korlátokért elsősorban az információhiány a felelős. Vagyis a tökéletes informáltság korábban megfogalmazott feltevése szenved csorbát.

A Veblen-hatás **Thorstein Veblen** (1857-1929) norvég származású amerikai közgazdásról kapta a nevét. Veblen fő művében, „A dologtalan osztály elmélete” (1899) című könyvében próbálta megragadni teljes összetettségében a gazdasági viselkedés és elsősorban a fogyasztás mögött meghúzódó egyéni

motivációkat, a fogyasztás szimbolikus jelentéstartalmát, illetve annak társadalmi és kulturális dimenzióját. Veblennek a kora társadalmában végzett kutatásai a korábban szintén tárgyalt racionális és a haszonelvű gazdasági – fogyasztói – magatartás túlzottan egyszerűsített feltevésein ütöttek rést, és egyben egy komplexebb kontextusba helyezték a két viselkedésformát.¹⁰ Szerinte ugyanis a modern fogyasztók számos esetben már nem csak a terméknek tulajdonítanak használati értéket, azaz hasznosságot, hanem magának a magas árnak is, hiszen azon keresztül fizetik meg a

¹⁰ Kézzelfogható és kiváló példáiból az öltözködést célszerű legalább itt a lábjegyzetben megemlítenünk, hiszen *Veblen* szerint arra „még inkább érvényes, mint a fogyasztás többi tételére, hogy az emberek jelentős nélkülözésre hajlandók az élet szükséges vagy kényelmi berendezései tekintetében, hogy megüthessék a jóra való mércéjét a pazarló fogyasztásban.” [*Veblen: 1899, 163*]. Ez *Veblennél* annyit jelent, hogy a minél drágább vásárlás célja mögött az a szükség vezérli a fogyasztót, hogy *alkalmazkodjon a bevett szokásokhoz*, és ezáltal megüsse az ízlés elfogadott mércéjét. De nem csak drágának, hanem *minél kényelmetlenebbnek* is kell lennie *Veblen* eszmefuttatásában egy ruhának, azért, hogy „gátolja viselője szabad mozgását, és képtelenné tegye minden hasznos tevékenységre.” [*Im: 166*]. Sőt mindezeket túl még *modernekné* is kell lennie, hogy az állandó változtatásra való képességet is bizonyítsa. Vagyis *Veblen* a racionalitás és haszonelvűség premisszája helyett egyszerre három olyan *uralkodó normával*, mondhatni parancsoló erejű követelménnyel operál az ember gazdasági döntéseinek és cselekvések magyarázatánál, amelyek élesen ellentmondanak az említett két viselkedésforma feltétlen érvényesülésének. Ezek pedig a *hivalkodó pazarlás* normája, a *feltűnő dologtalanság* vezérlő elve és az *utolsó bevett divat szerinti öltözködés* követelménye.

társadalmi helyzetük biztosítékát és az abból fakadó esetleges előnyöket. Hogy a paradox árhatást magyarázzuk, mai szóhasználatnál Veblen megfigyeléseit úgy fordíthatjuk le, hogy *amennyiben egy termék státusszimbólummá válik – azaz társadalmi rangot vagy elismertséget képes kifejezni –, akkor előfordulhat, hogy növekvő árak mellett még tovább nő a vásárlási hajlandóság*. Ugyanakkor egy jelentősebb árcsökkenés esetén a termék sokat veszíthet a vonzerejéből (mondhatjuk, mit ér az a termék, amit már bárki megvehet), ami miatt a fogyasztók visszafogják a keresletüket, vagy akár végképp elfordulnak a terméktől.

A spekulációs-hatás létezése elsősorban a gazdasági szereplők várakozásaival kapcsolatosan és a készletezhető termékek tekintetében merül fel. Lényege, hogy amennyiben megemelkedik egy jobban raktározható és eltartható termék (pl. a benzin, liszt, cukor, stb.) ára, akkor néhányan azért fognak többet vásárolni belőle, hogy bespájzoljanak, mert várakozásaik szerint a termék ára még tovább fog emelkedni. Sőt, az is előfordulhat, hogy a társadalom többi tagja is követni fogja ezt a viselkedésmintát. Vagyis beindul egy *extern fogyasztói hatás* (a nyáj-hatás) is, hiszen az egyének már nem csak a saját aktuális preferenciájuk szerint cselekszenek elsősorban, hanem a meghatározó fogyasztói cselekvésmintákat másolják. Ilyenkor megint a tökéletes informáltság feltételezése áll ingatag lábakon, hiszen fogyasztók nem ismerik az ár jövőbeli alakulását, ezért csak a jövőbeli árakra vonatkozó **várakozásaik** mentén tudnak dönteni, ami sok esetben téves következtetéssel járhat. Ha a 2004-es EU csatlakozásunk előtti hónapokra visszaemlékszünk, több példát is találhatunk olyan fogyasztói döntésekre, amelyek téves várakozásokon alapultak. Ilyen példa a cukorral és az étolajjal kapcsolatosan megfogalmazott félelem, miszerint ezekhez a termékekhez május elseje – azaz a csatlakozás – után jócskán 300 forint felett lehet majd csak hozzájutni. A félelem oka egy rövid ideig tartó és kismértékű áremelkedés volt, következménye azonban a termékek tömeges felvásárlása és raktározása (bespájzolása) lett, noha a termékek árai a későbbiekben érezhetően alig változtak. Mivel a várakozások szerepe nagyon fontos a gazdasági szereplők cselekvéseinek és azok következményeinek megértésében, így a makroökonómia tárgy keretében központi jelentőséget fog kapni a vizsgálatuk.

A Giffen-hatás **Robert Giffen** (1837-1910), angol közgazdász és statisztikus kutatásainak és következtetéseinek köszönhetően került be a közgazdasági irodalomba. Megfigyeléseinek az eszenciája, hogy a társadalom szegényebb tagjai az alapvető élelmiszerekből annak ellenére vásároltak többet, hogy azok ára emelkedett. A Giffen-hatás általános megfogalmazásban úgy magyarázható, hogy amennyiben egy gazdaságban a termékek jó részének árai emelkedést mutatnak – mondjuk azt, hogy az árak színvonala, az infláció emelkedik –,

akkor először az alacsonyabb jövedelemmel rendelkező családok, egyének érzik meg ezeknek a változásoknak a hatását. Ilyenkor gyakori jelenség, hogy mivel az árszínvonal emelkedése miatt reáljövedelem – azaz a jövedelmek vásárlóértéke – csökken, a kevésbé jómódú háztartások fogyasztási kosara átrendeződik úgy, hogy a nélkülözhetlenebb (pl. tej, kenyér) vagy alacsonyabb rendű javak (használt árucikkek, márkázatlan termékek stb.) kereslete növekszik meg a drágább termékek vásárlásának rovására. A folyamat általában akkor is lejátszódik, ha épp az olcsóbb és nélkülözhetetlen termékek árai növekednek a legnagyobb mértékben.

4.1.2 A kínálat

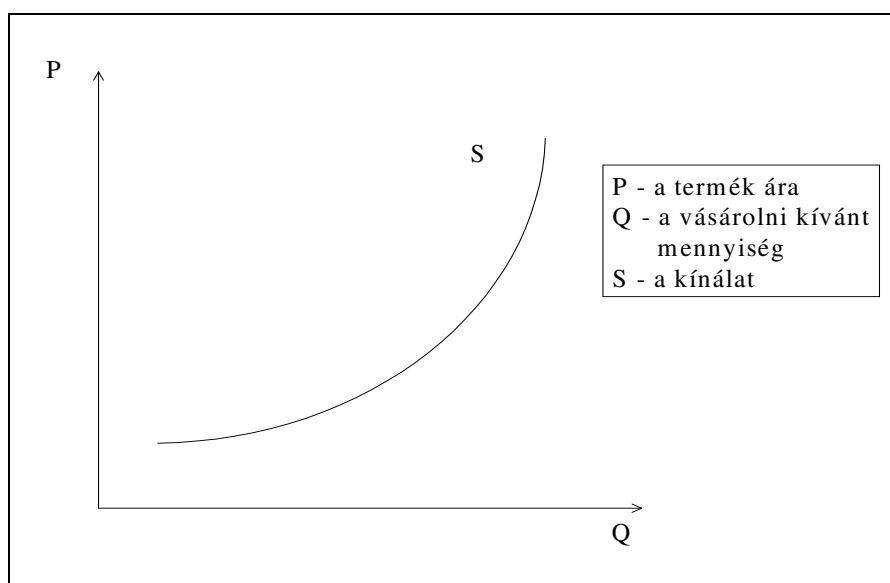
A kereslet mellett minden piac másik komponense a **kínálat**. A piacon ugyanis a különféle gazdasági javak árukká, vagyis vételre felkínált javakká válnak, és mint kínálat jelennek meg a fogyasztók számára rendelkezésre állva. A kínálat sajátosságainak bemutatása előtt újra hangsúlyozni kell, hogy a közgazdasági modellek kényszerű leegyszerűsítések és szűkre szabott feltételrendszer keretei közé szorítják a gazdasági jelenségek elemzéseit, így nincs ez másképp a kínálat vizsgálatánál sem.

Az elméleti közgazdaságtan elsősorban azt a megfontolást teszi vizsgálati tárgyává, hogy egy termelő számára, aki egyetlen terméket állít elő, nagymértékben függ az általa termelt termék árától, hogy mennyi árut tud eladásra felkínálni a piacon. Ha nő az adott termék ára, akkor ez ösztönzi a termelőket a kínálat fokozására. Növekvő árak mellett tehát a termelők megnövelik termelésüket, azaz nő az eladásra szánt árumennyiség a piacon. Ezt az összefüggést a **kínálati függvény** reprezentálja a 3. ábrának megfelelően.

Az egyéni kínálati függvény az mutatja meg, hogy egy adott termelő egy adott termékből különböző árak mellett mekkora mennyiséget hajlandó eladási szándékkal piacra vinni.

A kínálati függvény értelmezése előtt – a kereslet elemzéséhez hasonlóan most – is szükséges néhány pontosító megállapítást tennünk. Elsőként a függvény jelölésével, a *S* betűvel kapcsolatosan jegyezzük meg, hogy az a kínálat angol megfelelőjét, a *supply* szó kezdőbetűjét takarja. A kínálati függvény előtti – egyéni – jelző nyilvánvalóvá teszi, hogy a kereslethez hasonlóan most is különbséget lehet tenni egyéni, iparági és aggregált kínálat között. Az iparági kínálat az adott piacon megjelenő összes vállalat eladási szándékát reprezentálja

egy konkrét termékre vonatkoztatva, az **iparági kínálati függvény** pedig arra ad választ, hogy az adott terméket előállító vállalatok által eladásra felkínált mennyiség hogyan változik az árváltozás függvényében. Az **aggregált kínálat** nemzetgazdasági szinten és csak értékben értelmezhető kategória (hiszen máshogy aligha lehet összeadni különböző mértékegységekben – pl. tonnában, db-ban, m³-ben stb. – kifejezett termelési outputokat), amely magában foglalja az összes termelő és szolgáltató szervezet piacra vitt produktumát.

3. ábra: A kínálati függvény

Arról már korábban szó volt, hogy az árupiacon a kínálatot a közgazdaságtan vizsgálataiban a vállalatok testesítik meg. Arról is beszéltünk már, hogy a vállalati működés során feltételezzük, hogy azok elsősorban profitmaximalizálási céljaik elérésére törekednek. Nyilvánvaló, hogy e profitcélok realizálása érdekében a vállalatoknak is piacra kell lépniük, ami azonban sokkal nagyobb kockázatokat rejt magában, mint a fogyasztók piacon való megjelenése. A termékek piaci megjelenése előtt ugyanis rengeteg áldozatot és – ebből következően – költséget kell vállalniuk azoknak a vállalatoknak, amelyek komolyan gondolják a versenyben való megmérettetést. Egy sikeres és egyúttal nyereséget hozó termék megalkotását hosszú és

költséges kutatások és fejlesztési eljárások előzhetik meg, a sorozatgyártás technikai és infrastrukturális megalapozásához is tömérdek pénz kellhet, és a piacra vitelnek is kétség kívül vannak költségvonzatai. Mindez azt jelenti, hogy minden vállalat számára létezik egy minimális ár, ami alatt nem tudnak (nem éri meg) megjelenni a piacon. Ezért egy konkrét vállalat kínálati függvényének létezése, alakja és helyzete a termék eladási árának és a termelési ráfordítások viszonyától, valamint a piaci versenykörnyezettől függ.

Ugyanakkor, amennyiben a vállalatok már képesek megjelenni kínálatl a piacon, azaz értelmezhető a kínálati függvény, akkor az imént bemutatott geometriai alakzata értelmében a termelők csak növekvő árak mellett hajlandók növekvő mennyiséget piacra vinni. Vagyis általánosan elmondható, hogy a kínálati függvényt jellemzően pozitív meredekségűnek ábrázoljuk. E mögött a közgazdaságtannak az a feltevése húzódik meg, hogy a termelés során gyakran a *csökkenő hozadék elve* érvényesül.

A csökkenő hozadék elve szerint a termelés növeléséhez fokozatosan bevont termelési erőforrások egyre kisebb termelékenységgel (hatékonysággal) szolgálnak a termelési folyamatot.

A fogalom a matematika nyelvén úgy hangzik, hogy a magyarázó változó azonos nagyságú növekménye egyre kevesebb növekedést indukál az eredményváltozóban. Mint bármely közgazdasági törvényszerűség, természetesen ez az elv sem tekinthető általános erejű törvénynek, hiszen számos – a későbbi tanulmányok során részletesen elemzésre kerülő – esetben tapasztalható a termelésben állandó vagy növekvő hozadék. Mindenesetre empirikusan igazolható az is, hogy jelentős termelési tartományban igaz a fenti összefüggés, és a vállalatok is legfőképpen a csökkenő hozadékú termelési tartományban optimalizálják a termelésüket.

A csökkenő hozadék elve úgy érvényesül, hogy – bár feltesszük, a termelésben felhasznált erőforrások homogének (azaz azonos minőséget és hatékonyságot képviselnek) – a bővülő termelés során pótlólagosan bevont termelési tényezők egy idő után nem képesek együttesen ugyanazt a termelésnövekményt biztosítani. Vagyis egy eke elé befoghatunk egyre több azonos hatékonyságú igavonó állatot, ám a szántás hatékonysága csak csökkenő mértékben fokozható, sőt egy idő után az állatok egymást is zavarhatják annyira, hogy az összteljesítményük akár már csökkeni is fog.

E kérdéskör tárgyalásánál szükséges kitérni a hatékonyság pontosabb értelmezésére. Mivel minden vállalkozás egyszerre szolgál a különféle erőforrások munkamegosztási keretével és a gazdálkodási tevékenység

színhelyéül, így elengedhetetlenül fontos, hogy a technológiai háttérrel és a gazdálkodási folyamattal kapcsolatosan megfogalmazható hatékonysági követelmények összeillesztése megtörténjen. Ezért nem véletlen, hogy a közgazdaságtan is két hatékonysági mérce, a technikai hatékonyság és a gazdasági hatékonyság között tesz különbséget.

Technikai hatékonyság akkor érvényesül a termelésben, ha a termelési inputokkal úgy érjük el a célként kitűzött outputot, hogy nem létezik más olyan inputkombináció, amely ugyanazt az outputot valamelyik inputtényező kisebb mennyiségével is biztosítaná.

A technikai hatékonyság tehát akkor érvényesül, amennyiben az alkalmazott inputállomány teljes kihasználtsága mellett, vagyis fölös kapacitások nélkül érjük el a kitűzött gazdasági célt. Nyilvánvaló, hogy amennyiben egy építkezési munka legalább 12 munkással és minimum 2 betonkeverővel, vagy minimum 8 munkással és legalább 3 betonkeverővel ugyanúgy elvégezhető a kérdéses határidőre, de kevesebb inputtal már nem, akkor mindkét alkalmazott inputkombináció technikailag hatékonynak minősül. Ha azonban a második példánál azt feltételeznénk, hogy 8 munkás mindenképpen szükséges a munkálatokhoz, értelmetlen lenne egy újabb, egy negyedik betonkeverőbe beruházni a hatékonyság növelése érdekében, mert a gép munkafolyamatba állítása nem szabadítana újabb munkaerőt. A vásárlás tehát fölös kapacitásokat, és ebből következően többletköltséget eredményezne.

Az előző példa két technikailag hatékony eljárást fogalmaz meg, de nem tud választal szolgálni arra a kérdésre, hogy az adott építőipari vállalkozás melyiket válassza. A kérdésre csak a gazdasági hatékonyság megvalósulása adhat egyértelmű választ.

Gazdasági hatékonyság akkor érvényesül a termelésben, ha a technikai hatékonyság minimális ráfordítással valósul meg.

A gazdasági hatékonyság eléréséhez tehát a technikailag hatékony eljárások között azt kell választania, amelyik a legkisebb összköltséggel járó alternatívát jelenti. Vegyük észre, hogy a gazdasági hatékonyságnak ez az értelmezése ráfordítás-szemléletű – azaz a lex minimi elv érvényesül –, hiszen az adott gazdasági célt olyan inputkombinációval kívánjuk realizálni, ami minimális ráfordítást eredményez. A gazdasági hatékonyságnak azonban létezik eredmény-szemléletű – tehát a lex maximi elven alapuló – megközelítése is. Ekkor a vállalat adott összköltség mellett keresi meg azt az inputkombinációt, amivel maximális termelési eredmény érhető el.

A fenti megkülönböztetésből nyilvánvaló, hogy *minden gazdaságilag hatékony eljárás technikailag is hatékony*, ám a technikai hatékonyság nem jelenti automatikusan azt, hogy a termelés gazdaságilag is hatékony lenne. Hiszen lehetséges, hogy adott inputállományból ki tudjuk hozni a termelési maximumot (vagy adott termelési nagyságot minimális erőforrás mellett termelünk meg), de amennyiben ez a termelés drága, aligha érhetünk el profitmaximumot.

4.2 A piaci mechanizmus működése

Nyilvánvaló, hogy a piaci keresletet a vevők rendelkezésére álló vásárlóerő nagysága (egyszerűbben a jövedelmük, jövedelemkorlátuk), a kínálatot pedig a termelés adottságai és lehetőségei (tényezőkorlátai) korlátozzák. A piaci mechanizmus alapja és lényege, hogy e két korlát között elsősorban **a piaci árak határozzák meg a javak termelésének (kínálatának) és megszerzésének (keresletének) rendjét.**

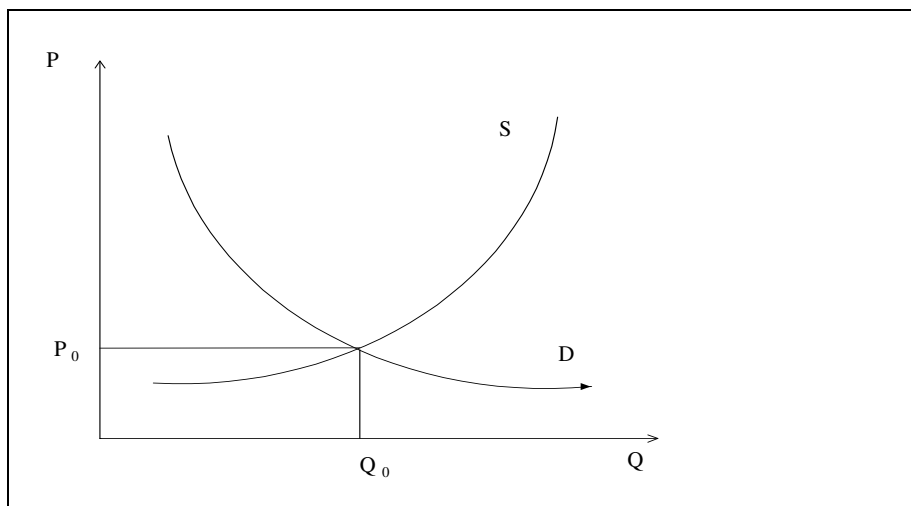
A piaci mechanizmus a fogyasztók és a termelők kölcsönös viszonyának összességét és függőségét jelenti. Ezek alapján születik döntés a termelési erőforrások felhasználásáról és elosztásáról, a piacon megjelenő az áruk és szolgáltatások áráról és mennyiségéről. A piaci mechanizmus előnye, hogy az információk automatikusan és hatékonyan terjednek.

Minden adásvételnek számos információs tartalma van. A kereslet és a kínálat elemzésénél láttuk, hogy az elméleti közgazdaságtan a vételi és eladási döntések meghozatalához az árat tekinti a legfontosabb információnak. Eszerint a piaci mechanizmus lényege, hogy az ár az iránytűje annak az értékítéletnek, hogy milyenek az áru megszerzési, illetve értékesítési lehetőségei, vagyis annak, hogy hogyan alakul a kereslet és a kínálat. Ugyanakkor a kereslet és kínálat egymásra hatásán keresztül maga az iránytű, tehát az ár is állandóan módosul.

Az ár, mint a piaci döntések iránytűje, számos funkciót képes betölteni. Egyrészt információkat nyújt és terjeszt a gazdasági szereplők részére. Így, mint egyszerű *elszámoló eszköz* alkalmas a különböző termékek vagy termelési erőforrások nyilvántartására és bemutatására. Másrészt *képes mérni és értékelni a gazdasági szereplők teljesítményét.* Ebben a szerepben ösztönzi – rákényszeríti – a vállalatokat arra, hogy javuló technológiát alkalmazzanak, és minél hatékonyabban hasznosíthatják a szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokat. De motiválja a fogyasztókat is, hogy szűkös jövedelmüket egy

alapos mérlegelés után költsék el azokra a termékekre és szolgáltatásokra, ami maximális elégedettséget nyújt a szükséglet-kielégítés során. Az ár mindemellett *allokációs funkciókat* is képes betölteni, hiszen képes hatékonyan elosztani a piacra kerülő árukat és az ott képződő jövedelmeket. Nemzetgazdasági szinten a komplex árrendszer jövedelemallokáló funkciója úgy érvényesül, hogy hatékonysági alapon képes a képződő nemzeti jövedelmet (GDP) elosztani a gazdaság szereplői – egyénei és szervezetei – között. Megjegyezzük, hogy ez a gazdasági hatékonyság szempontjából igazságos jövedelem-elosztás nagyon előnytelen lehet a társadalom egyes rétegei szempontjából, mert növelheti és tartóssá teheti az egyének közötti jövedelemkülönbségeket. Ezért is fontos az állam redisztribúciós – újraelosztási – funkciója, amely segítségével képes egy másodlagos jövedelemelosztást végrehajtani, azaz az elsődleges – piaci – jövedelemelosztást korrigálni.

Az ár, mint iránytű szerepének az érzékeltetésére az alábbiakban bemutatjuk a kereslet és kínálat egymásra hatásán alapuló önszabályozó piac működési mechanizmusát. Mivel a kereslet és a kínálat elemzését először *Alfred Marshall*, a neoklasszikus közgazdaságtan egyik meghatározó teoretikusa kapcsolja össze, ezért ezt a kapcsolatot bemutató ábrát **Marshall-keresztnek** nevezzük. A Marshall-kereszt a kereslet és a kínálat együttes ábrázolásaként az alábbiakban szemléltethető:

4. ábra: Marshall-kereszt

A Marshall-kereszt modellje a keresleti és a kínálati függvény metszéspontjára, azaz a kereslet és a kínálat összetalálkozására koncentrál. Ilyenkor a vételi és az eladási szándékok nagysága megegyezik, vagyis P_0 ár mellett a fogyasztók éppen annyi terméket szeretnének megvásárolni, amennyit a termelők eladási céllal a piacra vittek. A megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy a Marshall-kereszt a piaci – és nem az egyéni – keresleti és kínálati függvényt kapcsolja össze, és egy adott termék **piaci egyensúlyát** vizsgálja. A P_0 jelenti azt az **egyensúlyi árat**, amely mellett az egyensúly létrejön, míg Q_0 az az **egyensúlyi mennyiség**, amennyi a piacon adásvétel tárgya lesz. Fontos megjegyezni, hogy amikor a közgazdaságtanban egyensúlyról beszélünk, akkor az alatt sok mindent lehet érteni. Mi most egyetlen egyensúlyról, a szóban forgó termék piacán megvalósuló egyensúlyáról beszélünk, és csak abban az értelemben, hogy éppen annyi termék került a piacra eladási szándékként, mint amennyit a fogyasztók el kívánnának fogyasztani az adott ár mellett.

A megfogalmazás jelzi, hogy az eladási és a vételi szándék nagysága automatikusan nem feltétlenül egyezik meg. Amennyiben a piaci ár magas, az egyensúlyi ár felett van, akkor – ahogy a fenti ábra is mutatja – nagyobb mennyiséget kínálnak a piacon eladásra, mint a vele szemben megfogalmazódó kereslet. Ilyenkor a piacon kínálat túlsúly van. A kínálat túlsúly következménye az lesz, hogy a piacon az adott termékből felesleg lesz, ami végső soron a termékár csökkenéséhez, és alacsonyabb termelési mennyiséghez fog vezetni. Az árcsökkenés viszont a termék iránti keresletre lesz pozitív hatással, hiszen a vásárlási kedv csökkenő árak mellett – normál esetben – nőni fog. Vagyis megindul az alkalmazkodási folyamat, amelynek során a kereslet és a kínálat közelíteni fog egymáshoz.

Amennyiben a piaci ár alacsony, az egyensúlyi ár alatt van, a vételi szándék lesz magasabb annál, mint amennyit a termelők az adott termékből eladásra felkínálnak. Ez a kereslet túlsúly a piaci szereplők szemszögéből nézve hiányt jelent az adott termékre vonatkoztatva. Ilyenkor a piaci szereplők között egy olyan alkufolyamat indul be a szűkösen rendelkezésre álló termékkel szemben, ami a termék árának emelkedéséhez és a kínálat bővüléséhez fog vezetni. Ez azonban a kereslet csökkenését is elő fogja idézni. Vagyis az alkalmazkodás mechanizmusa újra közelíteni fogja a vételi és eladási szándékot egymáshoz.

Belátható, hogy a Marshall-kereszt logikája szerint a keresleti oldal – tehát a szükségletek rendszere – vezérli a kínálati oldalt, hiszen a termelők csak akkor érhetnek el nagyobb jövedelmet, és szabadulhatnak meg a felesleges termelési költségektől, ha figyelik a fogyasztói igényeket és azok változásait. Igaz, ugyanebben a mechanizmusban az árakon keresztül a termelők költségei is szabályozzák a kínálatot, automatikusan, vagyis anélkül, hogy ez kényszert jelentene az irányadó ár elfogadására. Mindez azt jelenti, hogy tiszta piaci

mechanizmusok esetén a kereslet és kínálat egymásra hatása révén kialakuló egyensúlyi ár piactisztító ár is egyben, hiszen megtisztítja a piacot egyrészt azoktól a termelőktől, akik kisebb hatékonysággal és magasabb költséggel termelve már nem képesek ehhez az árhoz kínálatot rendelni, másrészt azoktól a fogyasztóktól is, akiknek ezen az áron kielégítetlen maradt a kereslete (vagyis azoktól, akik nem tudják, vagy nem akarják megfizetni az egyensúlyi árat).

Fontos kiemelni, hogy a felvázolt folyamat **a piaci mechanizmus elvi modellje**, amely olyan tökéletes piaci körülmények és verseny között értelmezhető, amelynél a kereslet és kínálat áron keresztüli alkalmazkodása azonnal és korlátok nélkül végbemegy. A modell ezért feltételezi, hogy a keresletnek és a kínálatnak egymásra hatása mindig képes az egyensúly létrehozására, a kereslet és a kínálat alakulását csak az ármechanizmus határozza meg, a folyamatnak nem lehetnek zavaró hatásai és korlátai, és az alkalmazkodás olyan alkufolyamat mellett valósul meg, amelyben nem lehet tartós az egyensúlytalanság.

Látni kell, hogy mint elvi modell, a Marshall-kereszt természetesen csak módszertani alapként szolgál a piaci jelenségek jobb megértéséhez. A valóságban viszont a piactípusoknak és azok egyensúlyi állapotainak színes kavalkádjával találkozhatunk, ráadásul az alkalmazkodásnak időbeli síkja is van. Hiszen gondoljuk csak meg, ha az egyetem közelében működő söröző tulajdonosa jóval kevesebb sört tud csak csapolni, mint amennyi a szomszédos egyetemisták által formálódó kereslet nagysága, akkor a piaci mechanizmusok alapján a csaposnak azonnal fel kellene ismernie a formálódó többletkereslet nagyságát, és ahhoz azonnal alkalmazkodnia is tudni kellene.

Az elvi piaci logika mentén a söröző tulajdonosának pillanatnyi alkalmazkodása úgy nézne ki, hogy a kereslettel szembeállítva annak nagyságához mérten árat kellene emelnie. Vagy pontosabb úgy fogalmazni, hogy árverést kellene tartania, amelyben minden egyetemista – feltéve, hogy mindenki csak egy sört akar inni – árajánlatot tenne arra, hogy mekkora összeget lenne hajlandó fizetni a sörért. Ezeket az árajánlatokat – tehát hogy ki mennyit lenne hajlandó adni a termékért – rezervációs ár nevezünk. A piaci – egyensúlyi – ár pedig az az utolsó – legkisebb – rezervációs ár lenne, amely mellett az utolsó korszó sört is el tudja adni a kocsmáros. Valószínű, hogy a többletkereslet miatt a piaci ár nőne, és azok az egyetemisták, akiknek a rezervációs ára (azaz árajánlata) a piaci egyensúlyi árnál kisebb, kiszorulnának a fogyasztásból. Nyilvánvaló, hogy a valóságban nem jön létre minden piaci szituációban árverés. Vagyis a piaci ár nem módosulna azonnal, és a piaci ármechanizmus működése helyett – a kereslettel szembeállított hiány miatt – a sorban állás mechanizmusa indulna be, amelyben azok szorulnának ki a fogyasztásból, akik a sor végén állnak, vagy

akik nem hajlandók sorban állni. Persze amennyiben a kocsmáros látná az állandó kereslettúlsúlyt, vélhetőleg mielőbb tenne lépéseket az alkalmazkodásra. Valószínűleg emelni tudná a sör árát, és a magasabb árbevétel reményében igyekezne termelési kapacitásait is bővíteni, és ezzel kínálatát megemelni. A magasabb ár ugyanakkor a keresletre is – csökkentő – hatással lenne, így végeredményben a kereslet és a kínálat nagysága újra kiegyenlíthető.

A piaci mechanizmus tehát az árveréshez áll a legközelebb. Nyilvánvaló, hogy ilyen gazdasági jelenség ritka, de azért létezik a valóságban. Ha például a tőzsde működésére gondolunk, akkor példát is találunk arra, hogy a piaci ár (árfolyam) hogyan hozza létre azonnali alkalmazkodással a kereslet és kínálat – azaz a vételi és az eladási árajánlat – nagyságát, illetve ezek egymásra hatása hogyan hat vissza azonnal az árfolyamra. A mai számítógépes tőzsdei kereskedelemben nem kétséges, hogy az árváltozás, vagyis a kereslet és a kínálat áron keresztüli alkalmazkodása azonnal végbemegy.

4.3 A piacok alapvető típusai

Eddig hallgatólagosan azt feltételeztük, hogy a piac nem más, mint az eladni és venni szándékozók áron keresztüli interakciójának közgazdasági értelemben vett helyszíne valamely fogyasztási jószág esetében. Egy piaci alapú gazdaságban (piacgazdaságban) azonban nem csak a fogyasztási javaknak, hanem a termelés valamennyi tényezőjének is van saját piaca. Ez a megfontolás azt kívánja, hogy a piacokat az adásvétel tárgya alapján a már korábban megemlített két típusba soroljuk. Így létezik

- **fogyasztási javak piaca**, ahol végső felhasználásra – azaz fogyasztásra – szánt termékek és szolgáltatások adásvétele folyik,
- **termelési javak piaca**, ahol a vállalatok termeléséhez nélkülözhetetlen termelési erőforrások jelentik az adásvétel tárgyát.

A fenti megkülönböztetés egyben azt is jelenti, hogy nemcsak a fogyasztási javaknak, hanem minden termelési tényezőnek is megvan a maga ára, amely kölcsönhatásban van az adott tényező keresletével és kínálatával. Mivel az előző fejezetben inkább a fogyasztási javakra helyeztük a hangsúlyt, a következő alfejezetben a termelés tényezőit, azaz a termelési javakat mutatjuk be nagyon röviden.

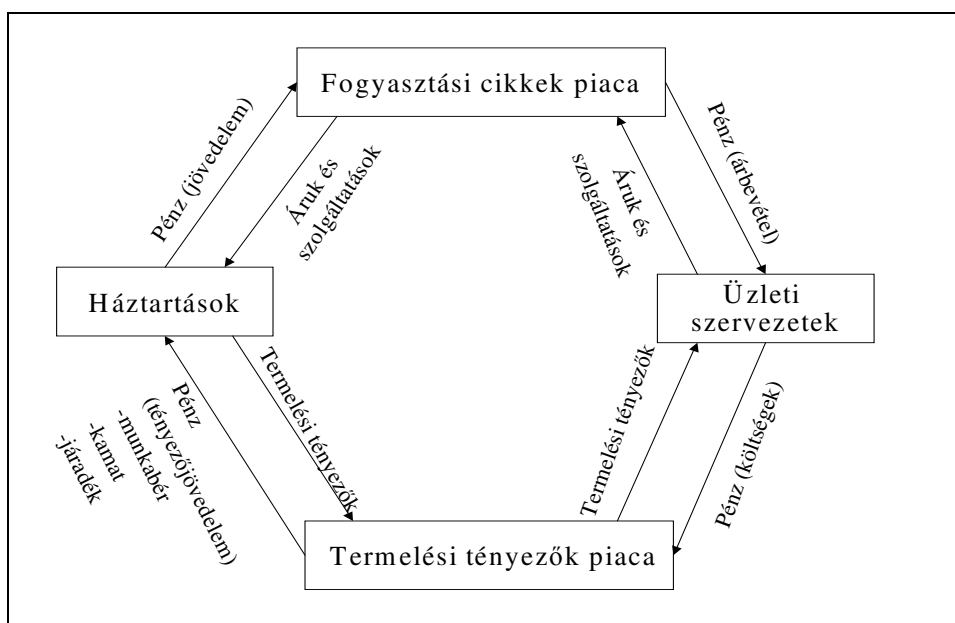
Attól függően tehát, hogy mi is az adásvétel tárgya egy piacon, beszélhetünk árupiacról, munkapiacról, tőkepiacról, földpiacról vagy más egyéb termelési erőforrás piacáról. Természetesen ezek a piacok is elvileg úgy működnek, mint az áru piac, azaz van keresleti és kínálati oldala, és ezek egymásra hatása révén alakul ki az egyensúlyi ár és az egyensúlyi mennyiség. Így pl. a munkapiacot kiragadva szemléltetésként, a munka iránti keresletet jelentő termelők (vállalkozások) és a munka kínálatát megtestesítő munkavállalók (háztartások) piaci alkudozása során alakul ki az egyensúlyi ár (a munkabér), és a foglalkoztatás egyensúlyi szintje. Persze a munkapiac sokkal komplexebb annál, hogy egyszerű árjelzéses mechanizmusként értelmezzük. A végzett közgazdászok gyakran tapasztalják, hogy a versenyszférában egy álláshely betöltésénél valóságos alkudozás történik, és még az ugyanolyan végzettséggel és munkakörrel rendelkező munkavállalóknak is jelentősen különbözhet a munkabére. Míg más szférákban bértáblák rögzítik a kifizethető béreket, és a végzettségi szint, valamint a munkában eltöltött idő hossza határozza meg a munkavállalók jövedelmeit. A munkások érdekeit védő szakszervezetek pedig azért küzdenek, hogy a munkaszerződésekben vagy a kollektív szerződésekben rögzített béreket a vállalatok és más szervezetek akkor is garantálják, ha a munkapiacra jelentős kínálat-túlsúly van, és emiatt a munka árának – a munkabéreknél – a piaci logika alapján csökkennie kellene. A munkapiac ezen merevsége és más sajátosságai, illetve a társadalomra és a nemzetgazdaságra gyakorolt rendkívül fontos hatása miatt a makroökonómia kiemelt szerepet szán a munkatényezővel és a munkapiaccal kapcsolatos elemzéseknek

Korábban láttuk, hogy az áru piacon a háztartások jelennek meg kereslettel és a vállalatok kínálatot. A termelési tényezők piacán azonban épp fordított a helyzet. Itt ugyanis a termeléshez szükséges erőforrások iránti kereslettel a vállalkozások lépnek fel, míg a háztartások nyújtják a kínálatot, azáltal, hogy eladásra ajánlják fel erőforrásaikat jövedelem ellenében. Ne felejtsük el, hogy ezek a – tényező – jövedelmek szolgálnak saját szükséglet-kielégítésük alapjául.

A piaci alapú gazdaság (piacgazdaság) említett részpiacainak és szereplőinek általános sémáját az 5. ábrán ábrázoltuk.

A piaci rendszer egyszerűsített modellje jól mutatja, hogy a gazdaság szereplői valamennyien kettős minőségben vesznek részt a piacokon: mint vevők, és mint eladók. A munkavállalók a termelési tényezők piacán, egész pontosan a munkapiacra – mint eladók – kínálják fel munkaerejüket abból a célból, hogy a munkájuk ellenértékéért kapott jövedelmet – mint vevők – fogyasztási cikkekre költsék el az áruk és szolgáltatások piacán. Ugyanígy természetesen a tőketulajdonosok és a földtulajdonosok is termelési tényezőjük (megtakarításaik, földjük) áruba bocsátásával szerzett jövedelmeik elköltésének

szándékával (kamat, illetve járadék) jelennek meg kereslettel a fogyasztási javak piacán. Ezt a keresletet pedig a vállalkozók és vállalkozások eladásra felkínált áruikkal fogják kielégíteni, de természetesen csak azok után, hogy a termelési tényezők piacán vevői minőségben megjelentek, és a termeléshez szükséges erőforrásokat megszerezve az említett árukat előállították.

5. ábra: A piaci rendszer egyszerűsített modellje

A modell más következtetések levonására is lehetőséget nyújt. Az ábrából jól kivehető, hogy egyszerre két körforgás is megvalósul. A belső kör a gazdaság anyagi, reálszférája nemzetgazdasági szinten, ahol áruk, szolgáltatások és termelési erőforrások keletkeznek, illetve kerülnek felhasználásra. A külső kör a monetáris (pénzügyi) szféra, amelyben különféle áruk és termelési tényezők ellenértékei, mint jövedelmek jönnek létre és használnak fel a termelésben vagy a fogyasztásban. A piaci körforgás másik jellegzetessége, hogy mindig újratermeli önmagát, sőt, ahogy a piaci alapú gazdaságok története mutatja, a gazdasági folyamatok folyamatos beruházások eredményeképpen bővített újratermelés mellett formálódnak újra és újra. Adódik a kérdés: vajon mi a motorja a bővített újratermelésnek? A közgazdaságtan két olyan markánsan különböző válasszal is tud szolgálni, amelyek a két alapvető gazdasági

motívumból és szándékból következnek. Az egyik felfogás szerint a bővített újratermelés katalizátora az egyének és végső soron az egész társadalom folyamatosan bővülő szükségletei és annak egyre erősebb kielégítési szándékai. A másik vélemény a termelők piaci versenyben felfokozott megtérülési és profitmaximalizálási érdekeit teszi a bővülés motorjává. Eszerint a vállalkozók a versenyben maradáshoz folyamatosan kénytelenek fejleszteni, és ez az innovációs környezet szüli meg sokszor azokat a termékeket és szolgáltatásokat, amelyekre korábban nem volt semmilyen konkrét egyéni vagy társadalmi igény. Vagyis épp az újítások támasztanak növekvő szükségleteket, amit a vállalkozások hatékony reklámokkal és más kommunikációs eszközökkel tudnak még tovább fokozni.

Tisztáznunk kell, hogy a piacok működése által vezérelt gazdaságok legfőbb pozitívumát a piacok önszabályozó mechanizmusai jelentik, amelyek révén mindig ki tud alakulni egy olyan ár – egyensúlyi vagy piactisztító ár –, amely mellett a piacon kereslettel megjelenő szereplőknek még éppen megéri vásárolni, a piacon kínálóknak pedig még eladni. Az árak szabad mozgása pedig elvileg minden piacon megvalósítja az egyensúlyt, ami nem csak a kereslet és a kínálat egyensúlyát fejezi ki, hanem a termelési tényezők és a fogyasztási cikkek hatékony allokációját (elosztását) is. Ez utóbbi társadalmi síkon azáltal valósul meg, hogy erőforrásaikkal és a fogyasztási cikkekkel az egyes gazdasági egységek (a vállalatok és háztartások) hatékonyan gazdálkodnak. A piaci működés hatékonysága tehát – legalábbis elvi szinten – kétségtelen.

Az elmondottak alapján azonban egy kérdés még mindenképpen tisztázandó: Vajon mi lesz azokkal a szereplőkkel, akik a szükségleteik kielégítését jelentő termékeket nem képesek az adott áron megvásárolni, illetve akik a piaci árnál drágábban megtermelt termékeket nem tudják eladni? Nos, erre a kérdésre a piac logikája alapján egyszerű – de talán kevésbé nagyszerű – válasz adható: kiszorulnak a piacról, mert a piac csak a legügyesebbeket jutalmazza. Ezért fontos kihangsúlyozni, hogy a piaci folyamatok még egy modern piacgazdaságban sem lehet egyedüli koordinátora a gazdasági folyamatoknak. Éppen ezért kellett az előző fejezetben azt bemutatni, hogy a piaci cserefolyamatok mellett léteznie kell azoknak az állami koordinációs mechanizmusoknak (redistribúció), illetve társadalmi koordinációs kapcsolatoknak (reciprocitás), amelyek a piaci mechanizmusokat korrigálni és egyben kiegészíteni képesek.

4.4 A termelési tényezők fontosabb jellemzői és sajátosságai

Termelési tevékenység erőforrások (inputok) nélkül nem lehetséges. Mivel sokféle felsorolása, csoportba rendezése ismert azoknak az erőforrásoknak, amelyek a termelési folyamatot szolgálják, mi most öt termelési tényező megkülönböztetését tartjuk fontosnak és rövid bemutatásra érdemesnek. A termelés legfontosabb erőforrásai (inputjai) tehát a következők lehetnek:

- a munka,
- a tőke
- a természeti erőforrások
- a humán erőforrások (a vállalkozói tudás),
- az információ.

4.4.1 A munka jellemzői

A **munka** tudományunk számára a legfontosabb termelési erőforrás. Mint láttuk, a közgazdaságtan elsősorban az ember gazdasági motivációit, döntéseit és azok következményeit vizsgálja, így természetes, hogy az emberek munkával kapcsolatos motivációnak, döntéseinek és következményeinek bemutatásának is központi szerepet szán. A másik nagyon fontos ok az, hogy az összes többi termelési tényező hasznosulása is csak a munka létén keresztül nyerhet értelmet. Gondoljuk csak meg, hogy egy befektetési döntést embereknek kell meghozni, egy gépet csak emberi szaktudás segítségével lehet beállítani és működtetni, de könnyen belátható a föld megművelése is igényel jócskán emberi áldozatot és képességeket.

Tudományunk ugyanakkor az emberi munkát elsősorban abból a szempontból teszi vizsgálati tárgyává, hogy az emberi lét alapja és célja a szükséglet-kielégítés, amelyhez a legtöbb esetben áldozatokat kell hoznia az egyénnek. Hiszen vagy elő kell tudnunk állítani vagy meg kell tudnunk vásárolni azokat a szűkös javakat, amelyek a szükséglet-kielégítésünkben szerepet játszanak. Nagyon fontos, hogy mindkét folyamatban épp a munka a kapocs, mivel mind a termeléshez, mind a fogyasztás megalapozásához jellemzően szükség van munkaáldozatra. Koncentráljunk most az utóbbira, vagyis arra, hogy a javak megszerzéséhez szükséges jövedelmet általában – persze nem kizárólagosan –

munkaáldozaton – vagyis a munkaerőnk áruba bocsátásán – keresztül tudjuk biztosítani. Ebben a felfogásban tehát **a munka áldozat, amelynek végső célja a minél magasabb elégedettségérzés melletti szükséglet-kielégítés biztosítása.**

A munkával kapcsolatos további észrevételünk, hogy mivel az emberi munka nagyon sok területen, nagyon sok szinten és minőségben végezhető, ezért az elméleti közgazdaságtan a modelljeiben úgy általánosít és némiképpen szimplifikál, hogy elsősorban a mindenki által megtanulható és begyakorolható munka – a **rutinmunka** – mögötti motivációkat és döntéseket, valamint azok következményeit vizsgálja. A többi fontos és komplexebb kérdéskört az egyes alkalmazott tudományok (pl. a munkagazdaságtan, az emberi tőke elmélete, a munkapszichológia stb.) teszik részletesen vizsgálatuk tárgyává. Fontos kiemelni és újra megismételni, hogy az *Adam Smith* és kortársai révén kialakuló közgazdasági megismerés épp abban az évszázadban formálódik modern tudománnyá, amelyben a *gyáripari tevékenység* csírái megjelennek, és amelynek alapja a mindenki által begyakorolható rutinmunka. Nem véletlen, hogy az ipari fejlődés lehetőségeinek vizsgálatában *Smith* is erre a típusú munkavégzésre koncentrál. De az egy évszázaddal később megszilárduló neoklasszikus közgazdaságtan munkapiaci elemzésében megfogalmazódó homogén – azaz egymással rugalmasan helyettesíthető – munka feltételezése is *J. B. Clark szalagrendszerre* asszociáló gondolatán alapul.

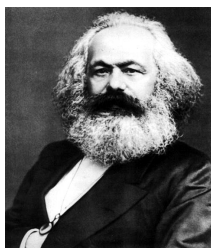
A munkával kapcsolatosan tisztáznunk kell azt is, hogy azon mindig bérmunkát ért a közgazdaságtan. **Bérmunka** abban az értelemben, hogy a gazdasági szereplők – tipikusan a háztartások - a termelési tevékenységet végző vállalatok számára bocsátják rendelkezésükre munkaerejüket **bérijövedelem** ellenében. Ebből két dolog is következik. Egyfelől az, hogy minden olyan tevékenységet, ami önfoglalkoztatáson alapul, csak vállalkozásnak – tehát termelési tevékenységnek – tekinthetünk, míg a belőle származó jövedelmet csak profitként értelmezhetjük. Másfelől viszont látnunk kell, hogy a háztartásoknak származhatnak olyan jövedelmei is, amelyek nem munkavégzésből származnak. Ilyen például a kamatjövedelem, az ingatlan hasznosításából – például bérbeadásból – származó jövedelem. Mivel ezekben az esetekben a háztartások más erőforrásokat bocsátanak rendelkezésre, így az alábbiakban ezekről is szót kell ejtenünk.

Az emberi munka mérésének és értékelésének alapja, hogy meg tudjuk határozni a munkakifejtés mértékét. Belátható, hogy a kifejtett munka nagyságának legjobb mérőszámai a **kifejtés időtartama**, melynek alapegysége a munkaóra, illetve a **felhasznált munka mennyisége**, amit főben számítunk. A közgazdaságtan a munkapiaci kereslet és kínálat elemzésénél a munka árát, azaz

a munkabért munkaóraára vetítve határozza meg, és elsősorban arra kíváncsi, hogy különböző órabér szintek mellett hogyan alakul a munka kereslete és kínálata. Megjegyezzük, hogy amennyiben a munkát áldozatként értelmezzük, a munkával megszerzett jövedelmet pedig a szükséglet-kielégítési folyamat anyagi alapjaként, akkor a munka árát reálórabér-nagyságokban kell kifejeznünk. Ezt azt jelenti, hogy a végzett munka ellenértéke az a jószágmennyiség, amit az egyének a kapott jövedelemből meg tudnak vásárolni szükségleteik kielégítésének céljából.

4.4.2 A tőke sajátosságai

A **tőke** szerepe és súlya aligha elhanyagolható a közgazdaságtan elméletében.

Karl Marx se gondolhatta ezt másképp, hiszen több kötetet és több ezer oldalt kitevő könyvet írt ennek az erőforrásnak a lényegi sajátosságairól és az ezekből származó társadalmi problémákról. Mi most elsősorban a fontosabb megnyilvánulási formáira koncentrálna emeljük ki a tőkejavak tipikus jellemzőit.

Néhány jól azonosítható csoportosítási szempont alapján lehet jól körülhatárolni a tőke jelentéstartalmát. Az első csoportosítási szempont – a **tőkejavak formája, mibenléte** – alapján megkülönböztethetők:

- **fizikai tőkejavak**, amelyek fizikai jelenlétükkel szolgálják a termelési vagy szolgáltatási folyamatot. Ide sorolhatjuk a különféle gépeket, berendezéseket, ingatlanokat, járműveket vagy akár a készleteket. E tőkejavaknak azonban fizikailag nem megfogható jelenléte is előfordulhat, hiszen például a különféle szoftverek, licencek, találmányok ma egyre nagyobb súllyal kapnak helyet a termelési folyamatban és végső soron a nyereség realizálásában.
- **pénzügyi tőkejavak**, amelyek különféle pénzügyi befektetésekben vagy aktívákban öltenek testet. Ide sorolhatjuk a vállalkozások pénztárában vagy bankszámláján felhalmozódó pénzeket, a különféle bankbetéteket és értékpapír-befektetéseket vagy a követeléseket (pl. a váltót).

A tőkejavaknak ez a csoportosítása arra ad választ, hogy egy vállalkozás vagyona milyen típusú eszközökben testesül meg. A korábbiakban a fizikai tőkejavakat beruházási javaknak neveztük el, további két részre bontottuk aszerint, hogy azok mennyi ideig szolgálják a vállalkozási tevékenységet. Ez

alapján tettünk különbséget *befektetett eszközök* és *forgóeszközök* között. Most annyit teszünk hozzá, hogy amennyiben a fizikai tőkejavak befektetett eszközöknek minősülnek, tehát hosszabb ideig szolgálják a vállalati működést,

akkor közben értékcsökkenésnek vannak kitéve. Ezt más néven amortizációnak nevezi az irodalom, és két típusát különbözteti meg. Az **amortizáció lehet egyrészt fizikai, másrészt erkölcsi kopás**. A fizikai értelemben vett amortizáció esetében a fizikai tőkejóság anyagi mivoltában használódik el, és ezért kell az amortizációs idő végén leselejtezni, majd új tőkejósággal pótolni. Amennyiben viszont az amortizáció erkölcsi, a fizikai tőkejóság avulásáról beszélünk. Ilyenkor a vagyontárgy még fizikai értelemben használható, csak épp az idő járt el felette, és jellemzően technológiai alapon okoz zavart a hatékony termelés biztosításában. Ha meggondoljuk, nyilvánvalóan minden áru fuvarozó vállalatnak rontaná a megítélését – goodwill-jét – az a tény, hogy, bár csak néhány ezer kilométer futott, ám 30 éves **IFA** teherautókkal vállalna fuvarozást. De minden bizonnyal a hallgatók is furcsán néznének, ha karc nélküli „486-os” egyetemi gépeken kellene szörfözniük az Interneten.

A fizikai tőkejavak tehát folyamatosan megújulnak a termelésben. Ezt a megújulást a fizikai tőkejavakba történő beruházásként értelmezzük, amelynek alapvetően két formája létezik. A pótló beruházások célja a fizikai vagy erkölcsi értelemben elhasználódott tőkejavak cseréje, a bővítő beruházások pedig a tőkejavak által előállított javakkal szembeni kereslet bővülésére adott válaszként értelmezhetők. Mivel ezeket a beruházásokat jellemzően a piacon jelentkező folyamatos kereslet vagy annak bővülése generálja, így indukált beruházásoknak, vagyis a kereslet által meghatározott beruházásoknak értelmezzük. Amennyiben viszont a piaci kereslettől függetlenül jönnek létre a beruházások, autonóm beruházásokról beszélünk. Ezek létrejöhetnek például olyan vállalati kutatási-fejlesztési tevékenység eredményeként, amit nem a piaci kereslet hívott életre, új erőforrás felfedezésével, valamilyen innováció elterjedésével vagy állami megrendelésekkel. A makroökonómia különös hangsúlyt fog helyezni az autonóm beruházásokra abban az aspektusban, hogy egy kereslet-korláttal küszködő gazdaságban az állam által indított vagy finanszírozott beruházások képesek a kereslet bővítésére, és ezáltal a gazdaság fellendítésére. Végül megemlítjük a beruházásoknak egy olyan típusát, ami nem a befektetett eszközök, hanem forgóeszközök pótlását vagy bővítését célozza. Ezeket készlet-beruházásoknak nevezzük, és ide soroljuk például a különféle késztermékek, félkész-termékek, nyersanyagok stb. beszerzését.

A tőkejavak másik típusa a pénzügyi tőkejavak, melyek kettős célt szolgálnak. Egyfelől a pénzügyi tőkejavak olyan pénzügyi aktívákban (követelésekben, értékpapírokban, pénzeszközökben, stb.) öltenek testet, amelyek *pénzügyi eredményt* (például árfolyam-, kamatnyereség) garantálnak a vállalkozások számára. Ebben az esetben tőkebefektetésről beszélünk. A közgazdaságtan azonban inkább a másik célra koncentrálna. Eszerint **a pénzügyi tőkejavak szolgálnak alapul a fizikai tőkejavak megvásárlásának és működtetésének**. Ilyenkor tőkeberuházásról van szó. Nyilvánvaló, hogy a tőkebefektetés és a tőkeberuházás elvileg könnyen átváltható egymásra: például felszámolhatunk egy tőkebefektetést (mondjuk egy bankbetétet), hogy egy ingatlan- vagy gépvásárlásba – vagy más erőforrásba, például humán tőkébe – ruházzunk be, de ugyanígy eladhatjuk a gépeinket, ingatlanainkat, hogy ellenértékéből pénzügyi eszközökbe fektethessünk be. A vállalkozói racionalitás azt diktálja, hogy a tőke mindig olyan eszközben testesüljön meg, amelynek a legmagasabb a várható hozama adott kockázati szint mellett. Ez azt is jelenti egyben, hogy akár fizikai tőkejóságról, akár pénzügyi tőkejóságról legyen szó, mindig kamatot kell utána felszámolni. Ezért mondjuk azt, hogy a tőke után járó jövedelmet kamatnak nevezzük. Vagyis a kamat a tőke használati díja.

A tőkejavakat csoportosíthatjuk aszerint is, hogy mi a vállalkozások rendelkezésére álló **tőkejavak eredete**. Így létezik

- **saját tőke**, amit vagy a vállalkozás alapítói, illetve tulajdonosai (ők nem biztos, hogy alapítók is egyben) bocsátottak véglegesen a vállalkozás rendelkezésére (pl. részvénytőke vagy törzstőke formájában), vagy a vállalati működés hozott létre eredményként. Ez utóbbi tehát a vállalati nyereségnek az a része, amit a tulajdonosok – tulajdonrészük arányában – nem vettek fel osztalékként, hanem visszaforgattak a vállalati működésbe azzal a céllal, hogy a jövőben az is profitnövekedést eredményezzen. A számvitelben a **mérleg szerinti eredmény** felel meg ennek a fogalomnak.
- **idegen tőke**, ami a vállalatok számára csak ideiglenesen áll rendelkezésre, és használatáért kamatot kell fizetniük azon személyek vagy intézmények felé, akik/amelyek rendelkezésre bocsátották. (Ide sorolható például a bankhitel vagy a vállalati kötvénykibocsátás ellenértéke.)

Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy legyen szó akár saját, akár idegen tőkéről, a vállalkozásoknak minden esetben kamatköltséget (opportunity cost) kell felhasználniuk, hiszen a saját tőke is „kamatozódhatna” bármilyen pénzügyi eszközben, amennyiben a vállalkozás nem fizikai tőkejavakba akarta volna beruházni.

4.4.3 A természeti erőforrások

A **természeti erőforrások** igen sokrétű alapjait nyújtják a termelési folyamatnak. Egy részük ugyan - emberi és termelési viszonylatban vizsgálva - korlátlan mértékben áll a Földön rendelkezésre, de a hasznosíthatóság – technológiai, közgazdasági – feltételei ma még szűkösek. Így például a szél- és a napenergia elvileg korlátlan lehetőséget kínál, ám a termelésben való részvételük egyelőre még csak részleges. A természeti erőforrások másik része mennyiségileg korlátozott mértékben szolgálják a termelési folyamatot. Szűkös jellegüknel fogva viszont a közgazdasági elemzések tárgyává váltak. Alapvetően két típusát különböztetjük meg:

- **megújuló vagy megújítható erőforrások**, amelyek a termelési folyamatban újra és újra felhasználhatóak vagy korlátok között szaporíthatóak. A *megújuló* erőforrások legtipikusabb példája a föld, amely akár folyamatosan – például egy modern vetésforgóval – szolgálhatják a termelési feladatokat. Míg az erdővagyon vagy a vadállomány *megújítható* erőforrásnak tekinthető.
- **nem megújítható erőforrások**, amelyek a termelési folyamatok során felhasználódnak, és ezáltal eredeti formában már nem hasznosíthatóak. Ilyenek tipikusan a nyersanyagként vagy energiahordozóként hasznosítható ásványkincsek.

A természeti erőforrások rövid bemutatásánál egy módszertani és egy etikai megfontolásnak helyet kell adnunk. A módszertani megjegyzés arra vonatkozik, hogy a közgazdasági vizsgálódások elsősorban a földdel kapcsolatos elemzésekre koncentrálnak. Ennek oka az, hogy a közgazdaságtan abból indul ki – ahogy mi is korábban feltettük a gazdasági körforgás bemutatásánál –, hogy a termelési erőforrásokat a háztartások kínálják fel a vállalatok számára. Nyilvánvaló, hogy ez a feltevés jellemzően a föld esetében állja meg a helyét leginkább. Ráadásul a termelési erőforrásokra vonatkozó relatív szűkösség feltétele is a földnél tűnik a legkézenfekvőbbnek a többi természeti erőforráshoz képest.

Az etikai megfontolás az ember és természet viszonyával kapcsolatosan vetődik fel. Az emberről eddig – némi szkepszis mellett – mindig azt tettük fel, hogy racionális lény, ám a természethez való hozzáállása a társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan egyre növekvő irracionálitást mutat. A fokozódó ásványkincs-felhasználás és a Föld „kiürülése” közötti ismert és sokszor hangsúlyozott diszkrépancia azonban csak az egyik állomás. Az üvegházhatás miatt erősödő felmelegedés jelenti a második, ember által okozott

világproblémát. A globális melegedés hatására olvadó jégbirodalom miatt megnövekvő vízfelület, valamint az egyre inkább elsivatagosodó szárazföld ugyanis mind a megművelhető földterület nagyságát, azaz gazdasági tevékenység territóriumát szorítja egyre szűkebb korlátok közé. (A probléma különösen súlyos, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a világ népessége állandóan növekszik.) A közgazdaságtan számára azonban a legsúlyosabb probléma az, hogy az egyre szűkülő természeti erőforrások feletti rendelkezés egyre nagyobb gazdasági (politikai) hatalmat jelent, ami eleve meggátolhatja az alternatív – korlátlanul rendelkezésre álló, környezetkímélő és hosszabb távon biztosan olcsóbb – energiahordozók nagyobb hasznosíthatóságát.

4.4.4 A humán erőforrás

A **humán erőforrások** alatt a közgazdasági könyvek többsége a vállalati menedzsment (vezetés) többi termelési tényezőre vonatkozó döntéseit – vagy általánosabban a vállalkozói tudást – érti. Vagyis a vállalatvezetés erőforrás-elosztási és hasznosítási képességeit és készségeit. Nem kétséges, hogy a tőke tulajdonlásának (tulajdonosi funkció) és a tőke működtetésének (menedzsment funkció) szétválásával központi szerepet kapott a vállalatok vezetésével, szervezésével, irányításával, stratégiai döntéseivel és ellenőrzési tevékenységeivel kapcsolatos vizsgálatok elemzése.

Mi azonban ennél szélesebb körben értelmezzük a humán erőforrások tartalmát, elsősorban abból a megfontolásból, hogy a vállalatnál meghozott fontos döntéseket nem minden esetben tudjuk a menedzsmenthez kötni. Egy kisebb vállalkozásnál természetes, hogy a kevés számú tulajdonos egyben a vállalkozás vezetője is, akik maguk döntenek a vállalkozást érintő stratégiai és operatív kérdésekről egyaránt. A nagyobb vállalatoknál azonban, mindazon túl, hogy a tulajdonosi és a vállalatirányítási kör már elválik egymástól, a vállalati feladatok is sokszor olyan sokrétűek, hogy nem lehet minden döntést centralizálni. Manapság a „lapítsd le a piramist” vagy a „fordítsd meg a piramist” típusú törekvések bizonyítják, hogy a tulajdonosoknak nem érdemes és nem is szabad minden döntést a felső vezetésre bízni. Az említett elvek azt jelentik, hogy a vállalati hierarchiát (a piramist) és az abból következő döntési kompetenciákat úgy kell átalakítani, hogy amennyiben lehetséges, a vállalati döntések ott szülessenek meg, ahol a probléma felmerül, és/vagy ahol a problémák megoldására a legnagyobb a szakmai rálátás.

Mindez azonban azt is jelenti, hogy a humán erőforrás, mint termelési tényező körébe azoknak a szereplőknek a képességein és készségein alapuló döntéseit is

bele kell értenünk, akik a vezetésben nem, de a termelési döntésekben közvetlenül vagy közvetve részt vesznek. Éppen ezért nagyon fontos a humán erőforrás képzése, továbbképzése, hiszen olyan hozzáadott értéket jelenthetnek a vállalkozás számára, amelyek stratégiai jelentőséggel bírnak a vállalati siker megalapozásában és megtartásában. Főleg azért, mert a mai piacgazdaságokban épp a humán erőforrás (a humán tőke) a gazdasági növekedés legfontosabb hajtóereje.

Érezhető, hogy igen nehéz éles választóvonalat rajzolni a munkatényező és a humán erőforrás közé, hiszen minden munkatevékenység csak a kettő eredőjében értelmezhető. Hogy elemzési megfontolásból mégis megpróbáljunk különbséget tenni a két tartalom között, érdemes elkülöníteni egymástól a munkavégzés három alkotóelemét. Az egyik a tapasztalat révén megszerezhető tudáshalmaz, ami egyértelműen a begyakorolható, rutinra épülő tudáson alapul, és ebből következően a munkatényező produktivitásának alapvető alkotóeleme. A másik a szakismeret, a szervezett tanulással, képzéssel, továbbképzéssel megszerezhető tudás, ami a munka teljesítményét és minőségét strukturálja. A harmadik tudáselem a kreativitás, a bennünk rejlő tehetség, amelynek figyelembe vétele már az egyéni teljesítmények pontos megismerését is lehetővé teszi. Nyilvánvaló, hogy a munkavégzésnek az utóbbi két alkotóeleme a humán erőforrás fogalmába tartozik. Megjegyezzük, hogy manapság központi jelentősége van a humán erőforrás elemei fejlesztésének, amit bizonyít az is, hogy az intenzív versenyben álló – főleg nagyobb – vállalatok különféle szervezett oktatásokkal, „meetingekkel” önismereti és szakismereti tréningekkel képesek olyan környezetet teremteni a munkavállalók számára, amelyek alkalmasak lehetnek az egyéni képességek, illetve az emberben rejlő kreatív tartományok kitágítására és mozgósítására.

4.4.5 Az információ

Az **információ** termelésben való meghatározó feladatáról szeretnek elfeledkezni a közgazdasági könyvek szerzői, noha a mai információs társadalomban szerepe nem csak meghatározó, hanem nélkülözhetetlen is a különböző gazdasági döntésekben. Sőt, manapság tudástársadalomról, a tudás hatalmáról beszélünk, amelynek szintén meghatározó eleme az információ. Azonban amennyire kétségtelen az információ súlya és szerepe a mai gazdasági döntéseknél, legalább annyira kétséges annak közgazdasági vizsgálata az ismert módszertani keretek között. Arról van szó ugyanis, hogy az információ fogalmát és piacát egyaránt igen nehéz meghatározni.

Az információ általában minden olyan adat, amelynek segítségével új ismereteket nyerhetünk. Igen ám, de amennyiben már rendelkezünk vele, nem nevezhető információnak. Ráadásul amíg még nem rendelkezünk vele, nem is tudjuk, hogy új ismereteket képes nyújtani. Mindezen túl az információt, annak nyújtójának valamilyen kommunikációs kódrendszerbe kell foglalni, amit a fogadó különböző értelmezési körök mentén tud dekódolni, megérteni. Így ahány kódolás és dekódolás, annyiféle értelmezése lehet az adott információnak. Végül minden adathalmazban lehet olyan új elem, ismeret, ami csak a más ismereteken keresztül töltődik fel tartalommal, ezért előfordulhat, hogy egy új ismeret – információ – mást és mást mond azoknak, akik különbözőképpen képesek korábbi tudáskészletükhöz illeszteni. Mindez azt jelenti, hogy nagyon nehéz az információt értelmezni és gazdasági erőforrásként egzaktan vizsgálni.

És sajnos az információ piacát sem könnyű értelmezni. Az adásvételük ugyanis problematikus, mivel az eladó ugyan eladja a birtokában lévő információt, ám a tulajdonjogi átruházás még sem történik meg. (Tehát az eladó – Platón szavaival – aligha iszik a felejtés forrásából). Az információ tehát végtelenül szaporítható, anélkül, hogy tudnánk arról, hányan vannak birtokában az információnak. Így az árazása sem egyszerű feladat.

4.5 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

A piac olyan közgazdasági, földrajzi és társadalmi tér, ahol a vételi és az eladási szándék találkozik.

A kereslet elemzését a keresleti függvény, a kínálat elemzését a kínálati függvény segítségével végzi a közgazdaságtan.

A paradox árhatások ellentmondást sugallnak a kereslet alapvető törvényszerűségének feltétlen teljesülését illetően.

Megkülönböztetünk technikai és gazdasági hatékonyságot.

Beszélhetünk fogyasztási javak és termelési tényezők piacáról.

Az alapvető termelési tényezők közé soroljuk a munkát, a tőkét, a természeti erőforrásokat, a humán erőforrást és az információt.

A gazdasági körforgásban a javak és a termelési tényezők áramlásával reálfolyamatok, míg a jövedelmek áramlásával pénzügyi folyamatok mennek végbe.

A munka a közgazdasági logikában áldozat a szükséglet-kielégítést megalapozó jövedelmek megszerzése érdekében.

A tőkejavak amortizációja lehet egyrészt fizikai, másrészt erkölcsi kopás.

Megkülönböztetünk megújítható és nem megújítható természeti erőforrásokat, melyek közül a közgazdaságtan elsősorban a föld-tényezőre helyezi vizsgálatainak fókuszpontját.

A humán erőforrás és az információ is fontos termelési erőforrás, bár elemzésük a rendelkezésre álló módszertani keretek között nehézségekbe ütközik.

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

a) A termelési tényezők piacán a jelennek meg kínálattal.

b) A gazdasági hatékonyság annyiban több mint a technikai hatékonyság, hogy.....

c) A kínálati függvény pozitív meredeksége mögött a
elvé húzódik meg.

d) A paradox árhatás lényege, hogy.....

e) A tőkejavak két csoportja.....

2. Ismertesse a keresleti függvény fogalmát!

3. Jellemezze a Veblen-hatást!

4. Mit értünk rezervációs ár alatt?

5. Milyen termelési tényezőket ismer?

6. Vázolja fel a természeti erőforrások felhasználásának etikai problémáit!

7. Mit értünk piactisztító ár alatt?

8. tegyen különbséget az alábbi fogalmak között!

A kereslet változása – A keresett mennyiség változása

Erkölcsei kopás – Fizikai kopás

Saját tőke – Idegen tőke

Gazdasági hatékonyság – Technikai hatékonyság

5 Piaci szerkezetek

Az előző fejezetben a piacokat részletesebben aszerint csoportosítottuk, hogy mit tekintünk az adásvétel tárgyának. A megkülönböztetés alapja tehát az volt, hogy az eladásra felkínált gazdasági javak termelési vagy fogyasztási célokat szolgálnak-e. Ebben a fejezetben arra keressük a választ, hogy piaci verseny szerkezete, vagyis a piaci versenyben részt vevő szereplők száma alapján milyen csoportokba lehet rendezni az egyes piacokat. Mivel ez a különbségtétel azon az értékválasztáson alapul, hogy a piaci verseny léte és intenzitása egyaránt növelheti a társadalmi jólétet, így különös figyelmet szentelünk annak, hogy az egyes piaci szerkezetekben milyen a piaci verseny jellege, milyen korlátozó tényezők befolyásolják a piaci mechanizmusok működését, és mindezek hogyan hatnak ki a piaci verseny hatékonyságára. Az alábbiakban bemutatott piactípusoknak részletes elemzését a mikroökonómia tárgykörben ismerheti meg a kedves olvasó, ezért most csak azokat a legfontosabb jelenségeket vesszük számba, amelyek a témakör jobb megalapozásában és megértésében játszhatnak szerepet.

5.1 A verseny szerepe a közgazdaságban

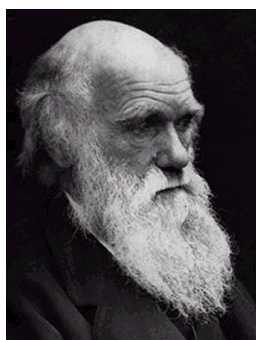
A piaci működés nélkülözhetetlen alapja a verseny, ami a piaci szereplők között több dimenzióban és számos ok miatt folyik, a különböző gazdasági kapcsolatokból megszerezhető előnyök elérése céljából. A könyv eddigi fejezetei többször hangsúlyozták ki, hogy az olyan gazdálkodási tevékenységek, mint a fogyasztás, a termelés vagy az elosztás, a rendelkezésre álló javak és erőforrások szűkösségének következményei. Így a szűkösség ténye a legfontosabb ok, ami minden élőlény számára versenyhelyzeteket produkál. Az állatok és a növények hosszú évmilliók alatt fejlesztették ki magukban azokat a képességeket, amelyek a szűkös erőforrásokkal bíró környezetben az életben maradást szolgálták és szolgálják ma is. Képességeik ma már ösztönökké és ösztönös viselkedéssé váltak, mellyel képesek – vagy sajnos nem képesek – a túlélésért folytatott versenyben a maguk (létfenntartási ösztön), és utódaik

(fajfenntartási vagy reprodukciós ösztön) helyét biztosítani, illetve ezt az étletteret erejüknél fogva fenntartani, megőrizni vagy megnövelni (territoriális ösztönök). Ez a „survival of fittest elv” érvényesülése egyben egy hatékonysági elv érvényesülését is jelenti, hiszen csak azok a fajok és a fajon belül azok az

egyedek lesznek hosszú távon is életre, illetve versenyre képesek, amelyek sikeres reprodukcióval és hatékony versenystratégiákkal képesek alkalmazkodni a környezeti változásokhoz. Gondoljunk csak meg, egy csodálatos színekben pompázó és ellenállhatatlan módon illatozó virág ezekkel a versenyképességekkel képes a méheket odavonzani, a beporzást sikeresebbé tenni, és végeredményben egy virágmezőt benépesíteni, más virágokat – versenytársakat – kiszorítani, és ezáltal ott versenylőnyre szert tenni. A közgazdaságtan – és elsősorban a marketing – nyelvén úgy is fogalmazhatunk, hogy a legfontosabb versenystratégiája nem más, mint egy hatékony nektárreklám.

Az állandóan változó, de mindig szűkös gazdasági és természeti környezetben az ember és az egész emberi társadalom is hasonló kényszerhelyzetekkel kénytelen szembenézni, mint az élővilág többi élőlénye. Így a verseny, az állandó versenykörnyezet az emberiség számára sem idegen, s a darwini elvek a gazdaságban is érvényesülnek. Sőt, bár biztosan furcsának tűnik, de épp a társadalmi és gazdasági életben bekövetkező folyamatos változás, a piaci viszonyok által meghatározott versenyben való túlélés látható és tapasztalható jelenségei adtak szellemi ihletést Darwinnak ahhoz, hogy kidolgozza a biológiában is az állandó változást kikényszerítő természetes kiválasztódás

mechanizmusát. **Darwin** ugyanis *Malthus* demográfiai és közgazdasági gondolatainak a megismerését követően [Schumpeter 1954: 445] vállalta fel nagyapja, *Erasmus Darwin* téziseinek továbbfejlesztést, vagyis saját evolúciós elméletét. Másrészt sokan vélik úgy, hogy a növény- és állatvilág legalább olyan mértékben lett a brit szigetek piacgazdasági mechanizmusainak mintájára leképezve, mint fordítva [Young 1969: 113, Tunzelmann 1991: 274]. A közgazdasági Nobel-díjas Hayek pedig a következő merész kijelentést fogalmazta meg, miután Darwin naplóját tanulmányozva szembesült

azzal, hogy a nagy természettudós Adam Smith írásait olvasta, amikor a Fajok eredetét megírta: „(...) *Nemcsak azt állítom, hogy az evolúció gondolata régebbi a humán- és társadalomtudományokban, mint a*

természettudományokban, még amellet is kész vagyok érvelni, hogy Darwin az evolúció alapötletét a közgazdaságtanból kölcsönözte.” [Hayek 1992: 31].

A gazdasági verseny tehát sok mindenben hasonlít az élővilágban a túlélésért folytatott küzdelemhez. A legjelentősebb különbség azonban az, hogy a gazdasági környezet folyamatos változásai olyan új kihívások elé állítják a gazdasági szereplőket, amelyek gyors – sokszor azonnali – válaszokat igényelnek, ezért az alkalmazkodási kényszer állandó jelleggel mozgósító erő a hatékonyság fokozására, és az azt megalapozó gazdasági döntések meghozatalára. Mivel a közgazdaságtan elméleti és alkalmazott diszciplínái az igen sokrétű gazdasági versenyhelyzetek közül többnyire a vállalatok kínálati versenyét helyezik elemzésük középpontjába, mi is ennek lényegi momentumait mutatjuk be az alábbiakban. Azt azonban megjegyezzük, hogy a szükséglet-kielégítést, azaz a fogyasztási folyamatot megalapozó döntések is mind versenykörnyezetben születnek. Hiszen – mint láttuk – a javak egy részének fogyasztásában sokszor igen heves rivalizálás folyik, és a fogyasztást megalapozó jövedelmek megszerzéséhez is versenykörnyezetben kell a háztartásoknak erőforrásaikat „áruba” bocsátani. De legyen szó bármilyen versenyszituációról is, a hatékonysági követelmény állandóan jelen van, ami kikényszeríti minden gazdasági szereplőtől, hogy úgy mozgósítsa ötleteit, információit és más erőforrásait, hogy azáltal gazdasági érdekeit és céljait elérje, gazdasági tevékenységének eredményét pedig a versenyben maradás okán hosszú távon is javítani tudja. A piac pedig az a szelekciós környezet, ami leginkább képes a különböző javakat és erőforrásokat úgyallokálni, hogy a társadalmi jólét növekedése is biztosított lesz azáltal, hogy a társadalom tagjai szerint a leginkább megfelelőnek vélt produkciókat és reprodukciókat – azaz termelési és szolgáltatási outputokat, szakképzettségeket, információkat stb. – sikeressé teszi, míg a drágább, rosszabb minőségű vagy a társadalom számára egyéb szempontok mentén kevésbé elfogadható teljesítményeket kiszelektálja.

Minden gazdaságban a verseny jellegét és hatékonyságát több körülmény együttesen határozza meg. Így például a piaci szereplők (eladók és vevők) száma és nagysága, a piacra lépés feltételei, a termék jellege, a piaci szereplők befolyása az árak alakulására vagy az információhoz való hozzájutás lehetőségei. A közgazdaságtan elemzéseiben kitüntetett szerepet szán azoknak a körülményeknek, amelyek a piaci hatékonyságot maximálisan képesek biztosítani, valamint azoknak a zavaró feltételeknek is, amelyek a piaci mechanizmus optimális működését akadályozzák. Ebből az is következik, hogy a közgazdasági elemzések mind az ideális piac modelljéből és annak feltételeinek tisztázásából indulnak ki, és ezek után igyekeznek egzakt formában leírható különbségeket azonosítani más, nem ideális piaci szerkezetek vizsgálatával.

Tudományunkban az ideális, maximális hatékonyságot biztosítani képes piac elnevezése a tökéletes verseny, míg minden más piaci szerkezetet a tökéletlen verseny megnyilvánulásainak kell tekinteni. Fontos kiemelni, hogy a tökéletes verseny elnevezés nem takar semmilyen erkölcsi értékítéletet, vagyis nem azt fejezi ki, hogy ez a piac a legigazságosabb intézmény. A jelző csupán a piac olyan logikai típusát írja le, ami az adott vizsgálati feltételek mellett a legnagyobb hatékonysággal képes működni. Az alábbiakban a következő jellemző piaci szerkezeteket ismertetjük részletesen:

- 1) Tökéletes verseny
- 2) Monopólium
- 3) Oligopólium
- 4) Monopolista verseny
- 5) Oligopolista verseny

5.2 A tökéletes verseny és szerepe a közgazdaságban

A közgazdaságtan elemzési keretein belül központi helyet élvez a tökéletes verseny vagy más néven kompetitív piac bemutatása. Ennek okát alapvetően két történeti sajátsággal is magyarázhatjuk. Korábban szó volt róla, hogy a mai közgazdasági ismeretrendszer leginkább megalapozó neoklasszikus közgazdaságtan matematikai eszköztára ennek a piactípusnak, az ún. Tiszta – korlátozó feltételektől mentes – piacnak az elemzési keretein belül vált igazán kiaknázhatóvá és hatékonyá. Másrészt a közgazdaságtan modern tudománnyá válásának folyamata épp annak az – amúgy legfontosabb vizsgálati tárgyát jelentő – szabad versenyek kapitalizmusnak kibontakozásával fonódott össze, amelynek jellemzői alapján véve megegyeztek a tökéletes verseny feltételrendszerével.

Azt is mondhatjuk tehát, hogy a közgazdaságtan azokat a feltételeket modellezte meg a kompetitív piacon keresztül, amelyek akkor még – ha nem is tisztán – jellemzőek voltak a kora kapitalista gazdaságban. A mai gazdaság jellemzői azonban már jócskán különböznek attól a piaci helyzettől, amelyet a tökéletes verseny feltételei megfogalmaznak. Ezért kijelenthetjük, hogy *tiszta piaci verseny a valóságban aligha létezik*. Bár, majd látni fogjuk, hogy ahhoz közeli helyzetet azért lehet találni.

**A tökéletes verseny tehát ideáltípus, olyan módszertani
segédeszköz, ami lehetővé teszi a piaci hatásmechanizmusok
modellezését és a verseny hatékonysági aspektusainak
vizsgálatát.**

Ahhoz, hogy tökéletes versenyről beszélhessünk, igen sok korlátozó feltételezést kell megfogalmaznunk a piaci folyamatok alakulását illetően. Mi most az alábbi **hat feltétel** létezését emeljük ki:

- 1) Végtelen sok eladóból és vevőből áll
- 2) A piaci szereplők árelfogadók
- 3) A termékek homogének
- 4) A piaci szereplők tökéletesen informáltak
- 5) Nincsenek tranzakciós költségek
- 6) A piacra való be-, illetve a piacról történő kilépés nem ütközik akadályokba.

Az első feltevés a matematika nyelvén került megfogalmazásra, ezért úgy finomíthatjuk, hogy a tökéletes verseny egy atomizált piac, amelyben számban nagyon sok, méretben azonban – a piac méretéhez képest – nagyon kicsi szereplő található mind a keresleti, mind a kínálati oldalon. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szereplők piaci részesedése alacsony, így senki sem képes befolyást gyakorolni a piaci folyamatokra. A tökéletes versenynek tehát nincs olyan meghatározó jelentőségű szereplője, amelyik képes lenne a piaci folyamatokat saját érdekeinek megfelelően, és a többi szereplő kárára alakítani. Vagyis a piaci mechanizmusok ebből a szempontból szabadon és hatékonyan működhetnek. Ha hasonló helyzetet akarunk elképzelni, akkor gondoljunk egy nagyváros vásárcsarnokának tojáspiacára, ahová valószínűleg nagyon sok kis háztartás megy ki tojást vásárolni, és ahol rengeteg idős (vagy kevésbé idős) néni kínál tojást eladásra.

A második feltevés az elsőből következik, hiszen a piaci szereplők azért árelfogadók (price takers), mert egyéni szinten arra sem képesek, hogy az árak alakulására befolyással bírjanak. Persze ez nem jelenti azt, hogy ne tehetnének kísérleteket saját termékeik esetében az érdekeiknek vagy értékítéletüknek megfelelő árazásra. Ha azonban ezek az árajánlatok eltérnek a piaci ártól, akkor – attól függően, hogy az adott szereplő milyen státuszban van – vételi vagy eladási szándékaik nem fognak megvalósulni. Hogy az előző példánál maradjunk, képzeljük el, hogy a tojás ára a vásárcsarnokban 20 forint, akkor egy tojásrántottát kedvelő egyetemista, mint a piac egy jelentéktelen szereplője, hiába is akarna alkudni, és próbálna 18 forintért vásárolni, törekvése aligha sikerülne, mert az árus bárki másnak eladhatja „árán” a tojásokat. Ne felejtjük

el, hogy minden eladó végtelen nagy kereslettel néz szembe, azaz a saját kínálati mennyisége elenyésző a piac teljes méretéhez képest. De fordítva is igaz: ha az árusító néni adná 22 forintért a tojásokat, akkor egyetlen egyetemista sem venne tőle pusztán gazdasági megfontolásból, mert mint vevők, igen kicsi szereplőként végtelen nagy kínálatnál néznének szembe, így mástól biztosan vásárolhatnának 20 forintért is.

Az ár alakulása azonban nem csak a piaci szereplők egyéni elképzeléseitől és szándékaitól független, hanem a szereplők együttes érdekérvényesítési próbálkozásaitól is. Ahhoz ugyanis túl sokan vannak a tökéletes verseny szereplői, hogy mint eladók magasabb, vagy mint vevők alacsonyabb árakban egyezzenek meg egymással. Mindez azonban messze nem jelenti azt, hogy tökéletes versenyben az árak ne változnának. Változhatnak, sőt állandóan változnak is, de csak a piaci összkereslet és összkínálat egymáshoz való viszonyának változása révén. Ha például a városban elterjedne az a hiteles forrásból származó hír, hogy azok az egyének, akik minden nap fogyasztanak házi tojást, statisztikailag is igazolhatóan másfélszer tovább élnek, akkor vélhetően jelentősen megnőne a vásárcsarnokban a tojás kereslete, ami a tojás árát is megemelné.

A harmadik feltevés értelmében a piacon felkínált termékek mind ugyanolyan mértékben alkalmasak egy konkrét szükséglet kielégítésére, vagyis a termékek között nincsenek lényeges minőségi, formabeli, használatbeli különbségek, így egymással - szélső esetben és a matematika nyelvén szólva végtelen rugalmasan helyettesíthetőek. Ez a feltétel azért különösen fontos a közgazdasági elemzésben, mert ha igaz, akkor kizárólag az ár alapján fog dönteni minden fogyasztó. Ugyanakkor ez az a feltétel, ami legkevésbé életszerű. Egyrészt azért nem, mert homogén – azaz egymással tökéletesen helyettesíthető – termékekkel csak akkor jelennének meg a versenyző vállalatok, ha a keresleti oldalon a szükségletek is homogének lennének. Másrészt még homogénnek tekinthető szükségletek esetén sem lenne valószínű a homogén termékkínálat, hiszen a termékek döntő többsége komplex tulajdonsághalmazzal bír, így az egymással éles versenyben álló vállalatok számára lehetőség nyílik saját termékük egy-egy jellemzőjének kihangsúlyozására, és ezáltal akár változatlan ár melletti felértékelésére. A vállalatoknak ez a törekvése, amit termékdifferenciálásnak nevez az irodalom, ma igen jelentős versenytényező, hiszen – például plusz termékjellemzők felsorakoztatásával, divatos formavilág vagy színek megteremtésével vagy sokoldalú felhasználhatóság biztosításával, stb. – még a legkiélezettebb versenyben is képesek a sikeresen termékdifferenciáló vállalatok újabb fogyasztókat megnyerni maguknak, és végeredményben magasabb profitot realizálni. A példánkban szereplő tojással kapcsolatosan ugyan ismerjük a mondást, ám annak jócskán ellentmond az a tapasztalat, hogy

ma már bárki választhat S, M, L vagy XL méretű tojás között, és a termelők is igyekeznek differenciálni termékeiket aszerint, hogy az házi tojás, farmtojás szelézett tojás, mélyalmos tojás, és azon sem csodálkoznánk, ha netán még „fitnesz” Norbi tojásra is rábukkannánk a kínálatban.

A negyedik feltevés szerint a piaci szereplők tökéletesen informáltak. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy a piaci szereplők rendelkeznek minden olyan – releváns – információval, amelyek segítségével optimális döntéseket hozhatnak. A tökéletesen versenyző piacon mind a piaci, mind a technológiai jellegű információk szabadok, és mindenki számára korlátlanul és költségmentesen hozzáférhetők. Ez a kitétel is valószínűleg igen kevés termék piacán elfogadható feltevés, a döntő többségénél teljesen abszurd és életszerűtlen. De ne felejtjük el, hogy az ideális piac modellezhetőségének fontos feltétele a tökéletes informáltság, ami ahhoz segít garanciát adni, hogy a piaci szereplők csak az ár nagysága alapján hozhassák meg döntéseiket. Nyilvánvaló, hogy a valóságban gyakran előfordul, hogy mondjuk a piacra rohanó egyetemisták – „minél előbb legyünk túl rajta sóhajtással” – már a vásárcsarnok bejárata előtt árusító termelőktől megveszik a tojásokat akár 22 forintért is, noha a csarnokban 20-ért megkaphatták volna. Ilyenkor a vásárlók vagy nem akartak informáltak lenni (tehát nem tudják, mekkora a tojás piaci ára), vagy nem akarták az információjukat a döntésükhöz felhasználni (azaz nem érdekli őket, hogy bent olcsóbb volt a tojás).

Az ötödik feltevés a tranzakciós költségek hiányát fogalmazza meg. Eszerint sem a vételi, sem az eladási folyamatot nem terheli pótlólagos költség, illetve áldozat. A termékeket nem kell például reklámozni, nincsenek az eladásnak plusz költségterhei, és a fogyasztónak sem kell számolnia az áron kívül egyéb terhekkel. Be kell látnunk, hogy igen ritka az ilyen eset. A vásárcsarnokokban például a tojást áruló szereplőknek is kell fizetniük helypénzt, így előfordulhat, hogy a kistermelők egy részének ez olyan költségtöbbletet jelent, ami mellett már nem éri meg kínálattal megjelenniük. Ugyanakkor a vásárlás tekintetében is gyakran adódhat, hogy a fogyasztó például csak azért volt hajlandó 22 forintért tojást vásárolni, mert nem akart hosszabb időre és jelentős tranzakciós költségekkel parkolójegyet váltani, csak azért, hogy fél órával többet áldozzon a zsúfolt vásárcsarnokban a 20 forintos tojásokért.

A hatodik feltevés a tökéletes versennyel kapcsolatosan úgy is megfogalmazható, hogy a piacra való be- és kilépés teljesen szabad minden potenciális résztvevőnek. Az ilyen piacon tehát bárki megjelenhet keresleti vagy kínálati szándékkal, és bármikor el is hagyhatja azt. Úgy tűnhet, hogy ez a feltétel reális, ám a valóságban kevés piaci szituációban van erre lehetőség. Hiszen a kínálati oldalon a belépésnek jócskán lehetnek jogi, adminisztratív

vagy gazdasági korlátai. Gondoljunk csak arra, hogy szakképzettséget írhatnak elő különféle jogszabályok a működési engedélyek megszerzéséhez, adminisztratív úton korlátozhatják az adott piacra történő belépők számát (például a taxi engedélyek vagy a gyógyszertárak esetében), vagy tőkekövetelményeknek kell megfelelni a belépni szándékozókna (például a pénzváltási tevékenységnél).

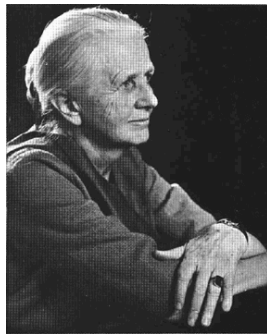
A valóságos piaci versenyhelyzetek aligha mutatnak sok hasonlóságot a tökéletes versennyel, de ha jobban belegondolunk, akkor a tőzsde nagyon sok tekintetben megfelel a fenti követelményeknek. Egy tőzsdén ugyanis megszámlálhatatlanul sok eladó és vevő „van jelen”, és elvileg a szereplők sem képesek egyenként befolyásolni a keresleti vagy a kínálati viszonyokat. Mindemellett a tőzsde képes a releváns információkat hatékonyan koncentrálni, és a termékek is minden esetben homogének, akár az áru- vagy értéktőzsdékre gondolunk. A tőzsde ugyanakkor nagyon speciális piac. Részben azért, mert az ott szereplő cégeknek igen sok és szigorú feltételnek kell megfelelnie ahhoz, hogy tőzsdére vigyék értékpapírjukat vagy árujukat. Másrészt csak közvetítőkön keresztül folyhat a kereskedelem. Ezért belépési korlátok és tranzakciós költségek egyaránt jócskán felmerülnek.

A tökéletes piac nem minden esetben életszerű feltételei, valamint az egyre komplexebbé váló piaci-gazdasági folyamatok és annak a piaci működést zavaró, korlátozó elemei már a 19. században támogatást adtak azoknak a közgazdasági vizsgálatoknak, amelyek más létező piaci szerkezetek sajátosságait próbálták feltárni. Utaltunk már rá, hogy ezeket a piactípusokat összefoglalóan tökéletes versenynek nevezte el a közgazdasági irodalom. Az alábbiakban e piactípusok sajátosságait próbáljuk csokorba gyűjteni.

5.3 A monopólium fogalma és sajátosságai

Ha azt mondjuk, hogy a kompetitív piac a hatékonyság szempontjából a legtökéletesebb piac, akkor azt kell mondanunk, hogy a közgazdaságtan a monopóliumot tekinti a legtökéletlenebb piacnak. Ez a piacforma a közgazdaságtani elemzésekben nem sokkal azután jelenik meg, hogy a gazdasági folyamatokban egyre inkább érezhető jelei lesznek a különböző monopol elemeknek.

A monopólium kifejezés a görög „monosz” (egyetlen) és „polein” (eladni) szavak összetételéből származik, így a közgazdaságtan olyan piacformát ért rajta, amelyben a kínálati oldal egyszereplős, vagyis egyetlen termelő néz szembe a teljes kereslettel.

Gyakran jön létre olyan piaci szerkezet, amelyben fordított a felállítás, azaz egy vevő néz szembe a teljes kínálattal. A görög „monosz” és „opszonia” (vásárlás) szavak összerakásából adódik, hogy ez a piacforma – **Joan Robinson** (1903-1983) révén – monopszónia néven került be a közgazdasági irodalomba. A sok lehetséges példa közül mi most csak azokat az állami vásárlásokat emeljük ki, amelyeknél jogszabályok tiltják más vevők legális megjelenését. Ilyen például az uránérc vagy a vadászrepülőgépek piaca. Nyilvánvaló azonban, hogy a monopólium és a monopszónia fogalmát csak egy adott termék tekintetében és konkrét földrajzi kontextusban releváns piacon lehet értelmezni.

A kompetitív piacon működő vállalatok árelfogadó magatartásával szemben a monopóliumról azt kell tudnunk, hogy ármeghatározó. A monopolista pozícióban működő vállalat elvileg megteheti, hogy szabadon változtassa az általa kínált javak árát vagy akár minőségi és egyéb jellemzőit, bár a kereslet – azaz a fizetőképesség – nagysága effektív korlátokat szab a monopólium ármeghatározásának. Másfelől azonban a fizetőkészség nagysága is akadályokat állíthat. Ha például egy olyan faluban határoz meg a kocsmáros irreálisan magas árat, ahol csak egy kocsmát van, előfordulhat, hogy a kutya se menne oda. De ha egy egyetemi kollégium mellett működne egyetlen ivó, akkor ez a következtetés már korántsem lenne ilyen biztos. Amennyiben egy monopolhelyzetben működő vállalat olyan társadalmilag fontos tevékenységet folytat, amelynél a magas ár társadalmi feszültséget okozhat, akkor az állam jogszabályban – például árplafonokkal, ármaksimalizálással – szabhat korlátokat a szabad ármeghatározásnak.

Láttuk, hogy a tökéletes verseny elvileg mindig szabad be- és kilépést biztosít a piaci szereplők részére. Önmagától értetődik, hogy a monopolpiaci szerkezetek létrejöttének okai a piacra lépés nagyon erős korlátaival magyarázhatók. A számos belépési korlát közül az alábbiak érdemelnek kiemelését:

- a piac szereplői között a tevékenység végzéséhez szükséges *erőforrások nem állnak széles körben rendelkezésre,*

- a termékek előállításához nélkülözhetetlen stratégiai erőforrások felett az állam ellenőrzési monopoljogot gyakorol
- bizonyos termelési vagy szolgáltatási tevékenységek állami ellenőrzés alatt állnak, korlátozva ezzel a piacra lépők körét,
- információhiány akadályozza más gazdasági szereplők piacra lépését,
- az adott tevékenység beruházási és működési költségigénye olyan magas, hogy ez minimálisra csökkenti a potenciálisan piacra lépni próbáló vállalatok körét,
- drága szabadalmak, licencek, know-how-k és folyamatos fejlesztések szükségesek ahhoz, hogy a piacon tartósan versenyképes kínálat lehessen megjelenni,
- csak olyan nagy méretekben termelve lehet költséghatékonyan és megtérüléssel termelni, amit csak a vállalatok igen szűk köre tud megvalósítani.

E piacra lépési korlátok tökéletlen piaci szerkezetek létrejöttét, és végső esetben monopol pozíciók kialakulását eredményezhetik. Így alkalmasak arra, hogy a monopóliumok létrejöttének okait is magyarázzák. Igaz, nincs egyértelmű szakmai konszenzus abban a tekintetben, hogy hány okot és hány különböző típusú monopóliumot lehet vagy érdemes megkülönböztetni, ráadásul az sem világos, hogy mit is értünk pontosan az egyes monopólium-fajták alatt. Ezért ebben a témában az oknyomozást az érdeklődő olvasóra bízunk, és némi egyszerűsítéssel most csak az alábbi típusokra hívjuk fel a figyelmet:

- **Jogszabály írhatja elő** monopolpozíció létrejöttét. Történelmi tanulmányainkból jó példaként hozható fel a Brit Kelet-Indiai Társaság, de ma sem ritka, hogy az állam magánál tartja a piaci kínálat jogát (állami monopólium), illetve kizárólagos jogot és engedélyt ad egy termék előállítására vagy szolgáltatás nyújtására. Mivel ezek a helyzetek nem a piachoz kötődő feltételek – például nem különleges költség szerkezet vagy egyedi technológia – miatt jönnek létre, így a jogi-intézményi korlátok mentén létrejövő szerkezeteket a mesterséges monopóliumok körébe soroltjuk. Az állam monopóliuma jellemzően olyan közszolgáltatásokra terjed ki, amelyeket a társadalom nem kíván – vagy nem mer – piaci alapokra helyezni (Ilyen lehet például a tömegközlekedés). De kizárólagos engedélyeket is adhat az állam bizonyos közszolgáltatások irányítására (gondoljunk a Matáv egykori koncessziós jogára a vezetékes telefonok piacán), vagy stratégiaileg fontos piaci tevékenységek végzésére (példaként hozhatók fel a korábbi koncessziós autópálya-építések).

- **Természetes okai vannak** a monopóliumok létrejöttének. E „természetes” okokat többféleképpen is értelmezhetjük. Egyfelől létrejöhet természetes monopólium valamilyen megismételhetetlen, esetleg nehezen másolható vagy pótolható természetes adottság következményeként, vagyis azért, hogy egy vállalat olyan erőforrással rendelkezik egy termék előállításához vagy szolgáltatás nyújtásához, amellyel a többi vállalat nem. Ez a természetes eredetű monopolhelyzet jellemzi például a MÁV Rt. működését a maga megörökölt vasúthálózatával. Másfelől a gazdaságos üzemméret alapján kialakult monopóliumot is természetes monopóliumnak nevezi az irodalom. Ilyenkor azt mondjuk, hogy **a monopolhelyzet méretgazdaságosságon alapul**, vagyis éppen akkora a piaci kereslet nagysága, mint amekkora az optimális üzemméret, azaz a legkisebb fajlagos önköltség melletti termelési mennyiség. Kicsit bonyolultabban, de pontosabban az iparág költségfüggvény szerkezete olyan, hogy a piaci kereslet szempontjából releváns output tartományában, bármely outputszint esetén igaz, hogy a teljes iparági outputot egyetlen termelő olcsóbban képes előállítani, mint tetszőleges számú és azonos költségfüggvényű technológiával jellemezhető kisebb termelő összesen. Ez a helyzet előállhat, ha a piac mérete relatíve kicsi a szóba jöhető vállalatok hatékony méretéhez képest. Ilyenkor a termelési költségek között a fix költségek általában nagy arányt képviselnek, vagyis csak viszonylag magas termelési méret mellett lehet elérni, hogy az állandó költségelemek egy termékre vetítve alacsonyak legyenek.
- **Technológiai okai is lehetnek a monopóliumoknak.** Ilyenkor olyan technológiai előnyök, sajátosságok, titkok stb. birtokában van tartósan a vállalat, melyekkel a potenciális versenytársak nem rendelkeznek. Vagy ha a technológia hozzáférhető is lenne, annak költségei, jogdíjai nem tennék lehetővé a biztos megtérüléssel kecsegtető kínálattal való megjelenést a versenytársak számára.

Még egyszer szeretnénk hangsúlyozni, hogy monopolszituációk okai könnyen átválthatók egymásba. Például amennyiben technológiai sajátosságai vannak a méretgazdaságos termelés létrejöttének, akkor a monopolhelyzet létrejöttét technológiai alapúnak is tekinthetjük. Ugyanakkor a technológia is egy speciális erőforrásnak tekinthető a vállalat kezében, így akár azt természetes monopóliumnak is nevezhetnénk. Ez pedig azt is jelenti, hogy az iparág költségfüggvény szerkezete egy vállalatnak méretgazdaságos termelést tesz lehetővé, akkor ez számára természetes monopolpozíciót jelent. Vagyis természetes monopólium alatt azt is érthetjük, hogy egyetlen vállalat technológiája révén olcsóbban tud termelni (adott keresleti tartomány mellett),

mint ha ugyanazon a piacon sok magasabb költségű technológiával rendelkező vállalat működne.

A közgazdaságtan a monopóliumok vizsgálatánál adott feltételrendszer keretein belül arra a következtetésre jut, hogy ez a piaci szerkezet nem tudja biztosítani a javak olyan hatékony elosztását, mint a tökéletesen versenyző piac. Éppen ezért általában csak akkor tartja a monopóliumot védhető piaformának, ha az adott piacon semmiképpen nem lehet a hatékony verseny feltételeit biztosítani. A monopóliumok modellezéseinek használt előfeltevések konklúziója az, hogy drágábban értékesíti termékeit, mint ha a termelés kompetitív piacon folyna. Ráadásul azzal is kárt okoz a társadalomnak, hogy a kevesebbet is termel, mint a tökéletes verseny közepette működő vállalatok együttes termelési volumene. Vagyis a monopólium létével a társadalom nagyobb része szorul ki a fogyasztásból, míg a többi fogyasztó kénytelen drágábban fogyasztani.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az iménti megállapítás csak egy elvi modell következtetése, ám a valóságban nem ennyire egyértelmű a helyzet. A monopóliumot ugyanis nem szabad úgy elképzelni, hogy pozícióját kihasználva nem kíván fejleszteni, inkább a magas profitot a magas áron keresztül realizálja. Bár az igazság az, hogy hazánkban ráismerhetünk ilyen stratégiákra is. Egy jól működő piacgazdaságban azonban a monopolhelyzet nem végleges állapot. Inkább egy olyan pillanatnyi helyzet, amelyben a többi potenciális versenytárs nem tud, vagy nem kíván – nem éri meg nekik – a piacon megjelenni és ott versenyezni. Ugyanakkor a monopolhelyzetben lévő vállalat minden körülmények nélkül kívánná maximális profitot realizálni – a fogyasztók rovására – akkor magas ár egyre inkább vonzaná erre a piacra a versenytársakat.

A monopólium léte jócskán járhat előnyökkel is a társadalom számára. A monopolhelyzet ugyanis nem csak magasabb profitrátát, hanem hatalmas profittömeget is jelent a vállalat számára, hiszen ugyanakkora piaci kereslet kielégítése során senkivel sem kell osztozkodnia a nyereségen. Ebből azonban a monopolhelyzet fenntartása érdekében állandó fejlesztésre kényszerülhet, ami javuló minőséget, jobb és hatékonyabb technológiát, végső soron pedig alacsonyabb árakat eredményezhet. Nem kétséges, hogy ezzel csak jobban járhat a társadalom, de a monopolhelyzetben lévő vállalat is „előre menekül”, hiszen az alacsonyabb ár vélhetően egy időre újra elriasztja a piacra belépni kívánó vállalkozásokat.

Mindenesetre a monopolhelyzetben lévő vállalatok gyakran élnek olyan eszközökkel, amelyek a fogyasztók és a potenciális versenytársak érdekeit, illetve a piaci hatékonyságot is egyaránt sértik. Ezért minden piacgazdaságban szükség van olyan jogi szabályozórendszer működtetésére, amelyik képes lehet

kiszűrni és szankcionálni a tisztességtelen piaci magatartást. Ennek lényegi momentumairól a későbbiekben még szólni fogunk.

5.4 Az oligopólium sajátosságai

Az oligopólium több tekintetben is a kompetitív piac és a monopolhelyzet közé esik. Részben azért, mert egynél ugyan több, de mégis kevés számú résztvevője van a kínálati oldalnak az ilyen piacokon. Másfelől azért, mert az ilyen piacokon működő vállalatok ugyan ármeghatározó szereppel bírnak, de a többi versenytárs jelenléte nagyobb korlátokat szab az árak meghatározását illetően, mint a monopóliumnál.

Logikailag az oligopol szituációnak kétféle értelmezése lehetséges. Létezik tiszta oligopólium, amelynél néhány nagyvállalat versenyez egymással a piacon, homogén termékkínálatukon keresztül. (például a gabonapiacon). Differenciált oligopólium esetében pedig a nagyvállalatok kínálata nem homogén, hanem differenciált. (például a mobiltelefonok piacán). Valójában nem játszik lényeges szerepet az iménti megkülönböztetés, hiszen ma már a valóságban szinte minden oligopólium differenciált, mondván a résztvevő vállalatok gazdasági előnyöket élveznek a termékeik megkülönböztetésével. A tiszta oligopólium és ezáltal a homogén termékek feltevése így elsősorban elemzési célokat szolgál.

Az oligopólium esetében néhány nagyobb vállalat van a piacon, amelyek képesek lehetnek a piaci folyamatok befolyásolására, miközben jellemzően kölcsönös függőségben állnak egymással.

Mivel a „néhány” jelző nem ad egzakt körülhatárolást, megjegyezzük, hogy nincs és nem is lehet pontos meghatározása annak, hogy hány piaci szereplő biztosítja a kínálatot. A létszám leginkább iparágfüggő, ezért oligopóliumról akkor beszélhetünk, ha a piac sajátosságaihoz mérten kevés számú résztvevő van a kínálati oldalon. A mikroökonómia elemzési szempontból központi jelentőséget tulajdonít egy speciális oligopólium, a duopólium vizsgálatának, amelynél a két szereplő viszonyára, döntéseikre, illetve reakcióik egymásra és a piacra gyakorolt hatásának következményeire kíváncsi. Megjegyezzük még, hogy amennyiben a keresleti oldalon található néhány markáns szereplő, és a kínálati oldal sokszereplős, oligopszónia piacszerkezettel állunk szembe. Ilyen

helyzet leginkább a viszonteladói piacokra jellemző. A szituációt szokás vevők piacának is nevezni, ami arra utal, hogy a keresleti oldal játszik döntő szerepet az árak és egyéb vásárlási feltételek – például a fizetési mód – meghatározásában.

A monopóliumok kialakulásához hasonlóan az oligopol szituációk létrejötte mögött is egyaránt meghúzódhatnak természetes és mesterséges okok, ezért itt is megkülönböztethetünk természetes és mesterséges oligopóliumot. Természetes oligopólium jellemzően azokban az iparágakban jön létre, amelyekben vagy magas fix költségekkel vagy nagyon magas és drága technológiai követelményekkel kell számolni, így hosszú távon nem tudna nagyszámú termelő vagy szolgáltató nyereségesen fennmaradni. Ilyen iparágakra példa lehet a gyógyszergyártás vagy a légi közlekedés. Mesterséges oligopólium esetén jogszabályok vagy egyéb adminisztratív előírások korlátozzák a résztvevők számát. Ide sorolható például a kábeltelevíziós piac, gépkocsiknál a műszaki vagy eredetvizsga központok, a közjegyzői hivatalok vagy a gyógyszertárak, ahol az illetékes hatóságok csak meghatározott számú szolgáltató jelenlétét engedélyezik.

Mivel minden olyan piac, amelynek keresleti vagy kínálati oldalán egynél több szereplő található, versenykörnyezetként értelmezhető, így joggal gondolhatnánk azt, hogy az oligopol piacok is dominánsan versenyre épülnek. Valójában azonban az ilyen piaci szituációkban résztvevő szervezetek kerülnek az éles és nyílt árversenyt, hiszen belátható, hogy az erős versenytársak megtámadása több szempontból nagyon kockázatos lenne, ráadásul a versenyben résztvevők profitjának rovására is mehetne. Sőt, az oligopolisztikus piacszerkezet a kevés számú résztvevő miatt nem csak automatikusan kínálja fel az összejátszás színes formáit, természetesen a verseny rovására, hanem egyben ösztönzi is a feleket a különböző tartalmú és formájú megegyezésekre. Először is azért, mert a verseny kerülésével minden résztvevő növelheti a saját profitját a fogyasztók rovására. Másrészt a szereplők összejátszása csökkenti a bizonytalanságot, vagyis javítja a hosszú távú profitjaik tervezhetőségét. Végül a megegyezés egyben közös fellépést jelent a piacra újonnan belépni kívánó vállalkozásokkal szemben az elérhető profitnagyság megtartása érdekében, hiszen senki számára nem tűnik előnyösnek egy adott tortán – azaz a keresleten – bővülő körben osztozkodni.

Az oligopóliumokra tehát inkább a megegyezés, az összejátszás, mintsem a verseny jellemző. A kollúciónak igen sok megnyilvánulási formája ismeretes, de jellemzően két nagy csoportba sorolhatjuk a piaci versenyt korlátozó vagy kizáró megállapodásokat. Tökéletes összejátszás esetén az együttműködésnek formális, vagyis írásos, szerződéses és sokszor közös intézményi keretek között tisztázzák le a felek az együttműködés feltételeit és dimenzióit. A tökéletes

összejátszás legtipikusabb megvalósulási formája a kartell. A tökéletlen összejátszás viszont jellemzően informális keretek között, szóbeli megállapodások vagy hallgatóságos beleegyezések mentén születik meg.

A kartell lényege, hogy a piac önszabályozó rendszere helyébe az összejátszás révén a megállapodásban résztvevők által lefektetett, a versenyt korlátozó szabályok lépnek az egyes vállalatok profitpozíciójának javítása érdekében.

A piaci verseny hatékonyságát sértő kartellezés számos módon létrejöhet. A legtipikusabbak közé sorolható

- az **árkartell**, ami általában a konkrét árak közvetlen meghatározására, az árképzés elveinek rögzítésére, illetve az árváltoztatási egyezség megkötésére vonatkozik,
- a **területi kartell**, amelynél a résztvevő felek területi értelemben osztják fel egymás között a piacot, hogy saját részpiacukon monopolpozícióban lehessenek,
- a **termékkartell**, amelynél a vállalatok egymással nehezen helyettesíthető termékek szerint osztják fel a piacot eltérő és jól azonosítható fogyasztói köröket alakítva ki ezzel,
- a **menyiségi kartell**, amely során a vállalatok kvótákat határoznak meg a termelés, kitermelés vagy az értékesítés tekintetében azzal a céllal, hogy az árakat magasán tarthassák,
- **kondíciós kartell**, amelyben a piaci folyamatok alakításának és a piaci szereplők magatartásainak feltételeit rögzítik.

A kartellezés és a kartellezés minden formája jelentős társadalmi károkat eredményez a piaci alapú gazdaságokban. Így a társadalmi jólétének növekedését szolgáló piaci verseny fenntartásához fűződő közérdek, valamint az üzleti tisztesség követelményeit betartó vállalkozások és a fogyasztók érdeke egyaránt megköveteli, hogy az állam jogi szabályozással biztosítsa a gazdasági verseny tisztaságát és szabadságát. A fejezet végén ezért helyet adunk a piaci verseny védelmét célzó hazai szabályozási környezet legfontosabb aspektusai bemutatásának.

5.5 A monopolisztikus és az oligopolisztikus verseny jellemzői

A monopolisztikus verseny nevéből adódóan a korábban bemutatott két szélsőséges piaci berendezkedés keveredésének tekinthető. Logikailag ez kétféleképpen képzelhető el. Az egyik értelmezés szerint a piacon sok apró vállalkozás működik, éles versenyben állva egymással, de a piacon jelen van egy meghatározó erővel bíró vállalat is, amelyik alapjaiban határozza meg a piaci folyamatok menetét és tartalmát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kisebb vállalatok a vezető cég holdudvarában húzzák meg magukat, és a keresletnek azon – például túl kicsi méretű, esetleg nehezen, illetve költségesen elérhető, vagy éppen különleges szükségletre épülő – szegmenseit célozzák meg termékeikkel, amelyeket a nagyvállalat nem tudott vagy akart elérni a kínálatával. Ezt a vállalati magatartást az ún. meghúzó piaci stratégiára építik fel a piac szereplői.

A mikroökonómia az imént vázolt piaci szerkezetet a monopolizált piac egyik speciális megnyilvánulási formájának, vagyis nem monopolista versenynek tekinti, és a vezérlő vállalat kompetitív (versenyző) szegéllyel elnevezéssel teszi vizsgálati tárgyává. Vagyis a monopólium esetében is különbséget tesz az elemzési szempontból hasznos, könnyebben modellezhető, ténylegesen egyszereplős ún. *tiszta monopólium* és azon monopol szituációk között, amikor a piac ugyan több szereplős, de a piaci kínálat legnagyobb része egy vállalat kezében összpontosul. Ilyenkor a *piaci koncentráció* magas fokáról beszélünk, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy a koncentráció foka hogyan befolyásolja a piaci folyamatok alakulását.

A monopolista verseny másik értelmezése Edward Chamberlin (1899-1967) megfigyelései révén került be a mikroökonómiai kutatások látókörébe. Olyan piaci szituációról van szó, amelyben a tökéletes versenyhez hasonlóan rengeteg apró vállalat működik, ám, mindegyik, akár egyénileg is képes a piaci ár befolyásolására. Ennek oka az, hogy nem homogén termékkínálattal jelennek meg, hanem termékeiket egymástól megkülönböztetve saját részpiacokat hoznak létre, amelyben saját árszabással befolyásolják a piaci folyamatokat.

A monopolista versenyben nagyszámú eladó van jelen a piacon, de mindegyik termékdifferenciálást végez, melynek következtében saját piaci szegmensükben próbálnak monopolpozíciót szerezni.

Nem kétséges, hogy a termékdifferenciálás oka a verseny csökkentésének, végső soron pedig elkerülésének keresése. A tökéletes verseny tárgyalásánál már megfogalmaztuk, hogy bár a homogén termékkínálat feltételezése módszertani szempontból segítséget nyújt az árjelzéses piaci mechanizmus bemutatásához, de nem túlságosan életszerű feltevés az iparágak többségében, hiszen a termékek megkülönböztetése versenyelőnyt és profittöbbletet eredményezhet. Ezért a differenciált termékkínálat kialakítása számos stratégiai megfontolás mentén jöhet létre a valóságban. A stratégiai döntések egy része abból indul ki, hogy a termékek *komplex tulajdonsághalmazként* értelmezhetőek, így az egyes jellemzők kihangsúlyozása hozzáadott értéket és versenyelőnyt jelenthet az iparágban. Olyan megkülönböztetésre kell gondolni, mint a termék egyedi formavilága, illetve csomagolása, a felhasználhatósági jellemzőinek sokoldalúsága, a magasabb minőség garantálása, vagy ami tartósan is sikerrel kecsegtet, például az imázst biztosító márkanév, illetve márkajel használata. Nem kétséges például, hogy egy egyszerű fehér Nike pólón diszkréten, de láthatóan elhelyezett jel milyen árelőnyt és profittöbbletet ígér a gyártó cég számára. A döntések másik része a termékek vagy szolgáltatások értékesítésével kapcsolatosan kíván minőségbeli különbséget tenni, és ezáltal versenyelőnyt biztosítani. E célt megvalósítását segíti elő például a vásárlási környezet vonzóbbá tételére, a vásárlási kondíciók javítására (pl. hitellehetőség, részletvásárlás, stb.) vagy a vásárlás utáni szolgáltatások (garancia, szerviz, alkatrészellátás, visszavásárlási garancia, új termékbe való beszámítás, stb.) kiszélesítésére vonatkozó erőfeszítések. Végül a döntések egy része a termékek és szolgáltatások bemutatásával, reklámozásával kapcsolatos erőfeszítésekhez kötődik.

A termékdifferenciálási feladatokban leginkább a marketing elméleti megfontolásai és gyakorlati alkalmazásai nyújtanak igazán hathatós segítséget. Tudni kell azonban, hogy ezek az erőfeszítések legtöbbször igen jelentős feladatokat és költségterheket rónak a vállalkozásokra, noha a kimenetelük több tekintetben is kétséges. Hiszen előfordulhat, hogy a fogyasztók nem olyan mértékben értékelik a vállalatok által a saját termékeiken végrehajtott differenciákat, hogy azok profittöbbletet eredményezzenek. Ha viszont túlzottan is értékelik a fogyasztók a különbségeket, akkor ez jelzést ad az iparág többi szereplője számára, hogy amennyiben lehetséges, másolják le a sikeres termékdifferenciákat a versenyelőny megszüntetése érdekében. Ezért kulcskérdés a megkülönböztetés tartósságának biztosítása. Azt mondhatjuk, hogy a termékdifferenciálás annál sikeresebb,

- minél nehezebb lesz a termék pillanatnyi helyettesíthetősége,
- minél jobban felismerik és elismerik – azaz értékelik – a fogyasztók a megkülönböztetéssel létrejövő előnyöket,

- minél tartósabb lesz a megkülönböztetés, vagyis minél kevésbé másolható előnyökkel ruházzuk fel a termékünket.

Amíg a monopolista verseny a tökéletes verseny és a monopólium sajátosságait ötvözi, addig az oligopolisztikus verseny az oligopóliummal és a tökéletes versennyel mutat hasonlóságokat. A versenyhelyzetet idézi az a jellemzője, hogy nagyon sok szereplő alkotja a kínálati oldalát, míg oligopolista szerkezetre utal annyiban, hogy néhány nagyobb piaci szereplő határozza meg a piaci folyamatokat. A kisebb vállalatok oligopol udvart alkotnak, vagyis a nagyobb vállalatok árnyékában versenyeznek egymással.

Az oligopolista versenyt nem teszi alapos vizsgálat tárgyává a közgazdaságtan, noha minden bizonnyal ez a piaci szerkezet fordul elő a valóságban a leggyakrabban. Ennek oka az, hogy az általában differenciált termékkínálattal jellemezhető versenypiaci és oligopolpiaci keveredések annyi fajtája jöhet létre, hogy azokat nehéz lenne egzakt módon elhelyezni bármilyen elemzési keretben. Így ezeket a piaci szerkezeteket is a monopol piaci pozíciók közé soroljuk az elemzések során, csak most úgy vizsgáljuk a piaci koncentráció fokát és hatását, hogy tudjuk, a piaci kínálat legnagyobb része nem egy, hanem néhány nagyobb vállalat kezében van.

5.6 A piaci verseny védelmének jogi háttere

A fejezet eddigi gondolatai a piaci verseny hatékonyságnövelő szerepét hangsúlyozták, és amellet érveltek, hogy a tökéletlen verseny különböző megvalósulási formái, valamint a verseny kibontakozását korlátozó piaci magatartások és megállapodások mind a társadalmi jólét növekedését akadályozzák. Ezért a piaci alapokon működő gazdasági rendszerekben az állam feladata olyan jogi környezetet teremteni, amelynek segítségével képes hatékonyan fellépni a gazdasági versenyt, illetve a piaci szereplők érdekeit sértő gazdasági magatartás ellen. A piacgazdaságok versenyjogi rendelkezései ezért mindenhol tiltják a tisztességes verseny követelményeibe ütköző, illetve a gazdasági versenyt korlátozó piaci magatartást, valamint megakadályozzák a vállalkozásoknak a versenyre hátrányos összefonódását.

A magyar versenyjogi szabályozás rendszere a gazdasági rendszerváltozás folyamatában, a piacgazdasági átmenet korszakában született meg. E szabályozás alapja az a szocialista gazdasági szerkezet mielőbbi átalakítását és a

szabad piaci hatások érvényesülését célzó hazai versenypolitika volt az 1980-as évek végén, amely a piacgazdaság mielőbbi kiépítését, a piaci verseny védelmét és a fogyasztói érdekek érvényesíthetőségét fogalmazta meg legfontosabb küldetesként. Az említett célok mentén 1990-től felépülő egységes versenyjogi rendszer az állami beavatkozás versenyt biztosító és védő kereteit adja meg.

A piaci verseny védelmének jelenlegi jogszabályi hátterét „*a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról*” szóló 1996/57. törvény adja. E versenyjogi szabályozás – ahogy a törvény elnevezése is utal rá – az anyagi versenyjog alábbi két területét foglalja magába:

- A tisztességtelen piaci magatartás megnyilvánulási formáit és azok tiltásait,
- a versenykorlátozások területeit és tilalmait.

A törvény megfogalmazása szerint a tisztességtelen piaci magatartást folytató gazdasági szereplő a tevékenységét a versenytársak, üzletfelek, valamint a fogyasztók törvényes érdekeit sértő vagy veszélyeztető módon vagy az üzleti tisztesség követelményeibe ütközően folytatja. A tisztességtelen piaci magatartás körébe tartozik

- valótlan tény állításával vagy híresztelésével a hírnévrontás, illetve a hitelképesség veszélyeztetése,
- az üzleti titok tisztességtelen módon történő megszerzése vagy felhasználása,
- olyan felhívás megfogalmazása, amely harmadik személlyel fennálló gazdasági kapcsolat felbontását vagy ilyen kapcsolat létrejöttének megakadályozását célozza (bojkott),
- egy áru vagy szolgáltatás olyan előállítás, elnevezése és bemutatása, amelyek révén a fogyasztó a terméket vagy szolgáltatást a versenytársával azonosítja,
- a fogyasztók (és más üzletfelek) tisztességtelen befolyásolása.

A versenykorlátozás megvalósulását eredményezik

- a gazdasági versenyt korlátozó megállapodások és összehangolt magatartások (kartell),
- a gazdasági erőfölénnyel való különböző visszaélések.

Nyilvánvaló, hogy a gazdasági versenyt korlátozó megállapodások az oligopolpiaci szerkezetekre jellemzők, míg a gazdasági erőfölény adta visszaélésekre leginkább a monopolpozícióban lévő vállalatok számára nyílik lehetőség. A törvény az oligopol szerkezetek szabályozásán keresztül tilt

minden olyan, a vállalkozások közötti megállapodást és összehangolt magatartást, valamint a vállalkozások társadalmi szervezetének, a köztestületnek, az egyesülésnek és más hasonló szervezetnek a döntését, amely a gazdasági verseny megakadályozását, korlátozását vagy torzítását célozza. A szabályozás a kartell-megállapodások körébe sorolja, és egyben különösen tiltja

- a vételi vagy eladási árak, illetve egyéb üzleti feltételek közvetlen vagy közvetett meghatározását,
- a termékek előállításának és forgalmazásának vagy a műszaki fejlesztésnek a korlátozását, illetve ellenőrzés alatt tartását,
- a beszerzési források felosztását és más üzletfelek valamely áru beszerzéséből való kizárását,
- a piac felosztását vagy a versenytársak értékesítésből történő kizárását,
- új szereplők piacra lépésének akadályozását.

Gazdasági erőfölény akkor jön létre, ha egy vállalkozás olyan gazdasági erővel rendelkezik, amely képessé teszi a releváns piacon a hatékony verseny megakadályozását azáltal, hogy versenytársaitól, vásárlóitól, a fogyasztóktól függetlenül viselkedik. Ez a helyzet önmagában még nem baj, mindaddig, amíg a saját előnyszerzése érdekében mások kárára vissza nem él vele. A gazdasági erőfölénnyel való visszaélés körébe tartozik

- üzleti kapcsolatban – és főleg a fogyasztókkal szemben – tisztességtelen eladási (vagy vételi) árakat megállapítani, indokolatlan előnyöket kikötni vagy hátrányos feltételek elfogadását kikényszeríteni (például felfaló ár, túlzott ár, diszkriminatív ár alkalmazásával),
- a termelést, a forgalmazást vagy a műszaki fejlődést a fogyasztók, illetve az üzletfelek számára korlátozni,
- a másik fél gazdasági döntéseit indokolatlan előny szerzése céljából befolyásolni,
- az árut az ár emelését megelőzően vagy az ár emelkedésének előidézése céljából, vagy egyébként indokolatlan előny szerzésére, illetve versenyhátrány okozására alkalmas módon a forgalomból indokolatlanul kivonni, illetőleg visszatartani (áruvisszatartás),
- a versenytársaknak az érintett piacról való kizorítására vagy a piaca lépésük akadályozására alkalmas, nem a versenytársakéhoz viszonyított nagyobb hatékonyságon alapuló, túlzottan alacsony árakat alkalmazni (dömpingár),
- a piaca lépést más módon indokolatlanul akadályozni.

Mind a gazdasági versenyt korlátozó megállapodások, mind a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés vizsgálata és kontrollja a Gazdasági Versenyhivatal feladata. Tevékenységi körébe tartozik előzetes, érdemi és utólagos vizsgálatokkal feltárni a versenyt sértő megállapodások tartalmát és hatását, valamint ezeket a törvény erejénél fogva szankcionálni. A legtipikusabb jogkövetkezmény a bírságolás. A versenytörvény azonban engedélyezi azokat a megállapodásokat, amelyek gazdasági erőfölény elleni védekezésül létesülnek vagy gazdaságilag csekély jelentőségűek (együttes piaci részesedés az érintett piacon 10% alatti), így a Versenyhivatal feladata az is, hogy az ilyen típusú és célú megállapodásokat is tisztázza. Végül gyakran előfordul, hogy olyan megállapodások jönnek létre, amelyek esetében a versenykorlátozással járó előnyök meghaladják a hátrányokat. Ezekben az esetekben főleg kooperációs megállapodásokról van szó. Ilyen lehet az árak vagy a termék minőségének kedvező alakítása, a kínálat javítása (beszerzés, értékesítés stb.), technikai fejlődés előmozdítása, fogyasztók érdekeinek védelme. Ezekben az ügyekben szintén a Gazdasági Versenyhivatal dönthet. Amennyiben a felek nem biztosak, hogy megállapodásuk milyen hatású, akkor ennek megállapítását is kérhetik a versenyhivataltól. Belátható, hogy az előnyöket a kérelmezőnek, a hátrányokat a hivatalnak kell bizonyítania.

5.7 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

Alapjában véve kétféle versenyhelyzetet, tökéletes és tökéletlen versenyt különböztethetünk meg.

A tökéletes versenyben valósul meg a leghatékonyabb módon a piaci logika, bár ilyen piacforma tiszta formájában nem létezik.

A monopólium egy eladót, a monopszónia egy vevőt, a bilaterális monopólium a keresleti és a kínálati oldalon is egyaránt egy szereplőt feltételez.

A monopólium egyaránt lehet káros és előnyös a társadalom számára.

Az oligopóliumok – akárcsak a monopóliumok – ármeghatározóak, bár kerülnek az éles árversenyt, és gyakran inkább kartelleseknek.

Monopolisztikus versenyhelyzetekben gyakori a termékdifferenciálás a vállalatok részéről.

Az oligopolisztikus versenyben sokszereplős a piac, és néhány nagyobb vállalat határozza meg a piaci folyamatokat.

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

- a) Tökéletes versenyben a piaci szereplők.....
- b) A természetes monopólium azáltal jön létre, hogy.....
- c) A monopólium léte abban a tekintetben lehet pozitív is, hogy.....
- d) A kartellezés lényege, hogy.....
- e) A monopolista verseny kétféle értelmezése:.....

2. Ismertesse a tökéletes verseny jellemzőit!

3. Vázzon fel a monopólium létrejöttének okait!

4. Milyen korlátai lehetnek az oligopóliumok szabad ármeghatározásának?

5. Monopolista versenyénél mi a sikeres termékdifferenciálás feltétele?

6 A pénz szerepe a gazdaságban

Ebben a fejezetben a gazdaság egyik alapvető fontosságú elemével, a pénzzel, a pénzügyi intézményrendszer működésével foglalkozunk.

A pénz mindennapi életünk része, mégis ritkán állunk meg, hogy elgondolkozzunk, hogy mi is az valójában. A pénzt sokan az emberiség történetének egyik legördögibb, az emberi lelkeket és kapcsolatokat megrontó találmányának tekintik, ám valamilyen megjelenési formája nélkül egyetlen gazdasági rendszer sem képes hosszú távon hatékonyan működni. Szükség van ugyanis egy olyan eszközre, amely közvetíteni képes a munkamegosztás bonyolult rendszerében előállított javak cseréjét.

A fejlett munkamegosztáson alapuló árutermelő gazdaság nélkülözhetetlen eleme tehát a pénz, mint a cserekapcsolatok közvetítő eszköze. Természetes, ahogy a cserefolyamatok fejlődtek, a pénz szerepének és formai megjelenésének is változnia, fejlődnie kellett. Ezért a következőkben a pénz kialakulásával, fejlődésével, a pénzfolyamatok meghatározó intézményeivel foglalkozunk.

Mindenekelőtt azonban tisztázni kell valamennyire, hogy mit értünk pénz alatt. Nos, a pénz fogalmának az egzakt meghatározása nem kis fejtörés elé állítja a közgazdász társadalmat. Afelől nem sok kétségünk lehet, hogy a zsebünkben csörgő váltópénz, vagy a tárcánkban lapuló bankjegyek a pénz fogalmi körébe tartozó eszközök-e. Abszolút bizonyossággal ezt mégsem állíthatjuk, hiszen a történelem szolgáltat jócskán példát arra – a hiperinflációs időkben, mint például Magyarországon a második világháború végétől 1946 augusztusáig –, hogy még a biztosan pénznek hitt eszközök sem voltak képesek a csere közvetítésére. Ugyanakkor a modern pénzügyi rendszer olyan innovációi, mint a betéti- vagy hitelkártyák, az internetalapú átutalási és fizetési rendszerek, az egyre kifinomultabb megtakarítási, befektetési formák pedig joggal bizonytalanítanak el bennünket a tekintetben, hogy meddig is terjed vajon a pénzfogalom határa, mely eszközök tekinthetők pénznek, és melyek esnek kívül a pénzfogalom határán.

Láthatjuk tehát, hogy a pénzfogalom meghatározása nem egyszerű feladat. A gazdaságelmélet (pénzelmélet) a pénzfogalom definiálását három úton kísérli meg. Az első az ún. **történeti pénzdefiníció**, más nevén az ún. **konvencióelmélet** a modern pénz definiálását a pénz evolúciójának, fejlődéstörténetének elemzése révén kísérli meg. A másik ismert megközelítés,

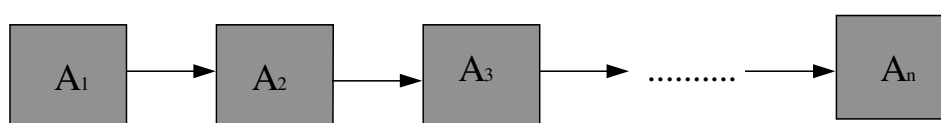
az ún. **funkcionális pénzdefiníció** kiindulópontja a készpénz, amelyet a priori alkalmasnak tekint a pénzfunkciók maradéktalan betöltésére. A készpénz funkcióit meghatározva (apriorisztikus pénzfunkciók) az elemző feladata már csupán annyi, hogy megvizsgálja, az egyes jószágok milyen mértékben és módon képesek az apriorisztikus pénzfunkciók betöltésére. Amennyiben képesek azokat betölteni, úgy azokat pénznek tekinti. A pénzfogalom harmadik megközelítése a **statisztikai pénzdefiníció**. A pénzfogalom meghatározása ugyanis nemcsak a gazdaságelmélet számára kihívás, így egzakt pénzfogalomra, és ezáltal a pénzmennyiség pontos számbavételére a gyakorlati gazdaságpolitikának is szüksége van. Ha tudjuk, hogy a pénz elsősorban az áruforgalom közvetítésre szolgál, akkor nyilvánvaló, hogy fontos annak nyomon kísérése is, hogy a gazdaságban lévő árumennyiség és a mögöttes pénzalap hogyan viszonyul egymáshoz. Ha ugyanis túl kevés vagy túl sok pénz van a gazdaságban az árupiaci tranzakciókhoz képest, az a cserefolyamatok hatékonyságát és a pénz értékét tekintve is egyaránt káros következményekkel járhat. A statisztikailag nyomon követett és a gazdasági tranzakciók volumenéhez igazított pénzmennyiség biztosítása révén azonban sikerülhet a csere hatékonyabb működését biztosítani és pénz vásárlóerejét stabilizálni. A pénzmennyiség statisztikai számbavételét szolgálják a jegybanki statisztikai rendszer (jegybankmérleg, konszolidált bankmérleg) segítségével meghatározott és publikált különféle ún. **monetáris aggregátumok**, pénzmennyiség-kategóriák.

6.1 A történeti pénzdefiníció

A **konvencióelmélet** a pénz történeti fejlődésének vizsgálatánál a pénz megjelenése – vagy alkalmazása – előtti korszakból, az ún. **bartergazdaság** működési kereteiből indul ki. E gazdaság jellemzője, hogy a kezdetleges gazdasági fokon élő közösségek tagjai saját szükségleteiket elsősorban saját termelésük révén elégítik ki. Mindenki élvezi munkája, vagy vitézsége gyümölcseit. Ha valaki azonban saját maga nem képes bizonyos szükségleteinek kielégítésére, akkor a hiányzó ruhadarabot, élelmet, fegyvert, munkaeszközt stb. csere útján, a saját termelésének fölöslegéből vásárolja meg.

A közvetlen termékcsere útján lebonyolított forgalom azonban rendkívül nehézkes, mert szükséges hozzá, hogy mindkét fél ugyanabban az időpontban éppen azt nélkülözze, ami a másiknak fölösleges. A barter működése *tehát a*

szükségletek kettős egybeesését követeli meg. Ennek híján viszont számos egymást követő csereaktust igényel. A potenciális cserepartner felkutatása pedig hosszadalmas, időigényes és sokszor költséges folyamat. Ennek a cserék hosszú láncolatát feltételező modellnek mindebből következően számottevők az *információs és tranzakciós költségei*, így a társadalom rendelkezésére álló erőforrások egy részét feleslegesen köti le (termelés helyett cserepartner felkutatása pl.).

Fenti ábránk a közvetlen termékcsere bonyolultságát szemlélteti. Tételizzük fel, hogy példabeli gazdasági szereplőnk gabonatermesztésből él. Az idei termés igen jó volt, a betakarított gabona mennyisége messze meghaladja a család (élelem) és a birtok (vetőmag) szükségleteit. A rendelkezésre álló gabonafelesleg (A1) szolgálhat cserealapul a család egyéb, saját termelésben elő nem állítható szükségleteinek kielégítésére. Az idei termés bőszeges és jó minőségű volt, azonban a család efölött érzett örömét súlyosan beárnyékolta, hogy a mezei munkák során igavonásra használt lovuk, Sanyi igen rossz bőrben van, az őszi munkálatok megkezdését valószínű már nemigen éri meg, vágóhídra kell küldeni. Adott tehát a feladat, a gabonafelesleget (A1) lóra (An) kellene cserélni. Erre **egyetlen** tranzakció lebonyolítása révén (A1 <-> An) csak akkor van esély, ha a közeli ménesgazda éppen hiányt szenved gabonából (a vágyak kettős egybeesése), és a csere egyéb feltételeiben is sikerülne megalkudniuk (mennyi gabona = egy ló). Ha a ménesgazdának éppen nem gabonára van szüksége, hanem az istálló tetejére kellene új cserepet beszereznie, ami miatt az ő cserealapjául szolgáló igáslovat (An) cserépbeszerezésre tartogatja, akkor a földművesünk által kezdeményezett tranzakció nem jöhet létre. Legalábbis közvetlenül nem. Megjegyezzük, hogy a cserépetető mesternek nincsen szüksége igáslóra, az ő lovai kiváló egészségnek örvendenek, így a ménesgazda helyzete sem egyszerű, már ami az istálló tetejének kijavításához szükséges cserepek beszerzését illeti. No, de térjünk vissza agrárgazdálkodónkhoz (paraszt). Mihez is kezd ez első sikertelen cserekísérletét követően? A gabonafelesleget (A1) először száz pár csizmára cseréli (A2), bízva abban, hogy arra talán a ménesgazdának inkább szüksége lesz, mint az ő gabonájára. A ménesgazdának azonban cserepre van szüksége, így a lovat csizmáért sem adja. A csizmákat aztán a gabonatermelőnek sikerül

kerítésdeszkára (A3), a kerítésdeszkát a kocsmárossal néhány akó jóféle kisüsti pálinkára (A4) cserélnie. A kisüstiért az iszákos cserépvető adott égetett cserepet (An-1), éppen annyit, amennyiért a ménesgazda hajlandó volt a rég óhajtott ígáslovat (An) odaadni.

A példa talán jól szemlélteti, hogy mekkorák is ennek a cseretípusnak a költségei, mennyi társadalmi erőforrást köt le szükségtelenül. A falu kocsmájában jó pár icce bort kellett fizetnie a búzatermelő gazdának ahhoz, hogy felkutassa azokat a cserepartnereket, akik termékei által – többszörös áttétellel – hozzájuthatott végre az áhított igáslóhoz (információs költség). A cserék lebonyolítása ezen túl is számos költséggel járt: szállítás, utazás, evés-ivás, stb. (tranzakciós költségek). Mindezekon túl a gazda a mezei munkákat is elhanyagolta, ami a jövő évi termésen minden bizonnyal meg is fog látszani.

Összefoglalva a bartergazdaság alapvető problémáit:

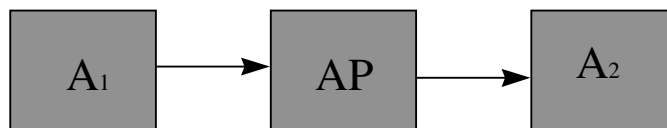
- A szükségletek kettős egybeesését követeli meg,
- Magasak lehetnek a csere lebonyolításának költségei
- Hiányzik az áruk értékének egységes mércéje
- Túl sok cserearányt kell fejben tartani ($n \times (n-1) / 2$ db-ot, ami egy 100 termékes gazdaság esetén 4950 cserearányt – árat – jelent)

A pénztörténet második korszakát jelenti, amikor a közvetlen cserekereskedés helyébe az úgynevezett **árupénzzel** (terménypénzzel) közvetített kereskedés lép. Az árupénz lehet elvileg minden olyan dolog, amely belső értékkel bír,

vagyis ami a csere közvetítő funkcióján kívül más felhasználásra – pl. fogyasztásra – is alkalmas. Görögországban és Rómában a szarvasmarha és a juh, a XI. századi magyaroknál a tinó, a szláv népeknél a nyestbőrök, a germánoknál bizonyos hosszúságú vászondarabok, más germán törzseknél a tehén, míg számos szigetlakó népnél különféle ritka kagylók szolgáltak pénzüll.

A Salamon-szigeteken például a kagylókat kerekre vágva és lecsiszolva felfűzték és nyakláncként viselték. A lányokat az apjuk néha 20 kagylópénz-nyakláncért „adta el”. És megjegyezzük még, hogy a Krisztus kora előtti és utáni évszázadokban például a fűszer – sokszor a só – volt az egyik legelterjedtebb fizetőeszköz. A feljegyzések szerint Attila másfél tonnányi borsot kért 408-ban Róma váltságdíjaként. Franciaországban még ma is lehet hallani, hogy „drága, mint a bors”.

A terménpénzzel közvetített csere hatékonyabb a közvetlen termékcseré modelltől, hiszen utóbbi hosszú csereláncolatát egyetlen eladásra ($A_1 \leftrightarrow AP$) és egyetlen vételre ($AP \leftrightarrow A_2$) redukálja, amely azon túl, hogy lényegesen kevesebb információs és tranzakciós költséggel jár és lényegesen kevesebb erőforrást köt le feleslegesen, azt is lehetővé teszi, hogy a (termény)pénz felhalmozása révén az eladás és a vétel mozzanatai időben egymástól elválhassanak. Ez eladásnak és a vételnek a pénzfelhalmozás révén történő időbeli elválasztása teszi lehetővé a spekulációt. (Nincs eladási, vagy vételi kényszer, ki lehet várni a legjobb árat.)

Ahhoz azonban, hogy valamely termék általánosan elfogadott csereeszközzé – árupénzzé – váljék, azaz minden cserepartner, bízva ennek a „kitüntetett” jószágának a saját cseretárgyát meghaladó forgalomképességében, ún. **általános egyenértékességként** fogadja el, néhány praktikus feltételnek kell megfelelnie:

- **magas ritkasági fokkal** kell rendelkeznie, ami a csereeszköz magas relatív értékét hivatott biztosítani,
- **értékállóknak** kell lennie, azaz felhalmozásuk révén a "pénztartóknak" képessé kell válniuk a fogyasztási (beruházási) döntéseik elhalasztására (a vásárlóerő konzerválása),
- **homogénnek** kell lennie, azaz ugyanakkora egységeinek azonos értéket képviselnie.
- **oszthatóknak** kell lenniük (kis értékű áruk cseréjének közvetítése)
- **esztétikai tulajdonságaiknak** megfelelőeknek kell lenniük
- **széles körben elfogadottnak** kell lenniük, stb.

Az árupénzek közt különleges helyet foglalnak el a **veretlen nemesfémek**, amelyek egyben a pénztörténet harmadik, ún. **metalizmus** korszakát testesítik meg. Mivel az árupénzzel kapcsolatosan előfeltételként megfogalmazott fenti tulajdonságoknak leginkább a nemesfémek feleltek meg, így a rezes, ezüstöt, aranyat termelő népek szívesen használták e fémeket fizetési eszközül. Mint a legfontosabb luxus és ipari cikkek anyagai kétségkívül nagyon alkalmasak voltak e célra, mert értéküket nem kellett nagyobb ingadozástól féltetni.

Általánosan igaz, hogy jellemzően fejlettebb gazdasági viszonyok közt jelenik meg a **nemesfém-pénz**. Ismereteink szerint az első vert pénz Kroiszosz

uralkodása idején az i.e. VII. században jelent meg Lüdiában. Valamilyen meghatározott fémből állandó – legalábbis törvényesen állandó – súlyú darabok készítették a forgalom lebonyolítására szánt állandó fizetési eszközüket. Az uralkodók pénzverési monopóliuma – különösen a kora középkorban – az államkincstár fontos bevételi forrását jelentette, és nem egyszer, különösen nehéz időkben a pénzrontás, azaz az egyre alacsonyabb nemesfémtartalmú, illetve csökkentett súlyú érmék kibocsátása csábító lehetőséget kínált a királyi jövedelmek kiegészítésére (lucrum camerae, avagy a kamara haszna, modern megfelelője a seigniorage). A vert nemesfémpénzek rendszerében a pénzeszközöket már nem súlyra vagy nemesfém-tartalomban való mérés után, hanem a meghatározott értékű pénzegységek mennyisége szerint használják. A pénz darabszámra történő használatának feltétele annak a deklarációja, hogy egy adott pénzérme (vagy később bankjegy) milyen mennyiségű nemesfém értékének felel meg. Ezt nevezzük pénzlábnak.

A pénzláb tehát egy fizetőeszköz nemesfémtartalmát vagy nemesfémértékét fejezi ki, illetve az így kifejezett monetáris egység nevét adja meg.

Ennek a pénzügyi rezsimnek az emlékét ma is számos pénznév őrzi, illetve őrizte az euró bevezetése előtt: a font, a márka, a forint mind egy-egy középkori súlyegység elnevezése.

A pénznevek sokszor igen beszédesek. Nemcsak valamikori súlyrendszerek emlékét őrzik, hanem a korabeli történelmi viszonyokat is híven tükrözik. Az egyik legérdekesebb „sztori” a kora középkori szlavón báni dénárok verésével kapcsolatos: a XI – XIII. században a mindenkor magyar herceg Szlavónia bánjaként önálló pénzverési joggal bírt. Az általa veretett kis ezüstérmék stabil ezüsttartalmuk miatt a korabeli Közép-Európa kedvelt fizetőeszközéül szolgáltak a Baltikumtól egészen a Balkánig. Ezek az ún. báni dénárok (innen a román váltópénznek a „bani”-nak a neve) állandó éremképpel, a Szlavón hercegség címerével: a menyéttel, a folyóval és a csillaggal kerültek ki a pénzverdéből. A horvát nemzeti valuta neve, a „kuna” menyétet jelent, és innen, a báni dénárok éremképéből ered az elnevezése.

A pénzforgalmat általában egyfajta nemesfém – általában az ezüst, ritkábban az arany – bonyolította le (**monometalizmus**), de ismerünk **bimetalisztikus** pénzrendszereket is, ahol az arany mellett más nemesfémek (ezüst, réz és annak ötvözetei) is pénzfunkcióba kerültek. A nemesfémpénz görög-római közvetítéssel került Európába, és mint törvényes fizetőeszköz az 1970-es évek

elejéig a nemzeti és nemzetközi pénzügyi rendszer meghatározó tényezője maradt¹¹.

Bár a XVI – XVII. század lesz a **relatív pénzhiány** kiéleződésének a kora, a nemesfémkorszak problémái már jóval korábban egy újabb pénztörténeti korszak kialakulását indukálták. A pénztörténet negyedik, ún. **pénzhelyettesek** korszakának kialakulása alapvetően a metalista pénzrendszerek két problémakörének megoldásaként értelmezhető. Egyrészt a nemesfémekkel való fizetés körülményessége, nehézkessége és veszélye igen korán kijelölte azt az utat, hogy különböző bankházak jöjjenek létre a nemesfém pénz megőrzésére. Az első ilyen intézményeket a templomos lovagok hozták létre a XII. századtól kezdve, amelyek olyan, náluk elhelyezett nemesfémre szóló követeléseket megtestesítő papírokat bocsátottak ki, amelyekkel fizetni lehetett. Ezek tekinthetők a mai **csekk** őseinek.

A nemesfémekkel való fizetés másik alapvető problémája azoknak a folyamatosan növekvő áruforgalomtól való elszakadásukkal és az ebből következő relatív hiányukkal magyarázható. Az európai nemesfém-kitermelés és a gyarmatokról behozott nemesfém mennyisége együttesen sem volt már elégséges a technikai fejlődés révén egyre kiterjedtebb kereskedelmi forgalom lebonyolítására. A pénzhiány feloldására számos tudatos, vagy kevésbé tudatos megoldás született. Igazán sikeres, ma is használatos technikát a csereforgalom lebonyolítására azonban a papíryanagú pénzhelyettesítők megjelenése jelentette.

A nemesfém hiányából következő probléma kezelésére két egymástól tartalmilag eltérő, formailag azonban nagyjából azonos pénzügyi technika honosodott meg a pénzforgalomban. Az elsőt – mivel a világon elsőként a kínai császárok alkalmazták – **kínai modellnek** (papírpénz), a másikat, amelyik kereskedelmi váltók leszámítolásán alapult, **lombard modellnek** (bankjegy) nevezzük.

A kínai modell papírpénzét lényegében az uralkodó finanszírozási igénye hívta életre. A császári udvar költségeit a császár kézjegyével ellátott papírdarabokkal fizette ki, melyek értékét meghatározott súlyú nemesfémrel fejezték ki. A papírpénz elfogadása kötelező volt, hiszen forgalmát a császár uralkodói rendelettel kényszerítette ki.

A másik, a lombard modell **kereskedelmi váltók leszámítolásán** alapul.

¹¹ Az aranyak a pénzfunkciókból történő kiszorulását nevezzük az arany demonetizálódásának.

A váltók leszámítását bankok végzik, aminek során a váltó birtokosától megveszik a még le nem járt váltót, úgy, hogy a váltó névértékéből levonják – diszkontálják – a lejáratig hátralévő kamatokat.

A rendszer működésének a logikája a következő: A kereskedelmi tranzakciók egy részét – aranypénz híján – a vevő (az adós) által kibocsátott adóskötelezvények átruházása révén bonyolították le. A kereskedelmi ügylet vevője váltót állít ki az eladó számára, amelyben későbbi fizetésre tesz feltétlen és kötelező fizetési ígéretet. A hitelező – ha nincs módja (vagy kedve) – a szállítása ellenértékéért kapott váltónak a lejáratát és így az aranyban esedékes fizetést kívárni, úgy egy kereskedelmi bankhoz fordult, amelyik – miután megvizsgálta a kibocsátó fizetőképességét – megvette (leszámította) a hozzá benyújtott kereskedelmi váltót. Mivel a váltó hiteleszköz révén tartalmazta a lejáratra számított kamatokat, így a lejáratig még hátralévő kamatokkal csökkentett – diszkontált – értéket fizette ki a váltó birtokosának (ha a váltó nem volt forgatva, akkor az áruügylet eladójának).

A bankok kezdetben aranyban fizettek, ám később az aranyhiány miatt, és mivel egy bank fizetőképessége amúgy is általában vitán felül áll, saját magukra

szóló váltót adtak a leszámított kereskedelmi váltó fejében. Az üzletág felvirágzását követően a bankok kerek címletekre szóló, előre nyomtatott bankári váltókkal kezdtek el fizetni, ezek az ún. bankjegyek, amelyeket kezdetben bármely bank kibocsáthatott, a múlt század óta azonban általánossá vált, hogy egy valutáris területen egyetlen bank – a jegybank –

monopóliuma a bankjegykibocsátás. Ilyenkor a bankok bankja, a jegybank viszontleszámítja – rediszkontálja – a bankok által leszámított váltókat, és jegybankpénzzel, azaz törvényes fizetőeszközzel fizet. (A képen egy ún. Kossuth bankó látható.)

A **mai modern pénzügyi** rendszerek forgalmi értékpénzei mind papíralapú pénzek, melyeknek jellegét forgalomba hozataluk módja dönti el. Amennyiben kereskedelmi váltók rediszkontálása révén kerülnek forgalomba, annyiban a

lombard modell bankjegyének vonásait, amennyiben pedig a központi kormányzat kiadásainak a finanszírozása érdekében történik a kibocsátásuk (emisszió), annyiban a kínai modell papírpénzének vonásait hordozzák magukon.

6.2 A pénz funkciói

A pénzdefiníció funkcionális megközelítése logikailag a készpénz a priori pénzként történő elfogadásán alapul. A készpénzt tehát minden további vizsgálat nélkül pénzként elfogadva leírhatók és megragadhatók mindazon funkciók, amelyeket a készpénz betölteni képes, ezek az ún. apriorisztikus pénzfunkciók. Azt, hogy egy jószág pénznek tekinthető, avagy sem, az dönti el, képes és alkalmas-e az apriorisztikus pénzfunkciók betöltésére.

Mint azt már korábban beláttuk, a munkamegosztás rendszerében működő cseregazdaságnak szüksége van (egy) olyan általánosan elfogadott **csereeszközre**, melynek segítségével a vágyak véletlenszerű kettős egybeesésén alapuló közvetlen termékcseré hosszú csereláncolata két csereaktusra redukálható: saját termék elidegenítésére, illetve áruk beszerzésére általános egyenértékes fejében. Azt, hogy egy jószág mely tulajdonságainál fogva képes a **csereeszköz-funkció** betöltésére, már tárgyaltuk a konvencióelmélettel foglalkozó korábbi alfejezetünkben.

A **fizetésieszköz-funkció** tartalma tágabb a csereeszköz-funkciónál: betöltése feltételezi az általános egyenértékes alkalmasságát a kereskedelmi tranzakció fizikai teljesítése és a fizetés megtörténte közti esetleges időintervallum áthidalására (hiteleszköz). A fizetésieszköz-funkció feltételezi tehát azt, hogy a pénz a hitelnyújtás és -visszafizetés eszköze is. Gondolhatunk itt elsősorban a halasztott fizetéses kereskedelmi konstrukciókra, de a hitelekkel, befektetésekkel kapcsolatos tranzakciók szükségképpen ilyenek: jelenlegi pénz cseréje történik jövőbeli pénz(áram)ra: hitelfelvételkor jelenbeli pénzt kapunk, amit jövőbeli pénzzel fizetünk majd vissza. Befektetéskor pedig jelenbeli pénzt adunk jövőbeli pénzért cserébe.

A pénz, mint csereeszköz két egymástól jól elkülöníthető mozzanatra redukálta a csere folyamatát, szükségletet teremtve ezzel arra, hogy a csere első mozzanatának – az eladásnak – a megtörténte után a beszerzési (beruházási)

döntések a csereeszköz felhalmozása révén időben elhalaszthatóak legyenek. Ennek a funkciónak (**felhalmozásieszköz-funkció**) a betöltése feltételezi azt, hogy a felhalmozott csereeszköz vásárlóértéke az idő függvényében konstans, azaz a beszerzési döntés meghozatalakor a felhalmozott csereeszköz fejében éppen annyi áru szerezhető be, mind az elidegenítés, a csereeszköz birtokbavételének napján. Ez a funkció lehetővé teszi a gazdálkodók bevételeinek és kiadásainak aszinkronitását. Ez a pénznek az a funkciója, amely neki likviditást, valamint kockázatmentességet kölcsönöz, melynek révén versenyképes vagyontartási alternatívát jelent a többi, vele ellentétben hozamot (kamat, árfolyamnyereség, stb.) biztosító egyéb pénzügyi, vagy reáljavakkal szemben. A pénz ezt a funkcióját csak „rendezett” pénzügyi viszonyok tölti be. Inflációs környezetben ez a pénznek az a funkciója, melynek betöltése legelőször lehetetlenül el.

”...a régiós fizetőeszközökről elsőként Moldova György Rottenbiller utca 93/A alkotmányos köztársasága jutott eszembe, és annak is önálló valutája, a Noszlopy turo. Holott ezek a bankjegyek egyáltalán nem bohózatba illő találmányok, hanem nagyon is sikeresen működő pénzhelyettesítő rendszerek, Új Zélandon vagy Dél-Afrikában ugyanúgy találkozhatunk velük, mint Brazíliában vagy Hollandiában, Hongkongban vagy Kanadában. Igaz, mindenütt megbízható adminisztrációs szervezet áll mögöttük és irányítók nem követnek el olyan hibákat, mint a Rottenbiller utcaiak, akiket végül a Borbola néni fülbevalójára felvett nemzetközi kölcsön sem mentett meg az államcsődtől. A válsághelyzetben bevezetett helyi pénz klasszikussá vált példájával 1932-ben állt elő Michael Unterguggenberger polgármester az osztrák Wörglben, ahol a munkanélküliség elérte a 35%-ot. Álláskereső tehát akadt bőven, elvégzendő feladat is, csak pénz nem. A tiroli kisvárosban ekkor az önkormányzat utalványokat hozott a forgalomba, amelyeket a közmunkások kaptak pénz gyanánt, és amelyekkel a helyi üzletekben lehetett fizetni. Mivel a szükségpénz havi 1%-ot veszített névértékéből, gyorsan forgott (a schillingnél 13-szor gyorsabban) éltető vérátömlesztést adva a helyi gazdaságnak, így a munkanélküliségi ráta és a település sanyarú anyagi helyzete ugrásszerűen javult. Mindezt azonban nem nézte jó szemmel az osztrák nemzeti bank, és mire más városok is követték volna Wörgl példáját, a kísérletet felfüggesztették ... Németországban jelenleg is tizenhárom helyi valuta van forgalomban. A Grimm-mesébe illő nevék mellett (mint a

csillagtallér vagy a cseresznyevirág) a legismertebb talán a bajor chiemgauer, amely 2007-ben már 2,3 millió eurós forgalmat bonyolított le és több mint 600 üzletben, illetve szolgáltatónál fogadják el. Ahogy Borbola néni a Rottenbiller utcai közértben madzagmentes szálámira cserélte konvertibilis túróját, úgy vásárolhatnak be többféle címletben létező chiemgauerjeikkel a prieni lakosok a helyi zöldségesnél, a drogériában, a bioboltban, vagy az ábécében. A cserekörök, illetve a pénzhelyettesítő rendszerek legsebezhetőbb pontja az, hogy bizalmon alapulnak, semmiféle állami felügyelet vagy garancia nem áll mögöttük.”

Forrás: Elle magazin 2009 június)

A pénznek, fenti konkrét funkciói mellett, egy absztrakt tulajdonsággal is rendelkeznie kell. Mint **elszámolási eszköznek** (más nevén értékmérő funkció) képesnek kell lennie minden áru, követelés, kötelezettség értékét saját egységére vetítve meghatározni, aminek révén azok egymáshoz való viszonya, értékaránya is meghatározható. Ennek a tulajdonságnak a révén a regisztrálandó piaci cserearányok, azaz árák száma (sőt: esetleg a cserék száma is) radikálisan csökkenthető, hiszen nincs szükség arra, hogy minden jószág árát minden más termék arányában kifejezzük (n termék esetén $(n * (n-1)/2)$ helyett mindössze n cserearány, illetve ár) és így a csere információs költségeinek a redukálása révén társadalmi erőforrások szabadulhatnak fel.

6.3 Pénzdefiníció a modern gazdaságban

A funkcionális pénzdefiníció alkalmazásának nehézségeiről már a fejezet bevezetőjében szóltunk. A pénzügyi innovációk sebessége, a piacon elérhető pénzügyi eszközök száma és változatossága egyre kevésbé teszi lehetővé a pénz funkcionális fogalmának egzakt definiálását. Bizonyos gyakorlati megfontolások, elsősorban a jegybank monetáris szabályozó tevékenységének konkrét statisztikai igényei szükségessé tették operacionális, statisztikailag megragadható pénzfogalom, pontosabban pénzmennyiség-kategóriák (monetáris aggregátumok) bevezetését és használatát. A jegybanki gyakorlatban az egyes nemzeti pénzügyi piacok sajátosságai miatt sokféle aggregátum-rendszerrel használnak, de a rendszer szentendrei alapjai a világon mindenhol

azonosak (mi magunk az Európai Központi Bank rendszerét használjuk és mutatjuk be).

Jegybankpénzt törvényi felhatalmazás alapján a **jegybank** teremt. Formáját tekintve a **jegybankpénz** öltheti:

- készpénz, azaz bankjegyek és érmék, illetve
- jegybanki letét formáját.

Jegybanki letéttel az országok többségében csak az állam (kincstár) és a hitelintézetek rendelkezhetnek.

A jegybankpénz teremtésének technikáit későbbi fejezetben tárgyaljuk (pénzkínálat), annyit azért a teljesség kedvéért előljáróban meg kell említenünk, hogy a jegybankpénz – teremtése szempontjából – három komponensből tevődik össze:

- a **költségvetési komponensből**, ami nem más, mint az államháztartásnak nyújtott nettó jegybanki finanszírozás volumene (az államháztartásnak nyújtott jegybanki hitelek állománya – a jegybanknál tartott állami betétek)¹²
- a **külgazdasági komponensből**, ami megegyezik az ún. korrigált nettó külföldi követelésállomány (+ aranytartalék) változásával, ami adott évben a jegybank által megvásárolt nettó (vétel – eladás) arany- és devizaállománnyal egyezik meg, valamint
- a **refinanszírozási komponensből**, ami egyenlő a pénzintézetekkel szembeni jegybanki követelésállomány nettó állományváltozásával, ami nem más, mint a jegybank által a bankrendszernek nyújtott nettó hitelek állományának a változása (nettó hitelnyújtás – nettó betételhelyezés)

Az MNB definíciója szerint: „...a jegybankpénz ... a forgalomban lévő készpénz, valamint a pénzintézetek által a jegybanknál kötelezően és szabad elhatározásból elhelyezett betétek összege...”

A modern pénz másik típusa, a **kereskedelmi banki pénz** az üzleti bankok által látra szóló betétek formájában teremtett pénz. A kereskedelmi banki pénz a látra szóló betétet teremtő hitelintézet ügyfélkörén belül teljes mértékben képes a három alapvető pénzfunkció betöltésére. A kereskedelmi banki pénz – birtokosa követelésére – jegybankpénzre váltható; benne átutalások teljesíthetők; csekk,

¹² Itt megjegyzendő, hogy a világ legtöbb országában (az eurózónában és Magyarországon is) törvény tiltja a jegybank számára az államháztartás hitelezését.

vagy bank-, illetve hitelkártya segítségével közvetlenül fizetésre használható fel, amely tulajdonsága révén (likviditás) a kereskedelmi banki pénz a pénzfunkciók betöltésének teljesskörűségében a jegybankpénzhez legközelebb álló aktíva. A kereskedelmi banki pénz, illetve a mobilizálását szolgáló átutalások, csekk-, bank- és hitelkártyák tekintetében nem létezik törvényes elfogadási kényszer. A kereskedelmi banki pénz tehát fakultatív fizetési eszköznek tekintendő, amely azonban az őt teremtő hitelintézetnél bármikor, korlátozás nélkül készpénzre váltható.

**A kereskedelmi banki pénz az üzleti bankok által látra szóló
letétek formájában teremtett pénz.**

A pénzmennyiség-kategóriák, tartalmát – mint azt már megjegyeztük – jelentős mértékben befolyásolják az adott ország pénzügyi piacának adottságai.

Léteznek olyan aktívák, melyek minden kétséget kizáróan képesek a pénzfunkciók – de legalábbis a csereeszköz-funkció – maradéktalan betöltésére. Minden további aktívát ehhez az „a priori” pénzhez való viszonyával (helyettesíthetőség foka) jellemezhetünk. A forgalomban lévő (bankrendszeren kívüli) bankjegy- és érmeállomány (Kp), valamint a nem-bankok hitelintézeteknél elhelyezett látra szóló letétállományai (Ll) kétségkívül a legalkalmasabbak a pénz csereeszköz-funkciójának betöltésére.

1. E két állomány összege $M1$, mely a pénz csereeszköz funkcióját alapul véve a priori” pénznek-, a legszűkebb (és leglikvidebb) monetáris aggregátumnak tekinthető.

$$M1 = Kp + Ll$$

A többi szóba jöhető aktíva és $M1$ helyettesíthetőségét – azaz az adott aktíva pénzközelségét – készpénzre, illetve számlapénzre való konverziójának ideje és költségei határozzák meg. Ennek alapján $M1$ -hez az ún. határidős letétek (Hi) állnak a legközelebb.

Határidős letétként tartjuk számon mindazokat a bankbetéteket, amelyeknek meghatározott lejáratuk van, vagy pedig a letéti szerződésben rögzített felmondási idő eltelte után likviddé tehetők. Ezek a határidős letétek a lejáratukig fennmaradó idővel, illetve felmondási idejükkel fordított arányban képesek $M1$ helyettesítésére. Amennyiben ez az idő rövid, úgy a határidős letét $M1$ majdnem-tökéletes helyettesítőjeként viselkedik. Ha a lekötési idő hosszú és/vagy a betét felmondása kamatveszteséggel jár, akkor a határidős letét és $M1$ közt lényeges különbség mutatkozik a csereeszköz funkció betöltését illetően. A határidős letéteknek (Hi) ez utóbbi – likviditásukat korlátozó – tulajdonságát is

figyelembe véve célszerű mégis azok állományát egy $M1$ -nél tágabb monetáris aggregátumban, $M2$ -ben számbavenni, hiszen (a többi, $M1$ -ben nem szereplő aktívához képest) viszonylag magas a likviditási fokuk.

Ha a határidős letétek viszonylag magas likviditási foka az ok, mely miatt a lekötött letétek állománya $M2$ -ben számbavételre kerül és a likviditásuk fokát a lekötés ideje (illetőleg a felmondás miatti kamatveszteség) befolyásolja, úgy az $M2$ -be kerülés kritériuma a határidős betét lekötési idejének hossza lehet.

$$M2 = M1 + Hi$$

A határidős letétek állományának- és így $M2$ -nek a meghatározása nem nélkülöz némi önkényt. Ennek a bizonytalanságnak a következménye számos „köztes” aggregátum definiálása és használata. ($M1_a, M1_b, \dots, M2_a, M2_b, \dots$ stb.)

2. Ha a pénzmennyiség lehatárolásakor a pénznek az értékmegőrző funkcióját is figyelembe vesszük, $M1$ -hez, sőt $M2$ -höz képest is szélesebb aktíva-kört magában foglaló monetáris aggregátumhoz jutunk. Ez a pénzmennyiség-kategória lesz $M3$, mely $M2$ alkotóelemein túl a takarékbetét-állományok (Tb) egy részét is magában foglalja. $M2$ esetéhez hasonlóan $M3$ tartalmának meghatározása is meglehetősen önkényes, hiszen a takarékbetétkönyvek, vagy akár az államkötvények a takarékbetétekkel szoros helyettesítési viszonyban vannak.

Pozíció
Készpénz (bankrendszeren kívül)
Látra szóló letétek
M1
Határidős letétek, banki papírok
M2
Takarékbetétek
M3

Az **MNB** – a rendelkezésére álló statisztikai adatok alapján – négy, különböző likviditási szinten összegzett monetáris aggregátumot kísér figyelemmel. A legszűkebben értelmezett pénzmennyiség-kategória az $M0$ – jegybankpénz, vagy monetáris bázis – a forgalomban lévő készpénz, valamint a hitelintézetek által a jegybanknál kötelezően és szabad elhatározásból elhelyezett betétek összege.

M0 monetáris bázis (jegybankpénz)

E1 Refinanszírozási hitelek	Monetáris bázis (M0) F1+F2
	F1. Készpénz
E2 Nettó költségvetési hitelek	F1.1 Bankoknál levő készpénz
	F1.2 Bankrendszeren kívüli készpénz
E3 Nettó külföldi eszközök	F2. Bankok jegybanki tartaléka
	F2.1 Kötelező tartalék
E4 Nettó egyéb eszközök	F2.2 Szabad tartalék
	F3. Banki devizabetétek az MNB-nél
Az MNB mérlege	

A monetáris bázisnál bővebb monetáris aggregátumokat a bankrendszer összevont mérlegének passzív oldalán találjuk. A bankrendszer összevont (konszolidált) mérlegét, a jegybank állítja össze saját, valamint a bankrendszer összes intézményeinek mérlegpozícióit aggregálva. A konszolidált bankmérleget a jegybank a honlapján a monetáris aggregátumokkal együtt rendszeresen publikálja (www.mnb.hu).

E1 Hitelek	F1. Forintbetétek
E1.1 Háztartások hitelei	F1.1 Láttra szóló forintbetétek
E1.2 Vállalati hitelek	F1.2 Lekötött forintbetétek
E1.3 Önkormányzati hitelek	
E 1.4 Nettó államháztartási hitelek	F2. Devizabetétek
E2. Bankoknál levő készpénz	
E3. Bankok jegybanki tartaléka	F3. Pénzüintézeti értékpapírok
E4. Bankok jegybanknál elhelyezett devizabetétei	
E5. Sterilizációs eszközök	F4. Refinanszírozási hitelek

A konszolidált bankmérleg (MNB és a kereskedelmi bankok)

$$M3=F1+F2+F3$$

A szűken értelmezett pénzmennyiség, **MI** a forgalomban levő készpénzen túl a lakossági, vállalati és önkormányzati folyó-, átutalási és csekkszámllák egyenlegeit tartalmazza.

3. Az **M2** az **M1** és a kvázipénz-állomány összege. Kvázipénz alatt a lekötött forintbetéteket, és – lekötéstől függetlenül – a teljes devizabetét-állományt értjük. A kvázipénz fogalmába azonban nem tartozik bele a lekötött betétek csaknem tökéletes helyettesítőjeként viselkedő banki értékpapírok állománya.

M3 Szélesebb értelemben vett pénzmennyiség

E1 Hitelek	F1. Forintbetétek
E1.1 Háztartások hitelei	F1.1 Láttra szóló forintbetétek
E1.2 Vállalati hitelek	F1.2 Lekötött forintbetétek
E1.3 Önkormányzati hitelek	
E 1.4 Nettó államháztartási hitelek	F2. Devizabetétek
E2. Bankoknál levő készpénz	
E3. Bankok jegybanki tartaléka	F3. Pénzintézeti értékpapírok
E4. Bankok jegybanknál elhelyezett devizabetétei	
E5. Sterilizációs eszközök	F4. Refinanszírozási hitelek

A konszolidált bankmérleg (MNB és a kereskedelmi bankok)

$$M3=F1+F2+F3$$

4. Az *M2*-t a bankrendszer által kibocsátott értékpapírok állományával növelve kapjuk *M3*-at, vagy másképp: az ún. szélesebb értelemben vett pénzmennyiséget. *M3* a szűkebben vett pénzmennyiség és a kvázipénz-állomány mellett azokat a tételeket is magába foglalja, amelyek közvetlenül betöltik a pénz funkcióját, és viszonylag kis költséggel és viszonylag gyorsan *M1*-re válthatók. Ezek formájukat tekintve nem bankszámlák, hanem egyéb hitelintézeti értékpapírok: betéti jegyek, takaréklevelek, banki kötvények.

6.4 Az elektronikus pénz

Készpénz átvétele, illetőleg számlapénz átutalása (banki átutalás) ellenében kibocsátott, elektronikus pénzeszközön (így különösen értéktároló kártyán) tárolt pénzérték, amelyet elektronikus fizetés céljából a kibocsátón kívül más (pl.: kereskedő) is elfogad. Az EU **elektronikus pénzről** szóló irányelve

alapján az elektronikus pénz olyan pénzhelyettesítő eszköz, amelyet korlátozott összegű fizetések teljesítésére használnak, pénz ellenében bocsátottak ki,

elektronikus úton tárolnak, és amely fizetőeszközként – a kibocsátón kívül – mások által való elfogadásra szolgál. A magyar szabályozás szerint az elektronikus fizetőeszköz olyan újratölthető adathordozó, amelyen fizetésre használható elektronikus értékegységek tárolhatók. Ennek a készpénz-helyettesítő fizetési eszköznek kibocsátója csak hitelintézet lehet, amely

a birtokos kérésére köteles az elektronikus pénzt **készpénzre vagy számlapénzre átváltani**. Az elektronikus pénz típusai:

- „*Access products e-money*”: az e-pénz legkevésbé fejlett formája. Ide tartoznak az olyan kommunikációs eszközök, amelyek lehetővé teszik az elektronikus fizetéseket. (pl.: hitelkártyával online fizetés.) Az *access* megoldások csökkentik ugyan a készpénzmennyiséget a pénzforgalomban, ám ezen kívül más változást nem hoznak. Mivel a hagyományos mechanizmusokat használják, nem soroljuk őket az e-pénz kategóriájába. Ettől függetlenül hasznos látni, hol helyezkednek el a többi, fejlettebb megoldáshoz képest.
- Chipkártyák, pénzürték tárolására alkalmas eszközök: az ECB és EC e-pénz definíciói ennek a kategóriának feleltethetők meg a legkönnyebben. Formailag könnyen össze lehet őket téveszteni a hagyományos terhelési- vagy hitelkártyákkal, azonban a kártya nem csupán az azonosítást szolgálja, hanem a chip „fizikailag” tárolja a pénzürtéket. A fizetés tehát villámgyors, mivel az autorizáció, azaz a kártyabirtokos adatai, illetve számlaegyenlege (műholdas) lekérdezésének szakasza kimarad (elektronikus pénztárcának is nevezik). A chipkártya egyik fejlettebb formája a multifunkciós chipkártya, ahol a mikrochipen több szektort definiálnak, s ezek szolgálhatnak személyazonosításra stb.

A fogyasztói hűségpontokat tartalmazó kártyákat (pl. Shell Smart-kártya) technikailag ide soroljuk, ám nem tekintendők e-pénznek, mivel a kibocsátón kívül más nem fogadja el őket fizetesként.

- A „software-based *e-money*” vagy „cybercash” jelenti manapság a dematerializáció, illetve az absztrakció csúcsát (pl.: Pay-Pal.). Aki használta már az e-bay (www.e-bay.com) internetes kereskedési portált, az tudja, hogy az e-pénznek ezt a formáját kizárólag mágneses jelek kódolják, teljesen virtuális. A pénzt ugyanúgy kereskedelmi banki számláról töltjük fel. A **cybercash** is a készpénz mennyiségét „hivatott” csökkenteni, hatalmas előnye, hogy az e-mail sebességével közlekedik.

6.5 A pénz értéke

A pénz értéke (más szóval vásárlóereje) a pénz gazdasági szerepéből következően **az érte vásárolható javak, szolgáltatások mennyiségén** keresztül határozható meg. A pénz vásárlóerejének alakulása, stabilitása eltérő tulajdonságokat mutat az aranypénzrendszer, illetve a ma használatos papírpénzek esetében. A megfelelő pénzrendszer kiválasztása, a pénz értékállóságának biztosítása minden gazdaságban alapvető jelentőségű feladat, aminek ellátását már nagyon korán az állam

vállalta magára.¹³

Mint az láttuk, a pénz fejlődésének fontos állomása volt a nemesfémekből vert pénzek megjelenése. A pénz értékének meghatározása ebben az esetben nem okoz nehézséget, mivel a pénz szerepét betöltő **nemesfém saját értékkel rendelkező jószág**. Egy adott pénznem értékét a törvényesen garantált nemesfém tartalma határozza meg. A különböző pénzhelyettesítők elterjedése önmagában nem jelent változást a pénz értékének meghatározásában, mivel ezek **bármikor aranyra válthatók**, vagyis a pénzrendszer továbbra is aranypénzrendszernek tekinthető. Nemesfémekre építő pénzrendszerek esetén a pénz vásárlóerejének alakulását elsősorban az anyagát képező fém piaci árának más javak árához viszonyított változása befolyásolja.

A mai pénzrendszerekben a pénz értéke nem függ valamely nemesfém értékétől, a központi bank által kibocsátott bankjegyek nem válthatók be tetszés

¹³ A pénz vásárlóerejéről és az inflációról részletesen később még lesz szó!

szerint aranyra. A papírpénz szűkösségét, értékállóságát, vagyis pénzként való működését törvények, valamint a központi bank tevékenysége biztosítja. A pénz értéke ebben az esetben a forgalomban levő pénz mennyiségének és az eladásra kínált jószágtömegnek a függvénye.

A pénz tényleges gazdasági „teljesítménye” a mennyiségén kívül függ a pénz ún. **forgási sebességétől** is, vagyis attól az ütemtől, ahányszor a pénzállomány egy évben „megfordul”, gazdát cserél. A forgási sebességet befolyásoló tényezők azonosítására még visszatérünk.

Mikroökonómiai szemszögből cáfolhatatlan, hogy egy termék vagy szolgáltatás vétele illetve eladása kapcsán kifizetett pénz mennyisége megfelel a tranzakció által érintett jószágtömeg árösszegének.¹⁴

Ha egy büfé $Q = 10$ kg kenyeret vásárol $P = 200$ Ft egységáron, akkor a tranzakció lebonyolításához $M = 2000$ Ft-nyi pénzmennyiségre van szüksége ($V = 1$): $M = P \cdot Q$

Ha egy adott periódusban a nemzetgazdaságban lebonyolított **összes** tranzakciót tekintjük, úgy a következő összefüggést írhatjuk fel:

$$\begin{aligned}
 m_1 &= q_1 p_1 \\
 m_2 &= q_2 p_2 \\
 &\cdot \quad \cdot \quad \cdot \\
 &\cdot \quad \cdot \quad \cdot \\
 &\cdot \quad \cdot \quad \cdot \\
 &\cdot \quad \cdot \quad \cdot \\
 m_n &= q_n p_n \\
 M &= \sum_{i=1}^n m_i = \sum_{i=1}^n p_i q_i = PQ
 \end{aligned}$$

A vevőknek tehát a megvásárlandó jószágok árösszegének megfelelő pénzmennyiséggel kell rendelkezniük. A tranzakciók aggregálásakor azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy ugyanaz a pénzegység adott periódusban több tranzakció lebonyolításában is közreműködhet.

¹⁴ Ez esetben a pénz forgási sebessége egységnyi.

Egy periódus, mondjuk egy év alatt a büfé tulajdonosa által a pékségben hagyott két ezerforintos egyike – amikor a pékség még ugyanebben az évben alapanyagot vásárolt – a malomipar kasszájába került, majd onnan egy farmergazdaság bevételeit gyarapította, végül a gazdaság télen, a periódus végén a tavaszi munkák elvégzéséhez szükséges műtrágyát vásárolta meg rajta. Az ezerforintos adott periódusban tehát öt tranzakció lebonyolításában vett részt, öt kézen fordult meg, tehát a forgási sebessége $V = 5$.

Ha azt az átlagos gyakoriságot, ahányszor egy pénzdarab egy adott periódusban kiadásra kerül, a **pénz forgási sebességének** nevezzük és V -vel jelöljük, az

$$M = P \cdot Q$$

egyenlet a következő módon módosul:

$$MV = PQ$$

A fenti egyenletet mennyiségi egyenletnek nevezzük, ahol M a tranzakciókban részt vevő pénz mennyisége, Q a realizált jószágtömeg naturáliákban mért mennyisége¹⁵, V a pénz forgási sebessége, P pedig az átlagos árszínvonal.

Ha egy zárt, rendkívül egyszerű elméleti gazdaságot veszünk alapul, ahol egyetlen árut termelnek, mondjuk cipőt. Ha adott periódusban $Q = 1000$ darabot állítanak elő, egy cipő ára pedig egységesen $P = 10$ pénzegység, akkor az összes cipő “realizálásához”, tehát ahhoz, hogy adott periódusban minden cipő gazdát cserélhessen éppen $P \cdot Q = 10.000$ pénzegységre van szükség. Ha példabeli gazdaságunkban pénzből korlátos mennyiség-, összesen $M = 5000$ darab áll rendelkezésre, úgy egy pénzdarabnak átlagosan $V = 2$ -szer kell gazdát cserélnie ahhoz, hogy minden cipő (egyszer) gazdát cserélhessen.

A mennyiségi egyenlet a fentiek értelmében tautologikus jellegű, amely természetéből következően mindig teljesül, hiszen az egyenlet **ugyanannak** a jelenségnek két oldalát demonstrálja. Az egyenlet **bal oldala** (pénz-, vagy keresleti oldal) a tranzakciók lebonyolításához szükséges, a forgási sebességgel korrigált pénzmennyiséget, **jobb oldala** (áru-, vagy kínálati oldal) pedig ezen tranzakciók aggregált árösszegét jeleníti meg. A jobb- és baloldalnak tehát mindig egyenlőnek kell lennie egymással.

¹⁵ Nem azonos a későbbiekben tárgyalásra kerülő reál GDP-vel!

Az átlagos árszínvonal nagysága a mennyiségi egyenlet átrendezésével könnyen meghatározható:

$$P = MV/Q$$

Amennyiben az előállított javak és szolgáltatások mennyiségét adottnak vesszük, az **árszínvonal** a forgalomban levő pénzmennyiség és a forgási sebesség nagyságától függ.

A pénzmennyiség jelentős mértékben befolyásolható a központi bank tevékenységén keresztül, ezzel részletesebben a gazdaságpolitika tárgyalásakor foglalkozunk.

A forgási sebességre sok tényező lehet hatással, ezek közül a legfontosabbak a következők:

- az emberek pénzköltési szokásai,
- a különböző jövedelmek kifizetésének időbeni megoszlása,
- a pénz értékének alakulása (az inflációs periódusok idején az emberek gyorsabban költik el pénzüket, mivel tartanak gyors értékvesztéstől).

A pénz vásárlóereje tulajdonképpen az árszínvonal reciprokának felel meg. Azt mutatja, hogy egységnyi pénzmennyiséggel milyen jószág tömeg vásárolható meg:
$$\text{vásárlóerő} = Q/MV$$

6.6 A pénzügyi intézményrendszer

A pénz fogalmának, funkcióinak, mennyiségi kategóriáinak megismerése után a következő feladat annak a pénzügyi intézményrendszernek a bemutatása, melyen egy adott ország pénzügyi rendszere alapul.

6.6.1 A központi bank

A pénzügyi közvetítőrendszer gazdaságban betöltött szerepéről a 2.3.4 fejezetben már szóltunk. Ehelyütt a pénzügyi közvetítők fontosabb típusaival, a jegybankkal és a kereskedelmi bankokkal (hitelintézetekkel) foglalkozunk részletesebben.

Amint azt már a korábbi fejezetekben bemutattuk, a **pénzügyi közvetítőrendszer** feladata a tipikusan bel- és külföldi háztartásoknál képződő megtakarítások (szufficitek) közvetítése azokhoz a gazdasági egységekhez, amelyek jellemzően a folyó bevételeiket meghaladó kiadásait (deficit) kívánják ily módon finanszírozni. A megtakarítások áramlása két piacon keresztül történik. A közvetlen pénzügyi piacon a megtakarítások végső felhasználói (deficitköltők), akik jellemzően az államháztartás és az üzleti szervezetek, ún. elsődleges értékpapírok (kötvények, részvények) kibocsátása ellenében vonják be többletkiadásaik finanszírozásába a képződő megtakarításokat. Az értékpapírok kibocsátásában és forgalmazásában az ún. befektetési szolgáltatók (értékpapír-kereskedők, ügynökök, befektetési bankok), mint technikai közvetítők vannak a segítségükre. Ezzel a piaccal, az itt forgalmazott értékpapírokkal és a piac szereplőivel ehelyütt nem foglalkozunk, ezek vizsgálata a pénzügytan területe.

A pénzügyi közvetítés másik piaca a **közvetítő pénzügyi piac**, amelynek intézményei a képződő megtakarításokat tipikusan betétek és ún. másodlagos értékpapírok kibocsátása (pl. letéti jegy) formájában gyűjtik össze, és hitelek nyújtása, valamint elsődleges értékpapír-befektetések eszközlése formájában közvetítik az üzleti szervezetek, illetve az államháztartás számára.

Ebben a fejezetben a pénzügyi közvetítőrendszer két meghatározó intézményével, a jegybankkal és a (kereskedelmi) bankokkal foglalkozunk.

Egy adott ország pénzügyi rendszerének központi intézménye a **jegybank**. Magyarországon a jegybanki feladatokat a Magyar Nemzeti Bank (MNB) látja el. A gazdasági folyamatokban betöltött sokirányú szerepéről a későbbiekben még lesz szó, ezek közül most a pénzteremtést

szükséges kiemelnünk.

A pénz mennyisége rendre akkor változik meg, ha a vállalkozások, a háztartások, az állam illetve a monetáris szektor (jegybank, kereskedelmi bankok) között pénzmozgással járó tranzakciók bonyolódnak. A fentiekből következően a modern nemzetgazdaságokban a **pénzteremtés és -megsemmisítés képességével** két szereplő rendelkezik:

- a **jegybank**, amely egyedül képes jegybankpénz (készpénz és jegybanki letét) teremtésére, valamint
- a **kereskedelmi bankok**, akik a nem-bankok betétszámláin megjelenő számlapénzt (vagy másképp hitelpénzt) teremtik.

A jegybank által teremtett bankjegy- és érmeállomány jogi és közgazdasági tartalmát tekintve egyaránt különbözik a kereskedelmi bankok által teremtett számlapénztől. A **készpénz törvényes fizetőeszköz**, azaz belföldön a jegybanktörvény készpénz-elfogadási kötelezettséget ír elő, amely a váltópénz esetében a privát nem-bankok számára általában korlátozott. A számlapénz, illetve a mobilizálását szolgáló átutalások, csekk-, bank- és hitelkártyák tekintetében nincs ilyen elfogadási kényszer, azaz tulajdonképpen **fakultatív, alternatív fizetési eszköz**nek tekintendők, amelyek azonban korlátlan jegybankpénzre válthatóságuk miatt képesek a pénzfunkciók maradéktalan betöltésére (a kibocsátó bank ügyfélkörén belül jegybankpénzre való konverzió nélkül is).

6.6.2 A kereskedelmi bankok

A modern vegyes gazdaság lényeges részét képezik a pénzügyi közvetítőrendszer intézményei. Feladatuk, hogy a gazdasági szereplők megtakarításait eljuttassák azokhoz, akiknek pénzre van szükségük, vagyis összekötő kapocsként működnek a kölcsönadók (megtakarítók) és a kölcsönvevők (megtakarítások végső felhasználói) között. Ez az intézményi kör olyan **pénzügyi intézményeket** foglal magába, mint a hitelintézetek, a befektetési alapok, a biztosítótársaságok, nyugdíjalapok stb. A pénzügyi folyamatokra gyakorolt hatásukat legegyszerűbb a kereskedelmi bankok tevékenységén keresztül bemutatni.

A kereskedelmi bankok hitelezés, vagy – a hitelállomány alakulását nem érintve – meghatározott adásvételi ügyletek révén képesek pénzteremtésre. Ez az ún. **multiplikatív pénzteremtés**, ami azt jelenti, hogy a bankrendszer képes a gazdaságban a jegybank által teremtett pénz többszörözésére.

A multiplikatív pénzteremtés folyamatának bemutatása érdekében tekintsük a következő példát: „A” bank egy ügyfél általi betételhelyezésből 2000 egységnyi jegybankpénzhez jutott, amelynek forrása a betételhelyező által a jegybankkal bonyolított devizaügylet volt (jegybankpénz-teremtés!). „A” banknak a betétből származó forrás egy részét (legyen 25%) kötelező tartalékként a jegybanknál kell elhelyeznie. A maradékot igyekszik mielőbb hitelként kihelyeznie. A hitelfelvevő a hitelt egy olyan ügylet finanszírozására fordítja, amelyben partnere, a hitelből finanszírozott áruügylet eladója „B” bank ügyfele. „A” bankból „B” bankba tehát „A” hitelfelvevőjének fizetése nyomán 1500 egységnyi (tehát a 2000 75%-a) átutalás érkezett, mellyel egyidejűleg „B” banknál 1500 egység látra szóló betétállomány keletkezett. Miután „B” bank is eleget tesz a kötelező tartalékképzési előírásoknak¹⁶ (1500 25%-a - 375 egység) – 1125 egységnyi kihelyezhető forrása képződik. „A” bankhoz hasonlóan „B” is – rentabilitási megfontolásokból¹⁷ - fölös tartalékait teljes egészében hitelkihelyezésekre fogja fordítani, azaz – aktív módon – 1125 egységnyi számlapénzt teremt. Az 1125 egységnyi hitelt „B” bank ügyfele veszi igénybe, és annak a partnerének teljesít fizetést, aki egy harmadik, mondjuk „C” bank ügyfele. Belátható, hogy C banknak a tartalékolási kötelezettsége után 843,75 egység kihelyezhető forrása lesz. A folyamat a bankrendszerben akkor ér véget, ha – elméletileg – végtelen sok hitelezési periódust követően a bankrendszer egyetlen bankjában sem képződik több fölös tartalék, vagy másképp: a bankrendszer egészében lejátszódó multiplikatív pénzteremtési folyamathoz a kezdő lökést megadó jegybankpénz-állomány (példánkban 2000 egységnyi) teljes egészében kötelező tartalék formájában lekötésre nem kerül. Emlékezzünk csak: „A” bank a bankrendszerbe kerülő új, 2000 egységnyi jegybankpénzből kötelező tartalékképzés céljára „lecsípett” 500 egységnyi, „B” 375 egységnyi, „C” $1125 \cdot 0,25 = 281,25$ egységnyi stb.. A multiplikatív pénzteremtés folyamata addig tart, amíg a kötelező tartalékképzés fel nem emészti a folyamat „üzemanyagaként” funkcionáló, a bankrendszer valamely bankjánál megjelenő fölös tartalékokat. Szemléltetésül álljon itt a következő táblázat:

¹⁶ A jegybankok a bankok fizetőképességének biztosítása, és bizonyos monetáris szabályozási megfontolások érvényesítése érdekében a bankrendszer intézményeinek ún. kötelező tartaléktartási kötelezettséget írnak elő. Ez azt jelenti, hogy a bankoknak a náluk elhelyezett betétek meghatározott százalékáig terjedő mértékben a jegybanknál vezetett számlájukon jegybankpénzt kell elhelyezniük.

¹⁷ A betét után kamatot kell fizetnie, amelyet, és persze saját üzemi költségeit, a szabad forrásainak kamatra történő kihelyezése révén „keresheti meg”.

Bank	+JBP állomány	Kötelező tartalék	Fölös tartalék	Aktív pénzteremtés	Jegybankpénz veszteség
A	2000	500	1500	1500	1500
B	1500	375	1125	1125	1125
C	1125	281,25	843,75	843,75	843,7
D	843,7
..
Össz.		2000		6000	

Az egyes oszlopokban található értékek **végtelen mértani sort** képeznek, melynek tagjai rendre a kötelező tartalékráta mértékével csökkennek. A végtelen mértani sor összegképletét felhasználva:

$$\Delta Hitel = a_1 * \frac{1}{1 - q} = 1500 * \frac{1}{1 - 0,75} = 6000$$

Azaz a bankrendszer egésze 2000 egységnyi kezdeti jegybankpénz-forrásból 6000 egységnyi számlapénzt volt képes teremteni, a pénzmennyiség pedig összességében 8000 egységgel (2000 jegybankpénz + 6000 számlapénz) nőtt meg.

A fentieket általánosítva a bankrendszer egészében aktív módon teremtett számlapénz összegére:

$$\Delta Hitel = a_1 * \frac{1}{1 - q} = FR * \frac{1}{r},$$

ahol „FR” az első pénzintézetnél képződött fölös tartalék , r” pedig a kötelező tartalékráta

A teljes pénzmennyiség megváltozását tekintve pedig:

$$\Delta M = \Delta JBP * \frac{1}{r}$$

6.7 Összefoglalás és gyakorló feladatok

A pénz a cserekapcsolatok közvetítő eszköze.

A pénz fejlődésének négy fázisát különböztetjük meg:

- Árupénz,
- fémpénz (nemesfémpénz),
- lombard típusú pénzhelyettes, illetve kínai típusú pénzhelyettes,
- modern hitelpénz.

A pénz funkciói:

- forgalmi eszköz,
- fizetési eszköz,
- felhalmozási eszköz,
- értékmérő.

A modern pénzdefiníció a likviditás figyelembevételével különbséget tesz M1, M2 illetve M3 között.

Aranypénzrendszerben a pénz értéke az arany piaci árának függvénye.

Papírpénz esetén a pénz értékállóságának biztosítása állami (jegybanki) feladat.

A papírpénz vásárlóerejét a pénzmennyiség és a forgási sebesség határozza meg.

A pénzügyi rendszer csúcsán a központi bank található.

A jegybanki pénzteremtés hitelviszonyon, vagy deviza (arany) vásárláson alapul.

A pénzügyi közvetítő rendszer funkciója a kölcsönadók és a kölcsönvevők közötti kapcsolatteremtés elősegítése.

A hitelintézetek rendszere képes bankszámlapénz teremtésére.

Az eredeti betétnövekmény többszöröződésének mértéke a kötelező tartalékráta nagyságának függvénye (reciproka).

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Egészítse ki a következő mondatokat!

- a) A lombard modell leszámításán alapul.
- b) A törvényi felhatalmazás alapján a jegybank teremti.
- c) A számlapénz az üzleti bankok által, formájában teremtett pénz.
- d) Az ún. szélesebb értelemben vett pénzmennyiség (M2), és a összege.

2. Ismertesse a pénz kialakulásának különböző fázisait!

3. Milyen funkciókat tölt be a pénz a gazdaságban?

4. Mi határozza meg a pénz értékét aranypénzrendszerben?

5. Mitől függ a papírpénz vásárlóereje?

6. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

- a) A pénz mennyisége rendre akkor változik meg, ha a vállalkozások, a háztartások, illetve a monetáris szektor között járó tranzakciók bonyolódnak.
- b) A törvényes fizetőeszköz, azaz belföldön a elfogadási kötelezettséget ír elő.
- c) A hitelintézetek -, vagy meghatározott révén képesek pénzteremtésre.
- d) A jegybankkal bonyolított ügyletek teljesítése kizárólag-ben történhet.

7. A hitelintézeti rendszerben 1000 egységnyi új betét jelenik meg, a kötelező tartalékráta 10%. Mekkora lesz a tényleges betétnövekedés ?

7 A nemzetgazdasági teljesítmény számbavétele

A közgazdaságtan fogalmát és szerepét bemutató első fejezetben részletesen esett szó arról, hogy a gazdasági folyamatok végső soron mind az emberi jólét biztosítását és fokozását szolgálják, a közgazdaságtannak pedig fontos szerepe van abban, hogy egy társadalom gazdasági tevékenységét, annak teljesítményét nyomon kövesse, a gazdasági növekedés okait és lehetőségeit felkutassa. Ebben a fejezetben a nemzetgazdasági teljesítménymérési lehetőségeit és jellemzőit mutatjuk be röviden, illetve a mérésre szolgáló kategóriarendszer néhány fontosabb elemét tekintjük át.

7.1 A nemzetgazdasági teljesítmény számbavételének jellemzői és mérési problémái

A gazdasági folyamatok elemzéséhez megfelelő kategóriarendszerekre, gazdaságstatisztikai módszerekre van szükség, ezek segítségével nyerhetünk számszerű adatokat a gazdaság erőforrásairól, teljesítményéről, az ezekben bekövetkező változásokról.

A nemzetgazdaság teljesítményének mérése azonban rendkívül komplex feladat. Nem könnyű kérdés annak eldöntése, hogy mit is kellene mérni, mi is fejezi ki a legjobban egy nemzetgazdaság teljesítményét? Olyan mutatószám(ok)ra van szükség, amelyek híven tükrözik a nemzetgazdaság időbeli fejlődését, alkalmasak nemzetközi összehasonlításra, de amelyek egyben kifejezik a lakosság jólétét, életminőségét is. Szükség van olyan mutató(k)ra, amelyek nyomon követik a gazdaság termelékenységének, az alakulását, számszerűsítenie képesek a gazdaság szereplői által támasztott összes keresletet, de a gazdasági szereplők által kínált javak összességét is.

A nemzetgazdaság teljesítményére, a kibocsátásra és a jövedelmekre vonatkozó mutatószámok elsősorban a folyó kibocsátást és annak struktúráját mérik, ezek az ún. **flow-mutatók**.

A flow-mutatók egy adott időszakra – általában egy évre – vonatkoztatva számszerűsítik egy nemzetgazdaság teljesítményét.

Amíg a flow-mutatók egy gazdaság teljesítményéről rajzolnak képet, addig léteznek olyan makrogazdasági mutatók, az ún. **stock-mutatók**, amelyek egy nemzetgazdaság állapotát írják le egy adott időpontra vonatkoztatva.

A stock-mutatók egy adott időpontra vonatkoztatva mutatják egy nemzetgazdaság állapotát, javainak állományát.

A nemzetgazdaság pillanatnyi állapotát számos mutató képes kifejezni. A fogyasztás mennyiségi vagy éppen minőségi dimenzióit reprezentálhatja pl. az 1000 főre vetített gépjármű-állomány, az 1000 főre számított internet-előfizetések száma. Az egészségügyi ellátás színvonalára következtethetünk az 1000 főre eső kórházi ágyak- vagy az 1000 főre eső (szak)orvosok mutatójából. A háztartások életminőségét számos, a köz-, és felsőoktatás, vagy éppen a kultúra statisztikai adataiból származtatott fajlagos mutatóval fejezhetjük ki, amelyek időbeli alakulása, illetve más országok hasonló mutatóival való összevetése képes egy nemzetgazdaság fejlettségének, gazdagságának a kifejezésére.

Ha egy ország gazdagságát **egyetlen**, a nemzetgazdaság potenciálját komplex módon jellemző mutatóval kívánjuk megragadni, nincs egyszerű dolgunk. A következő időszak kibocsátásának alapjául ugyanis nemcsak olyan megszámlálható, statisztikailag megragadható vagyonelemek szolgálnak, mint pl. a tőkejavak, vagy éppen a természeti erőforrások (amelyek számbavétele szintén nem egyszerű feladat), hanem ide soroljuk a humán erőforrást, az emberi tőkét is, amelynek minőségi dimenzióit statisztikai eszközökkel nagyon nehéz kifejezni.

Ilyen, a nemzetgazdaság vagyonát, illetve a jövőbeli kibocsátás potenciálját kifejező stock mutató a **nemzeti vagyon**, amely a nemzetgazdaság teljesítményének felhalmozott része, továbbá ide tartoznak mindazok az erőforrások, amelyek adottságként az ország rendelkezésére állnak.

A nemzeti vagyon fő részei:

- a termelő és nem termelő állóalapok (tartós használatú tőkejavak)
- infrastruktúra (utak, elektromos hálózat, gázvezetékek, de: kulturális és egészségügyi, valamint oktatási intézmények, stb.)
- a háztartások tartós fogyasztási cikkei (ház, gépek, gépkocsi, stb.)

- a természeti erőforrások (termőföld, favagyon, feltárt természeti kincsek, stb.)
- egyéb vagyon (devizatartalék, műkincs, követelések, stb.)
- emberi (humán) tőke

A nemzeti vagyon elemeinek összesítése, aggregálása, tekintettel azok eltérő jellegére, tulajdonságaira, csak pénzben történhet. A pénzbeli számbavétel sem könnyű feladat: gondoljunk csak a humán erőforrás értékelésére. Egy profi labdarúgó értékének meghatározásában segítenek a tranzferpiac árai, de mi a helyzet egy egészségügyi dolgozó, egy tanár, vagy éppen egy színész „értékének” a meghatározásával? Az emberi erőforrás pénzbeli értékelésével kapcsolatosan ütközünk a legnagyobb nehézségekbe. A nemzeti vagyon meghatározásakor ezt a tételt gyakorta éppen ezért figyelmen kívül hagyják. Nem könnyű feladat a természeti kincsek pénzbeli értékének meghatározása sem: a szélenergia, a napfény, a föld méhében lapuló ásványkincsek, energiahordozók, de akár a természet turisztikai szempontból fontos vizuális értékeinek (kilátás, visszhang, stb.) meghatározása is csaknem megoldhatatlan feladat.

A nemzeti vagyon, statisztikai megragadhatóságának nehézségei ellenére a nemzetgazdaság számbavételének fontos kategóriája. A nemzeti vagyon az a bázis, amely alkalmassá teszi a nemzetgazdaságot bármiféle kibocsátásra. Ugyanakkor a kibocsátás a forrása annak, hogy a nemzetgazdaságban vagyon képződjön és halmozódjon fel. A kibocsátásnak az a hányada ugyanis, amit a gazdaság szereplői adott időszakban nem fogyasztanak el, felhalmozásra kerül, vagyonná válik. A nemzeti vagyon tehát egyszerre feltétele és következménye a gazdaság kibocsátásának.

Már utaltunk rá, hogy a gazdasági teljesítmény alakulása milyen fontos egy társadalom fejlődése szempontjából. Egy adott időszakban egy nemzetgazdaság teljesítménye (flow) azonban számos szempont és kérdés mentén vizsgálható. Csak a legfontosabb kérdéseket kiemelve:

- Hogyan összegezzük a különböző gazdasági teljesítményeket? (Hogyan aggregáljunk?)
- Hogyan vessük össze két különböző időszak teljesítményét? (Hogyan szűrjük ki az árváltozás hatásait?)
- Hogyan szűrjük ki az esetleges halmozódásokat?
- Hazai vagy nemzeti számbavétel mentén aggregáljunk?
- Jövedelmeket vagy termelési outputokat aggregáljunk?
- Növekedést vagy fejlődést számszerűsítsünk?

A fenti kérdések számos mérési problémát vetnek fel, az azokra adható válaszok pedig különböző teljesítmény-értékelési szempontokat tükröznek. Ezért nyilvánvaló, hogy nem egy mutató, hanem mutatószámok egész rendszere szolgál egy nemzetgazdaság időbeli (flow) teljesítményének mérésére. A nemzetközi statisztikai gyakorlatban elterjedt számbavételi rendszert, az **SNA-t** az ENSZ dolgozta ki, és 1953-ban vezették be. 1993-ban jelentősebb változtatásokkal korszerűsítették, és ma ez az egyetlen nemzetközileg is használt rendszer. Mi most e rendszer mutatóin keresztül adunk rövid válaszokat a fenti kérdésekre.

7.1.1 Az SNA rendszer mutatói

A nemzetgazdaság kibocsátásának számbavétele alapvetően úgy történik, hogy aggregáljuk (összegezzük) az összes termelő (szolgáltató) egyéni outputját. A gond csak az, hogy egy nemzetgazdaság teljesítménye nagyon sok formában jelentkezik. A széntermelést például tonnában, a megépített autópályák nagyságát km-ben, az egyetemi oktatás „termelési outputját” főben lehet mérni, de a teljesítmények megjelenhetnek kilowattban, köbméterben, bruttó regisztertonnában és még számos mértékegységben.

Nyilvánvaló, hogy az imént felsorolt teljesítmények különböző naturális mértékegységben kerültek meghatározásra, ám egy makrogazdaság össztermelésének számbavétele csak pénzben, azaz a megtermelt javak, illetve az anyagi és nem anyagi szolgáltatások árösszegezésén keresztül lehetséges.

Ha egy nemzetgazdaság összes termelési és szolgáltatási tevékenységét pénzben kifejezve, saját árain keresztül aggregáljuk, akkor jutunk el a **bruttó kibocsátás (GO)**¹⁸ fogalmához.

A bruttó kibocsátás (Gross Output) a gazdasági egységek által előállított, valamint a saját végső felhasználásra kerülő termékek és szolgáltatások összessége.

A bruttó szó használata e nemzetgazdasági kibocsátási kategóriában azért indokolt, mert olyan teljesítmények jelennek meg benne, amelyek több termelési vagy szolgáltatási fázisban is megjelentek egyszerre. Ennek az az oka, hogy az egyes gazdasági szereplők kibocsátásának pénzértéke két részből tevődik össze, mégpedig egy korábban megtermelt értékből (halmozódás) és az

¹⁸ Az új SNA rendszer már nem használja!

adott időszak tevékenységének (hozzáadott) értékéből. Például a kenyér előállításánál lisztet használnak fel, amelyeket egy másik, egy malomipari termelőegység már korábban megtermelt, így a liszt értéke a péküzem kibocsátásának érték meghatározásakor beszámításra kerül. Ennek alapján a kenyér értékében a liszt értékét **termelőfogyasztásnak, vagy folyó termelő felhasználásnak** nevezzük.

A megtermelt értékeknek a többszörös számbavételét **térbeli halmozódásnak**, az ilyen mutatószámot pedig **bruttó típusú mutatónak** nevezzük. A térbeli halmozódást úgy lehet kiszűrni, hogy a bruttó makrokibocsátás pénzértékéből kivonjuk az összes folyó termelő felhasználást, vagy másképp csak az egyes termelési fázisok folyó termelő felhasználás nélkül számított ún. **hozzáadott értékét** aggregáljuk (hozzáadott érték = bruttó kibocsátás – folyó termelő felhasználás).

A bruttó kibocsátás tehát olyan nemzetgazdasági teljesítmény, amely (térbeli) halmozódásokat tartalmaz. Ha ezeket nem vesszük figyelembe – nettósítunk –, azaz levonjuk a gazdasági egységek ún. folyó termelő felhasználását, akkor a nemzetgazdaságban létrehozott hozzáadott értékek összegéhez jutunk. Egy ország makrogazdasági teljesítményének értékelésére leggyakrabban használt hozzáadott érték típusú – tehát halmozódásoktól mentes – mutatója a GDP.

GDP = GO - termelőfogyasztás = hozzáadott érték

A bruttó hazai termék (gross domestic product = GDP) tehát az egy országban adott évben előállított, végső fogyasztásra szánt termékek és szolgáltatások összértéke.

A halmozódásnak azonban értelmezhető egy másik formája is. Jellemzően ugyanis a gazdasági szereplők termelési vagy szolgáltatási tevékenységük során felhasználnak olyan gépeket, berendezéseket, épületeket, amelyeket nem abban az évben hoztak létre, ám – mint a tőkejavak elemzésénél szó volt róla – több évig is szolgálják a termelési folyamatokat. Eközben folyamatosan amortizálódnak, végül pedig kiselejtezésre és pótlásra kerülnek. A pótlási céllal megtermelt javak abból a szempontból nem jelentenek új gazdasági teljesítményt, hogy a régi, már nem használt tőkejavak pótlását célozzák, így figyelembe vételük **időben teszi halmozottá** a teljesítmények kimutatását.

A fentiekből következik, hogy a teljesítménymutatók a **halmozódás szerint három csoportba sorolhatók**:

- **Bruttó mutatók:** amelyek minden teljesítményt teljes értéken vesznek számba, és mind térbeli, mind időbeni halmozódást tartalmaznak. Ilyen

pl. a bruttó kibocsátás (Gross Output = GO) mutató, amely az eredeti SNA-rendszer egyik alapmutatója volt, az új SNA már nem használja.

- **Félnettó mutatók:** amelyeket úgy számítunk, hogy a bruttó értékből levonjuk a térbeli (vertikális) halmozódást (a folyó termelő felhasználást). Ilyen a GDP is. Ezeket a mutatókat nevezik **az új SNA rendszerben bruttó mutatóknak**.
- **Nettó mutatók:** számításuknál **az amortizációt is kivonjuk**, vagyis kiszűrjük az **időbeni halmozódást** is. Ezek megmaradtak az új SNA-ban is.

Amennyiben a GDP-ből kivonjuk az amortizációt, eljuthatunk az SNA-rendszer egyik nettó típusú mutatójához, a nettó hazai termék (Net Domestic Product) kategóriájához.

NDP = GDP – amortizáció

Már hangsúlyoztuk, hogy a makro teljesítményt kifejező mutatók képzésekor a javak és szolgáltatások heterogén halmazát kell összegezni, és ez csak egyetlen módon, pénzben kifejezve, azaz az **árak** segítségével lehetséges. A különböző nemzetgazdasági mutatókat ezért minden évben a termékek és szolgáltatások keletkezésének idején érvényes piaci árakon számolják el. Ez a kibocsátás ún. **nominális** – névleges - számbavétel, amely az adott év folyó árain számítva a kibocsátás pénzbeni értékét adja.

Az aggregálás során alkalmazott árak azonban nem változatlanok. Az árváltozás hatásainak a kiszűrésére szükség van, hiszen az egyes évek (időbeli összehasonlítás) vagy különböző országok (térbeli összehasonlítás) teljesítményadatai csak így lesznek egymással összevethetők. Az árváltozás hatásainak kiszűrésére a statisztikusok különféle árindexeket¹⁹ (fogyasztói-, termelői árindex, GDP-deflátor) használnak.

Ha az adott év kibocsátását megtisztítjuk az árváltozás hatásaitól – tehát kiszűrjük belőle az infláció hatását –, akkor kapjuk meg a **reálkibocsátás**, azaz a tényleges teljesítmény nagyságát. Ezt a műveletet **deflálásnak** nevezzük. Így a GDP-nek, mint a nemzetgazdasági teljesítmény mérésére leggyakrabban használt mutatónak is létezik nominális és reálnagysága egyaránt, és a kettő közötti kapcsolatot a GDP-deflátor segítségével fejezhetjük ki:

$$\text{Reál GDP} = \text{Nominális GDP} / \text{GDP-deflátor}$$

¹⁹ Az inflációval, illetve a különféle árindexekkel az inflációról szóló fejezetben foglalkozunk!

Itt jegyezzük meg azt is, hogy a makrogazdasági teljesítmények értékelésének kétféle módját használjuk:

- a piaci (vagy fogyasztói) áron, és/vagy
- a tényezőkölségen való értékelést.

Ez a különbség azért alakult ki, mert az állam az áruk és szolgáltatások legnagyobb részére **adókat** vet ki, amelyek növelik a piaci (fogyasztói) árat, vagy éppen **ártámogatást** (dotációt) ad bizonyos áruk esetében, ekkor a piaci ár alacsonyabb lesz, mint a termelői ár. A piaci ár tehát tartalmazza az adókat, de nem tartalmazza az ártámogatásokat, a tényezőkölségek pedig nem tartalmazzák az adókat, de tartalmazzák az ártámogatásokat.

Gyakorta okoz problémát a makrogazdasági teljesítmény mérése során az is, hogy bizonyos (köz)szolgáltatások, az egészségügy, a tömegközlekedés, vagy éppen az oktatás területén nem piaci módon árazódnak, így a kibocsátásuk árösszege is csak bizonyos torzításokkal határozható meg.

Eddig a nemzetgazdasági kibocsátás összegezhetségéről (hogyan aggregáljunk?), a halmozódások megjelenéséről és kiszűréséről, valamint az időbeli és térbeli összehasonlítást lehetővé tevő reálkibocsátás és deflálás kategóriáiról és fogalmairól szoltunk, melyek nehézségeket, illetve megoldásokat jelentettek egy ország teljesítményének megállapításában. Vizsgálódásainkban a makrogazdaság teljesítményén az adott **ország** gazdasága összesített teljesítményét értettük.

A helyzet azonban nem ilyen egyértelmű és egyszerű. A külső gazdasági kapcsolatok, a tőkemozgások eltéríthetik egymástól egyfelől az ország területén keletkező teljesítményt az ország gazdasági szerepköinek tényleges teljesítményétől. Ezért az említett hatások figyelembevétele érdekében a számbavétel kétféle elven történhet.

Az egyik aggregálási elv szerint az adott ország területén keletkezett teljesítményt összegezzük. Ezt **hazai outputnak** (jövedelemnek) nevezzük függetlenül attól, hogy az hazai vagy külföldi szereplőtől származik-e (területi elv). A GDP – ahogy a domestic vagy hazai szó is utal rá – területi elv alapján számszerűsíti egy ország gazdasági teljesítményét.

A GDP olyan hozzáadottérték-típusú mutató, amely tartalmazza az adott ország területén működő összes termelő és szolgáltató szervezet teljesítményét, függetlenül attól, hogy a termelés milyen – külföldi vagy hazai – kézben van-e.

A másik aggregálási elv az adott ország szereplőinek teljesítményét próbálja figyelembe venni. Ekkor **nemzeti outputról** (jövedelemről) beszélünk, és attól függetlenül aggregáljuk egy ország gazdasági szereplőinek kibocsátását, hogy azt hol hozzák létre. (tulajdonosi elv). Bár a nemzetközi vegyes vállalatok elterjedése miatt manapság igen nehéz számszerűsíteni a hazai tulajdon eredményét, mégis léteznek olyan mutatók, amelyek a tulajdonosi elv mentén aggregálnak. Ilyen például a **GNP** (Gross National Product), azaz a **bruttó nemzeti termék** kategóriája.

A GNP olyan hozzáadottérték-típusú mutató, amely tartalmazza egy ország szereplőinek tulajdonában álló termelő és szolgáltató szervezetek teljesítményét, függetlenül attól, hogy a termelési eredmény hol – külföldön vagy itthon – keletkezett.

Könnyen belátható, hogy a Magyarországon működő IBM, az Audi vagy a Tesco termelési-szolgáltatási hozzáadott értékei – igen jelentős – részét képezik a hazai GDP-nek, de nem részei a GNP-nek. Míg a Romániában működő MOL vagy a Horvátországban szolgáltató OTP ottani teljesítményei nem kerülnek beszámításra a hazai GDP-be, de beletartoznak a magyar GNP értékébe. Talán az sem tűnik kétségesnek, hogy Magyarországon a GDP nagyobb a GNP-nél, hiszen jócskán meghaladja a külföldi tulajdonosok magyarországi termelési értéke a magyar tulajdonban álló vállalatok külföldi szereplését és eredményét.

A makrogazdasági teljesítmény figyelembe vételénél további eldöntendő kérdés, hogy mit is aggregáljunk: a termelési outputokat vagy a képződő jövedelmeket. Eddig azt vizsgáltuk, hogy a gazdasági szereplők kibocsátásai hogyan összegezhethők, és a GDP-t is bruttó hazai össztermékként, azaz termelési összteljesítményként értelmeztük. Azonban a GDP-t – és más makromutatót is – a köznyelv nemzeti jövedelemnek hívja, ami arra utal, hogy egy makrogazdaság teljesítményét jövedelmi oldalról is meghatározhatjuk.

A piaccgazdasági folyamatok jellegéből következően az így meghatározott teljesítménymutatók nemcsak a megtermelt javak árösszegét fejezik ki, hanem egyúttal a tényezőtulajdonosok jövedelmeit is. A nemzetgazdasági kibocsátást kifejező kategóriák ily módon két oldalról is meghatározhatók: termelési- és jövedelmi oldalról.

Az érthetőség és az átláthatóság kedvéért mi most megemlítünk még egy dimenziót, a felhasználási oldalt a GDP alábbi módon szemléltetett felépítésénél. A GDP-t három oldalról határozhatjuk meg:

termelési oldalról: + az alapáron számított bruttó hozzáadott értékek összege

	+ termékadók
	- terméktámogatások
	- a pénzközvetítés szolgáltatási díja
felhasználási oldalról:	+ háztartások végső fogyasztási kiadásai
	+ államháztartás végső fogyasztási kiadásai
	+ nonprofit intézmények végső fogyasztási kiadásai
	+ bruttó állóeszköz-felhalmozás
	+ készletváltozás
	+ export
	- import
jövedelemoldalról:	+ bérek és keresetek
	+ munkaadók társadalombiztosítási hozzájárulásai
	- termelési támogatások
	+ termelési adók
	+ bruttó működési eredmény, illetve vegyes jövedelem.

Jövedelemoldalról tehát a GDP nem más, mint az országban adott évben realizált bruttó jövedelem (elsődleges elosztással nyert jövedelem).

Azonban ország területén keletkezett jövedelmek sem feltétlenül azonosak az ország állampolgárainak a jövedelmével, aminek az oka az, hogy egyrészt a belföldön keletkezett jövedelmek egy része külföldre áramlik, másrészt az ország állampolgárai és vállalatai külföldön is szereznek jövedelmet. Tipikus nemzetközi jövedelemmozgások például: a vendégmunkások hazautalásai, a külföldi tőketulajdonosok profithazautalásai (profitrepatriálás), a külföldi befektetők tőkejövedelmei (kamatok, árfolyamnyereség), a külföldi hitelek terhei, az úniós támogatások, stb. Ezek a nemzetközi jövedelemáramlások eltéríthetik egymástól adott nemzetgazdaságban a rendelkezésre álló jövedelmeket és a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások mennyiségét.

Miután általában egy ország területén keletkezett jövedelmek nem azonosak az ország állampolgárainak jövedelmével, képezni kell a nemzetközi jövedelemmozgásokkal korrigált, ún. **nemzeti jövedelem mutatókat** is. Mi most csak a **GNI** (Gross National Income), azaz a **bruttó nemzeti jövedelem** kategóriáját említjük meg, ami a GDP-ből úgy származtatható, hogy annak értékét korrigáljuk az adott országba érkező és onnan kiáramló munka- és tőkejövedelmekkel.

$$\text{GNI} = \text{GDP} + \text{a beérkező munka- és tőkejövedelmek} - \text{kiáramló munka- és tőkejövedelmek}$$

A makrogazdaság teljesítményei – a keletkezett jövedelmek – nem azonosak a ténylegesen felhasználódó jövedelmekkel. Vannak ugyanis **másodlagos jövedelemáramlások** is az állami redisztribúciós tevékenység eredményeképpen. Bár a belföldi jövedelemtulajdonosok közötti másodlagos jövedelemáramlás nem változtatja meg a nemzeti jövedelem nagyságát, mert amit az egyik szektor kap másodlagos jövedelemként, azt egy másik szektortól kapja, de figyelembe vétele szemléltethetővé teszi a nemzeti jövedelmek felhasználását.

A másodlagos jövedelemáramlásokat is figyelembe vevő mutatószám a **rendelkezésre álló bruttó nemzeti jövedelem (Gross National Disposable Income = GNDI)**, ami az ország állampolgárai által adott évben felhasználható bruttó jövedelem összege. Vagyis a GNI közvetlen adókkal (pl. SZJA), társadalombiztosítási hozzájárulással, jövedelemtranszferekkel (pl. szociális segélyek), fizetett nettó kamatokkal és kapott osztalékokkal módosított formája.

A nemzetgazdasági teljesítmény sokszínű mérési lehetőségeit és nehézségeit tárgyaló alfejezet végén hangsúlyozni szeretnénk, hogy a fent említett mutatók mind gazdasági teljesítményeket próbálnak megragadni, így általános jellemzőjük, hogy elsősorban mennyiségi szemléletet képviselnek. Ez azt is jelenti egyben, hogy csak korlátozottan képesek egy ország gazdagságának, az ott élő emberek jólétének a mérésére, hiszen a minőségi jellemzőket nem tudják megragadni. Az emberek életminőségét pedig nem csak az anyagi fogyasztás színvonala határozza meg, ahogy a gazdasági növekedést mérni képes mutatók sem a társadalmi fejlődést számszerűsítik.

Ma már szerencsére több olyan mutatószámot is kidolgoztak, amelyek többé-kevésbé számszerűsítenyi tudják a társadalmi fejlődést és a jólétet. Az első ilyen mutatót az 1970-es években a jóléti közgazdaságtan képviselői, elsősorban Tobin és Nordhaus dolgozta ki. Ez az ún. **nettó gazdasági jólét (Net Economic Welfare = NEW)** mutatója, ami a GDP jóléti alternatív mérőszámának tekinthető, hiszen több tekintetben is korrigálni képes a mennyiségi szemléletű GDP jólétet torzító hatásait. A NEW a jólét jellemzésére olyan tényezőket is tartalmaz, mint a **munkakörülmények, a szabadidő, a létbiztonság, a pozitív és negatív extern hatások, a természeti környezet állapota, a politikai szabadság és demokrácia viszonyai**, stb. Így többek között figyelembe veszi – azaz beszámítja – a saját, otthoni – de jelentős értéket képviselő – tevékenységek eredményét is (hobby-kertészet, befőzés, saját kivitelezésben történő építés, barkácsolás, stb.), és számot vet a feketegazdaság kibocsátásával is. Ugyanakkor a GDP értékéből levonja azokat a teljesítményeket, amelyek nem

szolgálják egy társadalom jólétét. Így a környezetszennyezés okozta többletkiadásokat, a civilizációs betegségek – pl. stressz, zajszennyezés, fényszennyezés – vagy éppen a növekvő bűnözés többletköltségeit.

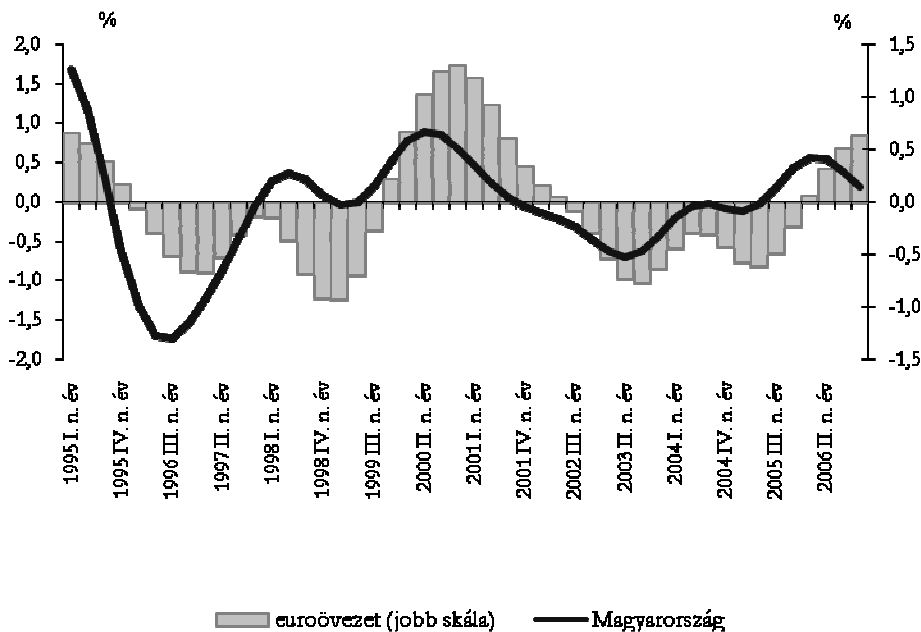
7.2 A konjunktúraciklusok hatása a gazdaságra

Ahogy a nemzeti jövedelem nagysága sem állandó, egy piacgazdaságban számolni kell azzal is, hogy az egyenletes növekedés sem törvényszerű. A piacgazdaságokra ugyanis jellemző, hogy különböző típusú és időszakú ciklusok váltják egymást, befolyásolva ezzel a gazdaság és a társadalom jólétének mindenkori állapotát.

Történelmi tapasztalatból tudjuk, hogy a gazdaság ingadozásának különböző időtávjai lehetnek. A legismertebb a 6-10 éves periódusú ún. konjunktúra-ciklus, de ismertek hosszabb időtartamú, középtávú, sőt akár 50-60 éves periódusú, azaz hosszú távú ingadozások is.

A gazdaság időben folyamatosan ismétlődő, 6-10 éves periódusú ciklikus mozgását konjunktúraciklusnak nevezzük.

A gazdasági ciklusok időben folyamatosan váltakoznak, így az idő tengelyén az alábbiak szerint érzékelhetjük a fázisok és a ciklusok alakulását:

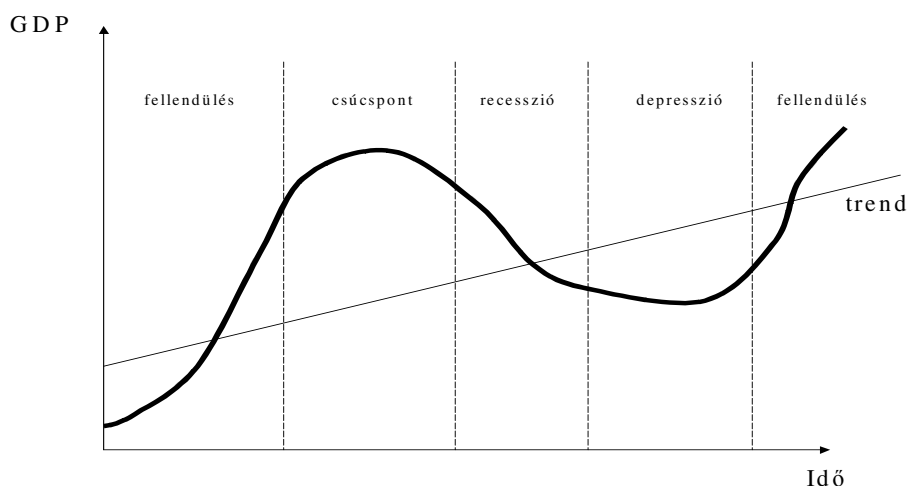
Forrás: MNB

6. ábra. A magyar GDP ciklusa, tény és hipotetikus pálya

Egy konjunktúracikluson belül, ahogy azt a 7. ábrán is látjuk, négy fázist különböztethetünk meg:

- fellendülés,
- csúcspont,
- recesszió (visszaesés),
- depresszió.

Annak megállapítására, hogy a gazdaság egy adott időpontban a ciklus melyik szakaszában van, különböző támpontok, jelzőszámok állnak a közgazdászok rendelkezésére. Néhány fontosabb mutató nagysága a konjunktúraciklus egyes fázisaiban a táblázatban látható módon alakul:

7. ábra. A konjunktúraciklus szakaszai

	Fellendülés	Csúcspont	Recesszió	Depresszió
Megrendelés-állomány	növekvő	erősen növekvő	gyorsan zuhan	csekély
Termelés	növekvő kapacitás kihasználtság	termelési tényezők túlzott kihasználtsága	felszabaduló kapacitások	alacsony kapacitás-kihasználtság
Foglalkoztatottság	növekvő	teljes foglalkoztatottság	elbocsátások	magas munkanélküliség
Jövedelmek	növekvő	maximális	erősen csökkenő	alacsony
Fogyasztási kereslet	növekvő	maximális	csökkenő	csekély
Beruházási javak kereslete	gyors növekedés	gyengülő	erősen csökkenő	csak pótlás
Várakozások	optimizmus	túlzó optimizmus	pesszimizmus	kilátástalanság

Abban a kérdésben, hogy mi lehet az oka a gazdaság pulzálásának, a közgazdászok közt közel sincs egyetértés. Az elmúlt évszázadokban számos cikluselmélet látott napvilágot, amelyek közül néhány meglehetősen ezoterikusan közelíti meg a gazdasági ciklusok mögött meghúzódó okokat. A korai közgazdászok még elsősorban gazdaságon kívüli okokat fogalmaztak meg, így például a klasszikus közgazdaságtan egyik teoretikusa, Malthus

demográfiai alapokon magyarázta a ciklusokat, míg a neoklasszikus Jevons a napfolttevékenységre vezette vissza a gazdasági ingadozásokat. Később már elsősorban a gazdasági rendszeren belül keresték a fő okokat. Mi most néhány olyan magyarázatot mutatunk be, amelyek meghatározzák a mainstream közgazdaságtan tárgybeli gondolkodását.

- 1) Az egyik magyarázat szerint a gazdasági ingadozások és válságok oka lehet a **fogyasztás valamilyen okból bekövetkező visszaesése** (pl. a fogyasztói bizalom megrendülése, a munkahely elvesztésétől való félelem miatt a fogyasztói beruházások elhalasztása), amely aztán kedvezőtlenül hat a vállalkozók beruházási tevékenységének alakulására is (a beruházások elhalasztása a megtérülési kilátások romlása miatt, gondoljunk csak a már tanult származékos kereslet fogalmára). Mindezt szükségszerűen a kibocsátás és a foglalkoztatás csökkenése követi. A ciklus alsó fordulópontját a tartós fogyasztási cikkek elhasználódását követő újbóli fogyasztásnövekedés jelent(het)i (pl. az autó lecserélése már nem várhat tovább, előreszenek a tartós fogyasztási cikkek: a TV, a mosógép, a hűtőszekrény), amely a beruházások, a jövedelmek és a foglalkoztatás újbóli növekedéséhez vezet. E fellendülést természetesen az állami megrendelések, vagy a háztartási és vállalozási szféra vásárlásainak állami támogatása is felgyorsíthatja. (pl. a német kormány 2009-ben a válság hatására 5000 euróval támogatta a 10 évnél idősebb autók lecserélését).
- 2) A másik gyakorta megnevezett okát a gazdaság ciklikus ingadozásainak a **beruházási tevékenységben** keresik. A recesszió időszakában a termelés és a foglalkoztatottság csökkenése általában az árak színvonalának mérséklődésével is együtt jár. Az értékesítési árak trendszerű csökkenése miatt a ciklus mélypontján a meglévő termelőkapacitások újraindítása az üzleti szervezetek számára nem volna rentábilis, az alacsony árak nem fedeznék a termelés költségeit sem. A válságból való kitörést új technológiákkal, új, innovatív termékek piaci bevezetését megalapozó beruházásokkal lehet megkísérelni. A ciklus mélypontján a tömegesen indított új beruházásokhoz a források a korábbi évek felhalmozott amortizációs alapjaiból rendelkezésre állnak. A beruházási hullám által generált kereslet révén nő a termelés és a foglalkoztatás, ám az egyszerre indított beruházások beérésével a kínálat rohamosan bővül, ami hamarosan kínálattúlsúly kialakulásához vezethet az árupiacokon. Az árak ennek következtében kialakuló mérséklődése a beruházási aktivitás lanygulásához vezet, amely egy újabb recesszió kezdetét jelentheti.
- 3) Okozhatnak ciklust **monetáris** tényezők is. Milton Friedman, a monetarizmus atyja és Anna Schwartz 1963-ban publikált munkájában, „Az Egyesült Államok monetáris történetében” az 1867-1960 közti időszakban 6

ciklust mutatott ki. Ebből négy esetben a monetáris és a bankrendszer súlyos zavarai, kettőben pedig az USA központi bankjának, a FED-nek a hibás pénzpolitikája volt a magyarázat. A ciklusok alapvető okát a pénzmennyiségnek a monetáris irányítás következtelenségei miatt kialakuló ciklikus ingadozásaiban vélték felfedezni. Nem véletlen, hogy a monetarizmus egyik központi jelentőségű ajánlása az ún. „k-szabály” melynek értelmében a pénzkínálatot egyenletes „k” ütemben kell a jegybanknak növelnie, elkerülvén ezzel a pénzpiac zavarait és ebből következően a gazdaság ciklikus válságait.

- 4) Ciklusok kialakulásához vezethetnek az **innovációk** is. A forradalmian új technológiák (vetésforgó, gőzgép, robbanómotor, géntechnológia, stb.) megjelenése és elterjedése, illetve ezeknek az innovatív technológiáknak az életciklusa a gazdaság alapvető struktúráinak a szintűgy ciklikus megváltozását idézheti elő. J. Schumpeter rövidtávú innovációs ciklusokat mutatott ki, Kondratyev pedig a múlt század húszas éveiben hosszú távú, 50 év körüli periódushosszú modernizációs ciklusokat írt le. Ezeknek a hosszú távú Kondratyev-ciklusoknak a mechanizmusát az elmúlt 90 évben sem sikerült igazából megfejteni, jóllehet jelenlétük, mozgásuk azóta is kimutatható.
- 5) A közgazdasági irodalom a ciklusok okai között említi meg az ún. **stop-go gazdaságpolitika**, avagy politikai ciklusok hatását is. A parlamentáris demokrácia rendszerében gyakori, hazánkban is jól megfigyelhető jelenség, hogy választások évében a kormányon levő politikai erők hajlamosak expanzív, kereslet- (és népszerűség) növelő intézkedéseket hozni (adócsökkentés, nyugdíjemelés, stb.), amelyek aztán gyakorta megrendítik a költségvetés pozícióit. A választásokat követően az egyensúly megteremtése, helyreállítása érdekében aztán restriktív-, keresletszűkítő intézkedéseket kell elfogadtatniuk, amely egyfajta „húzd meg – ereszd meg”, másképp: stop-go jellegű ciklusok kialakulását eredményezi.
- 6) Végül elterjedtek az ún. **pszichológiai cikluselméletek** is: ezen elméletek követői úgy tartják, hogy a beruházásokat, sőt a lakosság fogyasztási és beruházási döntéseit is különféle várakozások motiválják. A gazdaság szereplőinek optimista és pesszimista hangulatai illetéknéppen kiadási döntéseikben meghatározó jelentőségűek és szabályos váltakozásaik gazdasági ciklusok kialakulását eredményez(het)i.

7.3 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

A gazdasági teljesítmény mérésére megkülönböztetünk stock és flow típusú mutatókat.

A nemzeti vagyon stock típusú mutató, ami a gazdaság rendelkezésére álló erőforrások összegzésére szolgál.

A nemzeti kibocsátás mérésére kidolgozott, flow mutatókat tartalmazó rendszer az SNA.

A legfontosabb flow mutatószámok:

- az összes kibocsátás (GO)
- a bruttó nemzeti termék (GNP)
- a bruttó hazai termék (GDP)
- a nettó nemzeti termék (NNP).
- a bruttó nemzeti jövedelem (GNI)
- a bruttó rendelkezésre álló nemzeti jövedelem (GNDI)

A nemzetgazdaság mérése során halmozódások léphetnek fel.

A GDP hozzáadott érték típusú mutató, amelyik nem tartalmaz térbeli halmozódásokat.

A nominális mutatók alakulását az infláció is befolyásolja, ennek kiszűrése árindexek segítségével történhet.

Megkülönböztetünk nemzeti és hazai számbavételt.

A NEW életminőségi jellemzőket figyelembe vevő mutatószám, ami a gazdasági jólétet próbálja számszerűsíteni.

A konjunktúraciklus fázisai:

- fellendülés,
- csúcspont,
- visszaesés,
- mélypont.

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Egészítse ki a következő mondatokat!

- a) Az SNA minden olyan gazdasági tevékenységet tekint, amely során jövedelmek keletkeznek, a nemzeti kibocsátás értékelésének alapját a létrehozott termékek, értékének számbavétele jelenti.
- b) A kiszűrése úgy lehetséges, csak a létrehozott új értéket vesszük figyelembe, azaz termelési értékükből az ún-t, a korábbi tevékenységek eredményét levonjuk.

3. Sorolja fel a nemzeti kibocsátás számbavételének legfontosabb mutatószámait!

4. Soroljon fel néhány, a konjunktúraciklus alakulását indikáló jellemzőt!

5. Sorolja fel a gazdasági ciklusok szakaszait!

8 Foglalkoztatottság és munkanélküliség

A gazdasági ciklusok a foglalkoztatottság színvonalát sem hagyják érintetlenül, ezért a munkanélküliség kérdése és kezelése a modern vegyes gazdaságok egyik alapvető problémája. Ebben a fejezetben ezért a munkanélküliség fogalmáról, típusairól és azok jellemzőiről fogunk röviden szólni.

Gazdasági értelemben a munkanélküliség a társadalom rendelkezésére álló termelési tényezők egy részének a kihasználatlanságát, a potenciálisan elérhető makrogazdasági kibocsátás egy részéről való lemondást jelenti.

A munkanélküliség társadalmi hatásai súlyosak, tömegessé válása akár politikai feszültségforrássá is válhat. Ezért a modern állam feladata a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerének az alkalmazása által a foglalkoztatás szintjének növelése, a munkanélküliség negatív gazdasági és társadalmi hatásainak enyhítése. Hogy ez nem is olyan könnyű feladat, az rögtön abban megnyilvánul, hogy a munkanélküli lét azonosítása is gondot okozhat.

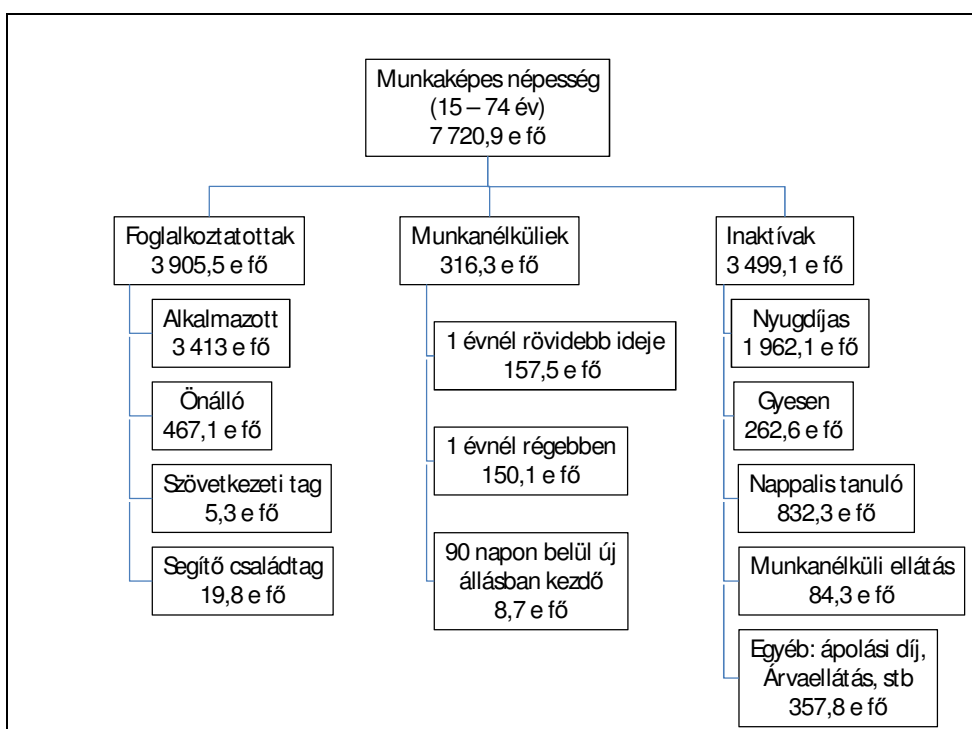
8.1 A munkanélküliség meghatározása

A munkanélküliség pontos meghatározása, ennek felhasználásával megfelelő statisztikai adatok szolgáltatása nehéz feladat. A munkanélküliség vizsgálata ezért jóval szélesebb kontextusból indul el, mint a munkapiac vizsgálata.

A munkanélküliség közelítéséhez kiindulási alapul az ország teljes népessége szolgál. A teljes népesség egy része munkavállalási korban van, munkaképes. Már annak eldöntése problémát okoz, hogy mi a **munkaképes kor** alsó és felső határa. Az alsó határ 15 és 18 év között határozódik meg a fejlett piacgazdaságokban, de a felső korhatár már szélesebb sávban ingadozhat. Magyarországon például a nyugdíjkorhatár egybeesik a munkaképes kor felső határával (tehát egy nyugdíjas nem lehet munkanélküli státuszban, hiszen nem munkaképes korú), míg az EU országokban jellemzően jóval magasabb,

általában 74 év a felső határ (tehát amennyiben ott dolgozni kíván egy nyugdíjas korú, de nem talál munkát, már munkanélkülinek tekinthető).

A munkaképes korban lévő lakosság egy része – különböző okokból – nem kíván munkát vállalni, ezért a munkapiac szempontjából **inaktív** státuszúnak tekinthető. (inaktív keresők, eltartottak). A munkavállalási korban lévő, munkát vállalni kívánók alkotják a **gazdaságilag aktív** népességet. Ők jelennek meg a munkapiac kínálati oldalán. Státuszukat tekintve pedig vagy foglalkoztatottak, vagy munkanélküliek.

Forrás: KSH

8. ábra. A munkaképes korú lakosság Magyarországon megoszlása 2007-ben

A foglalkoztatottak lehetnek munkaviszony keretében foglalkoztatott alkalmazottak, önállóak, azaz egyéni és társas vállalkozás tagjai, lehetnek szövetkezeti tagok, és lehetnek ún. segítő családtagok. A nemzetközi ajánlások szerint (ILO) a foglalkoztatottak definíciója az alábbi:

A foglalkoztatottak körébe azok az aktív, munkaképes korúak tartoznak, akiknek van munkájuk, akkor is, ha adott időpontban valamilyen oknál fogva (betegség, szabadság, továbbképzés, sztrájk stb.) éppen nem dolgoznak.

A háztartási munkaerő-felmérés módszertana a nemzetközi (ILO) ajánlásokat követve foglalkoztatottnak tekint mindenkit, aki egy meghatározott héten jövedelemszerző tevékenységet folytatott (függetlenül annak formájától, jogi vagy adózási körülményeitől), vagy rendszeres munkájától csak átmenetileg volt távol (például betegség, szabadság stb.). A munkaerő-felmérés előnye, hogy a nemzetközi ajánlás figyelembevételével az egyéneket tényleges munkapiaci pozíciójuk alapján kategorizálja. Ez azt jelenti, hogy a foglalkoztatottak között a nem legális gazdaságban, „feketén” munkát vállalók is szerepelnek.

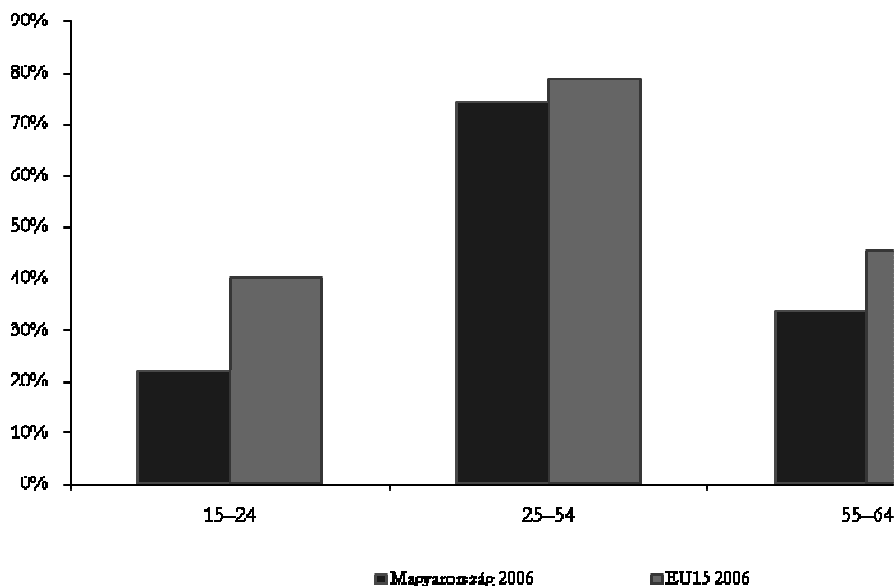
A **foglalkoztatási ráta** a munkavállalási korú népességben belül méri a foglalkoztatottak arányát. A mutató a nemzetgazdasági munkapotenciál kihasználtságáról informál. Magyarországon ez a ráta rendkívül alacsony, hiszen nagyjából 4 aktívra jut 6 inaktív, azaz a teljes lakosságnak mindössze 40%-a, kb. 4 millió ember tart el 10 millió állampolgárt. De még rosszabb a helyzet az 50 évesek felett számított aktivitás tekintetében, ahol utolsó helyen állunk az Európai Unióban.

Az aktív, munkaképes korú lakosság másik csoportját a munkanélküliek jelentik. Meghatározások nagyon nehéz, de azért létezik általánosan elfogadott definíciója.

Munkanélküliek azok a munkaképes korú személyek, akiknek nincs betöltött álláshelyük, de erőfeszítéseket tesznek arra, hogy állást találjanak, állasközvetítőket keresnek fel, igazolni képesek, hogy valóban szeretnének elhelyezkedni. Szükség van emellett még a munkanélkülivé válás hivatalos bejelentésére is.

A háztartási munkaerő-felmérés nemzetközi (ILO) ajánlásoknak megfelelő definíciója szerint munkanélküli az, aki a vonatkozási héten nem dolgozott és nincs is olyan munkája, amelytől csak átmenetileg volt távol. További feltétel,

hogy aktívan keresett munkát a megelőző négy hétben, és ha találna a végzettségének megfelelő állást, két héten belül munkába tudna állni.

Forrás: MNB

9. ábra. Foglalkoztatottsági ráta korosztályok szerint (2006)

A munkanélküliek közül effektív – vagyis rövidtávon is valószínűleg jól kihasználható – munkaerő-tartaléknak a rövid ideje (legfeljebb 3, 6, vagy 12 hónapja) állástalan, illetve a magasabban iskolázott munkanélküliek csoportja tartható. A relatíve kedvezőtlenebb jellemzőket mutató csoportok álláshoz jutási valószínűsége az átlagosnál alacsonyabb.

A munkapiaci kapacitáskihasználtság fokát jellemző mutató a munkanélküliségi ráta, amely a munkanélküliek számát a gazdaságilag aktívak (foglalkoztatottak + munkanélküliek, vagyis a munkapiacon jelenlévők) számához viszonyítja.

Ez a két kategória (foglalkoztatottak + munkanélküliek) alkotja együttesen az adott gazdaság rendelkezésére álló munkaerő-állományt (aktívak). A munkanélküliek ehhez viszonyított aránya a munkanélküliség legfontosabb jelzőszáma:

$$\text{munkanélküliségi ráta} = \frac{\text{munkanélküliek száma}}{\text{aktívak}}$$

Az eddig említett fogalmak komoly segítséget nyújtanak a munkanélküliség nagyságának meghatározásában. A valóságban azonban számos olyan szereplő található a munkapiacra, akik besorolása az aktívok (foglalkoztatottak, illetve munkanélküliek) vagy az inaktívok közé nem is olyan egyszerű feladat. Hogy az olvasó komplexebben lássa a munkaerő-piacot és a munkanélküli létet, az alábbiakban röviden megemlítjük a legfontosabbakat.

A **kényszerből részmunkaidőben dolgozó** személyeknek van ugyan betöltött állásuk, tehát foglalkoztatottak, de motivációjukat tekintve pont úgy viselkednek, mint a munkanélküliek: olyan, lehetőleg a végzettségüknek megfelelő teljes munkaidős állást keresnek, amely biztos egzisztenciát biztosít számukra.

Az önként **részmunkaidőben dolgozó** személyeknek szintén van betöltött állásuk, tehát foglalkoztatottak, de motivációjukat tekintve már az inaktív gazdasági szereplőkkel mutatnak hasonlóságokat. Ezekre a szereplőkre a gazdaság tartósan aligha számíthat.

Komoly gondot jelent a valóságos helyzet megismerésében az, hogy elvileg azokat is az inaktívok kategóriájába kell besorolni, akik szeretnének, vagy szerettek volna dolgozni, de reménytelennek érzik helyzetüket, felhagytak a hivatalos keretek közötti álláskereséssel. Ők az ún. **reményvesztett munkanélküliek**. Nincsenek regisztrálva, kapcsolatuk a munkapiaccal azonban nem szűnt meg. Vagyis státuszuk szerint inaktívok, ám motivációjukat tekintve munkanélküliek.

Tovább nehezíti a tájékozódást az is, hogy a hivatalosan munkanélküliként kezelt emberek egy része a valóságban **bejelentés nélkül** rendelkezik munkával. Ők az **illegális munkavállalók**, munkapiacra azon szereplői, akiket a munkaképes korú lakosság mindhárom fenti csoportjába besorolhatnánk. Munkanélküliek, hiszen hivatalosan nincs fizetett munkájuk, esetleg keresnek is aktívan munkahelyet, sőt azt akár el is lennének képesek foglalni. Amennyiben aktívan nem keresnek munkát, úgy az inaktívok csoportjába sorolhatnánk őket. Végül, ha nem is hivatalosan, de mégis fizetett munkát végeznek, így de facto foglalkoztatottnak is tekinthetjük őket.

A **közmunkát** végzők helyzetének megítélése ugyancsak problematikus. Formálisan ugyan fizetett munkát végeznek, így foglalkoztatottnak kellene minősítenünk őket, ám munkájukat nem piaci körülmények közt értékesítették. Nyilvánvaló, hogy a státuszuk a foglalkoztatottakhoz áll a legközelebb, ám

motivációjukat tekintve vagy munkanélkülinek, vagy inaktívnak kell őket tekinteni.

A **pótlólagos (potenciális) munkavállalók** saját elhatározásból váltak inaktívvá, ám kereső családtagjaik tartós munkanélkülivé válása esetén viszont munkakínálatuk megjelenhet a munkapiacon. Ez akkor gyakori, ha az inaktív személynek „piacképesebb” a végzettsége, mint a munka nélkül maradt családtagnak. Ebből a megfontolásból a pótlólagos álláskeresőt potenciális munkakínálóknak, így tehát kvázi-munkanélkülieknek kell tekintetünk, noha motivációja alapvetően az inaktívakkal egyezik meg. (Például egy fiatal házaspár két-három gyerekben gondolkodik, így az anya hosszabb távon is inaktív motivációkkal bír, ám mivel a férje tartósan kerül munkanélküli státuszba, úgy gondolják, a feleség előbb el tudna helyezkedni a szakmájában)

A **teljes idejű át-, vagy továbbképzésben résztvevőket** a szakirodalom általában szintén inaktívnak tekinti, hiszen nem keresnek aktívan munkahelyet. Gyakran előfordul azonban, hogy a tanulók munkanélküli státuszából, vagy a munkanélküli státusz elől „menekülnek” valamilyen képző intézménybe. (Ma az egyetemi képzésben számos szak esetén túlképzés van, így a végzős hallgatók nagy része újabb szakot választva marad „kényszerből” a felsőoktatásban). Éppen emiatt gyakori, hogy egy kínálkozó állás érdekében megszakítják, vagy akár be is fejezik tanulmányaikat, ennyiben viszont az aktív munkaerő-piaci szereplőkre jellemző viselkedési sajátosságokat mutatnak.

8.2 A munkanélküliség gazdasági okai

A közgazdaságtani elméletek sokáig tagadták a kényszerű, a munkavállalóktól független okokból bekövetkező munkanélküliség lehetőségét. Ez a felfogás a munkaerő-piacot is a többi piachoz hasonlóan tekintette, ahol a kereslet és a kínálat találkozása kialakítja az egyensúlyi árat, azaz az egyensúlyi munkabért. Mindenki munkához jut tehát, aki elfogadja ezt az egyensúlyi munkabért, nincs kényszerű munkanélküliség. Aki ezt a munkabért kevesli, nem hajlandó ennyiért dolgozni, **önkéntes munkanélkülinek** minősül.

A piaci árképződés kapcsán korábban elmondottak alapján természetes, hogy egyes tényezők megváltozása ezen a piacon is hatással van a keresleti illetve a kínálati görbe elhelyezkedésére. Ha romlik a termelők profitkilátása, értékesítési

nehézségeik vannak stb., ez csökkenti a munkaerő iránti keresletüket, új, az eddiginél alacsonyabb egyensúlyi munkabér jön létre. Akinek ez megfelel, továbbra is álláshoz jut, akinek nem, az önkéntes munkanélkülivé válik. Ez a felfogás azon alapul, hogy a többi piachoz hasonlóan az árak (bérek) a munkaerőpiacon is rugalmasan alakulnak a kereslet és a kínálat változásainak függvényében, és mindig létrejön egy olyan piactisztító bér, amelyik azonossá teszi a kereslet és a kínálat nagyságát, megteremtve ezzel a munkapiaci egyensúlyt.

A valóságban ez a feltételezés nem teljesül. Manapság a munkahelyek többségénél kollektív szerződések, a szakszervezetek tevékenysége, a bércsökkentések politikai következményeitől való félelem stb. akadályozzák meg a bérek szabad – piaci – mozgását. Vagyis a bérek (főleg lefelé) rugalmatlanok, így a piactisztító bér kialakulása és a munkapiaci egyensúly létrejötte is csak esetleges.

A makroökonómiában részletesen tárgyalásra kerülnek majd azok az okok, amelyek miatt a piaci munkabér sokszor az egyensúlyi bér fölé kerül tartósan, és jön létre a munkaerő-piacon túlkínálat. Ilyen esetben a munkapiac globális túlkínálat van, a vállalkozók a dolgozni kívánó munkások egy részét hajlandók csak alkalmazni, a többiek állás nélkül maradnak, pedig a fennálló munkabér elfogadható lenne számukra. A **kényszerű munkanélküliség** egyik lehetséges oka tehát a rugalmatlan bérekben keresendő.

A kényszerű munkanélküliség nagysága a munkapiac globális egyensúlyhiányának mindenkor mértékétől függ. Mivel a munka iránti kereslet származékos jellegű, így a kényszerű munkanélküliség nagyságát és súlyát a gazdaság konjunkturális állapota, vagyis a gazdasági ciklusok is befolyásolják. Ebben az okrendszerben alapvetően az alábbi típusú munkanélküliségről beszélhetünk:

- **Ciklikus, vagy konjunkturális munkanélküliség.** A konjunktúraciklus különböző fázisaiban eltérő a munkaerő iránti kereslet nagysága, recesszió idején csökken, konjunktúra időszakában lényegesen nagyobb. A munkanélküliség egy része emiatt a gazdasági folyamatok ciklikusságára vezethető vissza, nem állandó nagyságú.
- **Szezonális munkanélküliség.** A gazdasági tevékenységek egy része szezonális jellegű (ilyen a vendéglátóipar például a Balaton mellett vagy egy téli üdülőhelyen, de az építőipar és a mezőgazdasági munka is szezonális jellegű), emiatt az itt dolgozók munkaviszonya is csak az év egy adott részében állhat fenn.

- **Technológiai munkanélküliség.** A munkaerő iránti kereslet csökkenését, a munkanélküliek számának növekedését eredményezheti olyan, magasan fejlett technológiák alkalmazása, amelyek csökkentik egy adott termelési folyamat munkaigényességét.

A munkapiac globális egyensúlya ellenére is kialakulhat munkanélküliség, ha a munkakereslet és -kínálat struktúrája, jellemzői nem illeszkednek egymáshoz tökéletesen. Ez a helyzet is több szempontból vezethet munkanélküliséghez.

- **Frikciós munkanélküliség** jön létre akkor, ha az álláshelyek betöltésének mobilitási korlátai vannak. Ide sorolhatók például azok a vidéki emberek, akiknek csak a messzebb fekvő városokban tudnának végzettségüknek megfelelő állást találni, ám a beutazások idő- és költségigénye nem teszi lehetővé a munkába állásukat. De szülés után otthon maradt nők újbóli munkába állásának nehézsége is a frikciós okok közé sorolható, hiszen ilyenkor a gyermek elhelyezése, annak idő és költségigénye eredményez mobilitási korlátokat. Megjegyezzük, hogy ez a munkanélküliség egyaránt értelmezhető önkéntes és kényszerű munkanélküliségnek, hiszen be tudná tölteni az álláshelyet, de a fent említett okok mégis munkanélküli státuszba kényszerítik.
- **Súrlódásos munkanélküliség** esetén szintén lenne betölthető álláshelye a munkavállalónak, de különböző okok akadályozzák annak betöltését. Oka lehet például, hogy megvan ugyan a végzettsége, de már elavult (pl. egy építész nem ismeri a legújabb tervezőprogramokat), vagy egy pótlólagos feltételnek nem felel meg (pl. hiányzik a szükséges nyelv ismerete, vagy egy orvos, illetve jogász nem rendelkezik a megfelelő szakvizsgával), s végül azért is súrlódhat valaki a szakmák között, mert egyszerűen nincs megfelelő információja a betölthető álláshelyekről (pl. egy pályakezdő esetében). A súrlódásos munkanélküliség folyamatosan jelen van, de nem a legsúlyosabb problémája egy gazdaságnak, hiszen hatékony továbbképzésekkel, a szükséges információs rendszerek kiépítésével jól kezelhető ez a probléma.
- A **strukturális munkanélküliség** tartós és súlyos problémája lehet egy gazdasági rendszernek. A kiváltó ok ebben az esetben az, hogy a gazdasági szerkezet átalakulása olyan munkaerőigényt támaszt, amelyhez nem illeszkedik a korábbi végzettségi struktúra. A munkavállalók végzettsége tehát nem képes követni a gazdaság igényeit, így egyes, a korábban népszerű szakmákból (pl. a hazai

rendszerátváltás után a nehézipar területén vagy az oktatásban²⁰⁾ túlkínálat jöhet létre, miközben új, dinamikusan fejlődő iparágak még nem találnak megfelelő szakembereket. A gazdasági szerkezet gyorsuló változásai, az oktatási rendszer törvényszerű merevsége, (főleg idősebb) munkavállalók ragaszkodása korábbi szakmájukhoz a strukturális munkanélküliség megjelenését, illetve növekedését eredményezheti. Ezt a problémát csak alaposan átgondolt átképzési programokkal és más kiegészítő foglalkoztatáspolitikai eszközökkel (pl. a vállalkozóvá válás segítségével) lehet hatékonyan kezelni.

A közgazdaságtan egyik sokat vitatott kérdése, hogy törvényszerű-e a piacgazdaságban a munkanélküliség jelenléte, csökkenthető, esetleg megszüntethető-e, s ha igen, milyen eszközök segítségével. A közgazdászok egy jelentős része a monetarista tradíció nyomán (Phelps) hajlik arra a véleményre, hogy van a munkanélküliségnek egy **természetes rátája**, amivel a gazdaságnak együtt kell élnie, ami alá tartósan nem szorítható a munkanélküliség. Nehezebb viszont azokat a tényezőket meghatározni, amelyek a természetes ráta létezését indokolják. Leggyakrabban a következőkre szokás hivatkozni:

- A munkanélküliség jelentős része **frikciós**, illetve **súrlódásos** jellegű, ezek létezése viszont elkerülhetetlen, kiváltó okaik egy normálisan működő gazdaság törvényszerű velejárói.
- A minimálbérek meghatározása, a szakszervezetek befolyása a bérek alakulására gyakran lehetetlenné teszik az egyensúlyi bér kialakulását, munkaerő-piaci egyensúly megvalósulását. Ez főleg azokat a társadalmi csoportokat érinti hátrányosan, amelyeknek nincsenek kialakult vállalati kapcsolataik, komolyabb szakmai gyakorlatuk, főleg kezdetben még nem képesek megfelelő hatékonysággal dolgozni (pl. pályakezdő fiatalok).

²⁰⁾ Megjegyezzük, hogy a tanárképzésben az elmúlt 20 évben olyannyira átestünk a ló túloldalára, hogy bizonyos szakokon már a súlyos tanárhiány és – újra – a képesítés nélküli tanári státuszok réme fenyeget.

8.3 A foglalkoztatáspolitikai eszköztára

A foglalkoztatás összetett társadalmi és gazdasági funkció, amelyben egyszerre kell(ene) a gazdasági és a társadalmi-szociális szférának sajátos, de eltérő szempontrendszerét érvényesíteni. A foglalkoztatáspolitikai munkaerőpiac olyan állami szabályozó rendszere, amelyik a munkaerő-piacot úgy igyekszik befolyásolni, hogy általa harmonikusabb legyen annak működése, és egyúttal érvényesüljenek a társadalmi funkciók is.

A foglalkoztatáspolitikai alapvető társadalmi célja a munkanélküliség, a vele járó kirekesztettség feloldása, és ezzel párhuzamosan a rendelkezésre álló munkaerő-kapacitás teljesebb kihasználása.

A foglalkoztatáspolitikai feladata többek között elősegíteni:

- a munkaképes korú, fizikai-szellemi állapotú népesség gazdasági aktivitását, foglalkoztathatóvá válását
- a kínálat nagyságának és szakmai/képzettségi struktúrájának olyan kialakítását, amely megfelel a kereslet igényeinek
- a munkaerőpiac rugalmasságát, mobilitását
- a munkaerőnek a foglalkoztatási elvárásokhoz való minél tökéletesebb, folyamatos igazodását
- a munkahely-teremtést
- a munkaerő-piachoz kapcsolódó alapvető társadalmi értékek és célok megvalósulását
- az megélhetését és visszatérését, akik önhibájukon kívül kerültek ki a munkaerő-piacról

A foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerén belül aktív és passzív eszközöket különböztetünk meg. **Aktív eszközöknek** azokat tekintjük, amelyek a munkaerőpiac állapotának módosításával tevőlegesen segítik a feszültségek feloldását, és ennek következtében a mielőbbi munkához jutás vagy a tartósan munkában maradás biztosítását. Az aktív eszközökön belül megkülönböztetünk ún. *preventív eszközöket*, amelyek a munkanélküliség létrejöttének, kialakulásának megelőzését szolgálják, illetve *követő eszközöket*, amelyek a mielőbbi és/vagy újbóli elhelyezkedést segítik elő. A foglalkoztatáspolitikai tehát irányulhat a munkaerő-kereslet növelésére, a munkaerő-kínálat csökkentésére, vagy a mobilitás elősegítésére. Az aktív eszközök funkciója és ebből adódó jelentősége az is, hogy érdemleges, tartós megoldást kíván adni a

munkaerő piaci feszültségekre. Ezek az eszközök elsősorban a munkahely teremtésére és az elkerülhető munkahely megszüntetés támogatására irányulnak. Ide sorolhatók az átképzési és továbbképzési programok, az inkubátorházak létesítése, a vállalkozóvá válás támogatása, a munkaerő-mobilitás elősegítése, stb. Az aktív eszközök jelentős központosított, költségvetési forrásokat kötnak le. Az eszközök egyes csoportjai a munkanélküliség más és más típusai ellen lehetnek hatásosak. Az ún. munkahely-teremtő eszközök megoldhatják egyes személyek egyéni foglalkoztatási problémáját.

A **passzív eszközök** alkalmazásával a munkaerőpiac állapota, a foglalkoztatási helyzet nem változik, de ezek az eszközök lehetővé teszik a munkanélküliek számára ennek az állapotnak az elviselését, vagy legalábbis enyhítik annak hátrányos következményeit. A passzív eszközök a foglalkoztatáspolitikai inkább kényszerűségből, kötelességszerűen vállalt és alkalmazott eszközei. Az eszközök jellemzően pénzbeli kifizetések, a legtipikusabb közülük a munkanélküli segély vagy járadék nyújtása. Ezekkel az eszközökkel a foglalkoztatáspolitikai nem jut közelebb a munkaerő piaci egyensúly megteremtéséhez. Ugyanakkor mégis feltétlen szükségesek ezek az eszközök is, mert a munka nélkül maradtak, az átmenetileg a munkaerőpiac szélére sodródtak megélhetéséről mindenképpen gondoskodni kell. Feszültségforrás a passzív eszközöknél, hogy munka nélküli jövedelemkiáramlást jelentenek, aminek terheit az aktív szférának kell viselnie. Ezért sok országban az elmúlt években jelentősen átgondolták a passzív eszközök célját és tartalmát. Magyarországon például a munkanélküli segély álláskeresési támogatássá alakult, ahhoz a célkitűzéshez illeszkedve, hogy az aktív és passzív eszközök együttesen kerüljenek hatékony alkalmazásra. Az együttes alkalmazás már működik, a hatékonyság azonban egyelőre még várat magára.

A passzív eszközöket a munkaerőpiac azok számára tartja fenn, akik a munkaerő-piacról való kilépés és az újbóli belépés átmeneti fázisában vannak. Ezt az ellátást természetesen csak meghatározott ideig tudja biztosítani. A foglalkoztatás passzív eszközeinek feltétlen szükséges követő eleme a szociálpolitikai ellátás.

Külön eszközcsoportnak tekinthetjük a **munkaerő-piaci intézmények** működtetését, illetve azokat a speciális előírásokat, amelyek a munkaerő piaci szereplők számára írják elő meghatározott kötelezettségeket.

8.4 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

A munkanélküliség a modern gazdaságok működésének természetes velejárója.

Egy ország teljes lakossága munkaképes korúakból és nem munkaképes korúakból áll, és a munkaképes korú gazdasági szereplők között megkülönböztetünk inaktív, foglalkoztatott és munkanélküli személyeket.

A munkaerőpiacnak számos olyan szereplője van, akikről nehéz megítélni, hogy munkanélküli, foglalkoztatott vagy inaktív.

A munkanélküliségi ráta = munkanélküliek száma / munkaerő-állomány

Megkülönböztetünk önkéntes és kényszerű munkanélküliséget.

A munkanélküliség oka lehet:

- a munkabérek rugalmatlansága,
- a lakosság mobilitásának alacsony foka,
- a munkavállalók nem megfelelő képzettségi struktúrája,
- a konjunktúra kedvezőtlen alakulása,
- fejlett technológiák alkalmazása,
- egyes tevékenységek szezonális jellege.

A munkanélküliség nem szorítható tartósan a természetes ráta szintje alá.

A munkanélküliség természetes rátájának létét a frikciós és a súrlódásos munkanélküliség folyamatos jelenléte, a rugalmas béralakulás előtt álló akadályok stb. indokolják.

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

- a) Gazdasági értelemben a a társadalom rendelkezésre álló termelési tényezők egy részének a kihasználatlanságát, a potenciálisan elérhető egy részéről való lemondást jelenti.

- b) Aki kevesli, nem hajlandó ennyiért dolgozni, munkanélkülinek minősül.
- c) Rugalmatlan bérek esetén lehetséges munkanélküliség.
2. Milyen nehézségeket rejt magában a munkanélküliek statisztikai számbavétele?
 3. Miért nem alakul ki a munkaerőpiacon az egyensúlyi munkabér?
 4. Sorolja fel a munkanélküliség fő típusait, jellemezze röviden őket!
 5. Tegyen különbséget súrlódásos és strukturális munkanélküliség között!
 6. Mivel indokolható a munkanélküliség természetes rátájának létezése?
 7. Mit értünk munkanélküliségi ráta alatt?
 8. Ismertesse az aktív és a passzív foglalkoztatás-politika közötti alapvető különbséget, és hozzon példát mindegyik eszközre!

9 Az infláció jelensége a gazdaságban

Az előző fejezetben a gazdaságnak olyan súlyos problémájával foglalkoztunk, amelyik döntő mértékben befolyásolhatja a gazdasági szereplők életkörülményeit és mindennapi döntéseit. A piaci mechanizmusokon alapuló gazdasági rendszereknek azonban gyakran kell szembenézniük egy másik jelentős gazdasági problémával, az inflációval.

Az infláció eredetileg orvosi műszó, és felfúvódást jelent. Közgazdaságilag első megközelítésben a pénzmennyiség felfúvódásaként (inflation of the currency) értelmezhetjük. A pénz gazdasági szerepéről szóló fejezetben részletesen szoltunk arról, hogy a pénz egyik alapvető feladata a piaci tranzakciók közvetítése, így a pénz gazdaságban jelenlévő mennyiségének a piaci adásvételek árösszegéhez kell igazodnia. Amennyiben ez a pénzmennyiség tartósan nagyobb, mint amennyi a tranzakciók bonyolításához szükséges, tehát elszakad a mögöttes árualaptól – vagyis a pénz mennyisége a gazdaságban felfúvódik –, akkor a pénz vásárlóértéke csökkenni fog.

Az infláció a pénz vásárlóértékének folyamatos csökkenését, és ebből következően az árak általános színvonalának, más szóval az árszínvonalnak a növekedését jelenti.

Az árak emelkedése a különböző javak, szolgáltatások esetében általában eltérő mértékű, sőt az infláció fogalmába belefér egyes árak csökkenése is. Így fontos hangsúlyozni, hogy az infláció nem egyszerűen áremelkedést, hanem az árak színvonalának²¹ tendenciaszerű emelkedését jelenti. Ha belegondolunk abba, hogy hány millió termék és szolgáltatás ára változhat egy időszakban más és más mértékben, sokszor nem is azonos irányban, akkor belátható, hogy az infláció mértékét kifejezni egyetlen mérőszámban nem is olyan egyszerű feladat.

²¹ Árszínvonalon a nemzetgazdaság termék- és tényezőárainak súlyozott átlagát értjük.

9.1 Az infláció mérése

Az infláció mértékének a számszerűsítése nem egyszerű feladat. A nehézséget leginkább az okozza, hogy a pontos definícióhoz meg kell mondanunk, hogy az áruk milyen körét kívánjuk figyelembe venni az áremelkedés ütemének a kiszámításánál.

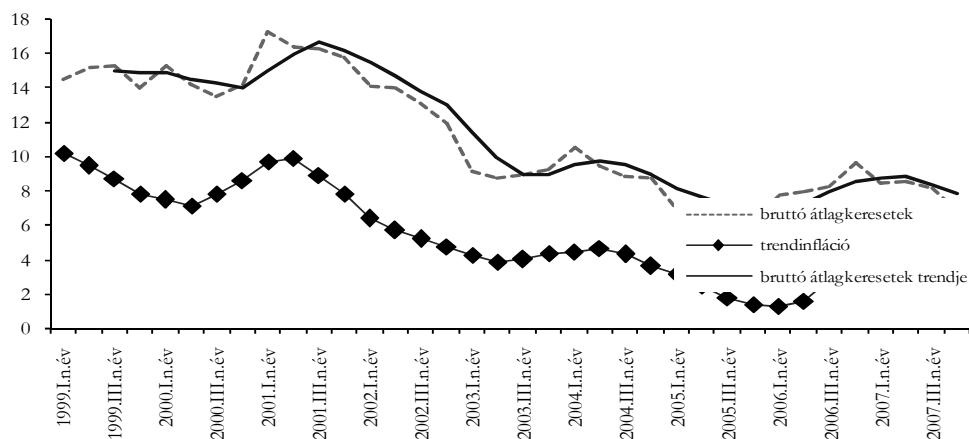
Az infláció mérőszámaként különféle árindexek szolgálnak, vagyis olyan viszonyszámok, melyek két időpont között az átlagos árszintek arányát mutatják meg. Attól függően, hogy milyen termékcsoporthoz átlagos árszintjével számolunk, sokféle inflációs indexhez juthatunk. A **termelői árindexek** a belföldi termelők által alkalmazott árakat tartalmazzák. Számolható árindex például az exportra, a fogyasztásra, a beruházásra, vagy éppen a féltermékek értékesítésére, más az iparra vagy a mezőgazdaságra. Ezek a különféle indexek jelentősen eltérhetnek egymástól: a félkész termékeket is tartalmazó indexek például nagyon érzékenyek az energiaárakra, az ipari indexek az importárakra stb.

A leggyakrabban használt inflációs mérőszám a **fogyasztói árindex**, amely a vásárolt fogyasztás árindexe. Ez a mutató alkalmas arra, hogy pénzjövelmünk vásárlóerejének a változásáról tájékoztasson. A számítás alapja, hogy meghatározzanak egy olyan **fogyasztói kosarat**, ami az adott ország fogyasztóinak vásárlásait reprezentálja egy adott időszakban, és az abban található termékek és szolgáltatások árváltozásait átlagolják súlyozottan, vagyis minden áru kosárban található súlya (szerepe) arányában.

A fogyasztói árindex természetesen csak akkor egyezik meg pontosan azzal az inflációs nagysággal, amivel mi szembesülünk, ha fogyasztói termékkosarunk, azaz a jövedelmünkben vásárolt javak összetétele éppen megegyezik a fogyasztói árindex származtatásakor használt reprezentatív termékkosarával. Ezért az átlagtól való eltérések követésére különféle fogyasztói csoportokra – nyugdíjasokra, nagy családokra stb. – vonatkozó statisztikákat is készítenek.

Forrás: MNB

10. ábra. Nominális bérek és az infláció Magyarországon

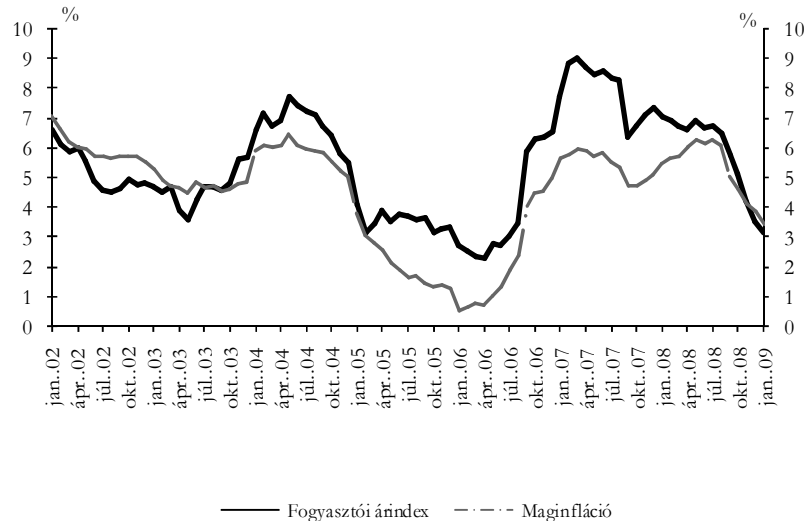
Az infláció a háztartások rendelkezésére álló ún. **nominális** – névleges – **jövedelmek** vásárlóerejét, azaz a **reáljövedelmek** nagyságát csökkenti. E reáljövedelmet pedig alapvetően a fogyasztói termékkosarunk átlagos árindexe határozza meg. Tudnunk kell azonban, hogy pénzjövedelmünk reálértéke nem azonos összes fogyasztásunk reálértékével. Az életszínvonalunkat meghatározó szolgáltatások között ugyanis sok olyan van, amelyhez nem vásárlás révén jutunk hozzá. Ilyen javak lehetnek mindazok, amelyek nem korlátosak (szabad javak) vagy amelyek létrehozása nem a piaci mechanizmusok által történik (közjavak).

Az infláció hosszú távú elemeinek figyelésére szolgálnak a különféle úgynevezett **maginflációra** vonatkozó statisztikák. Az ún. maginflációs statisztikák kiszűrik a szélsőrengő árú termékek hatásait. A piacon vannak ugyanis szélsőségesen ingadozó árú termékek (gondoljunk például a benzinárakra, a zöldségárakra).

A piaci maginfláció kiszámításához ezért a fogyasztói árindexből ki kell szűrni:

- a regulált (szabályozott) áras termékek és szolgáltatások árát (háztartási energia, közlekedés),

- az idényjellegű élelmiszerek (tojás, zöldségek, gyümölcsök), a fűtőanyagok (szén, tűzifa, tüzelőolaj), a járműüzemanyag árát,
- az ÁFA változtatásainak a hatását.

Forrás: MNB

11. ábra. Az infláció alakulása (havi adatok éves változása)

Az infláció gazdasági jelentősége nagymértékben függ az infláció ütemétől. A makroökonómia tárgykörén belül majd be fogja látni a kedves olvasó, hogy egy bizonyos szintű inflációra mindig szükség van, hiszen, mint egy jó motorolaj, megfelelő kenést tud biztosítani a gazdaság hatékony működéséhez. A nagyobb mértékű infláció azonban megzavarja a gazdasági szereplők várakozásait, jelentősen módosíthatja az ár- és jövedelemarányokat, és még egy sor súlyos problémát okoz. Ezért az infláció ütemét a következő fő, számszerűen nehezen elhatárolható kategóriák mentén szokták meghatározni:

- **Mérsékelt (kúszó) infláció** esetén az áremelkedés lassú, az egyes javak közötti arányok nem szakadnak el lényegesen egymástól, a gazdaság szereplőit nem érik váratlan meglepetések, az árak alakulása nagyjából kiszámítható. A kamatok emelkedése általában ellensúlyozza a pénz értékének csökkenését, a pénz nem veszti el alapvető gazdasági jelentőségét. A mérsékelt infláció fogalmát általában az egyszámjegyű

inflációra szokás alkalmazni, de pontos, számszerű értéket felső határként nem lehet kijelölni.

- **Vágtató infláció** esetén az áremelkedés nagyobb (2-3 számjegyű) mértékű, hatása a gazdaságra komoly problémákat okoz. Az árarányok esetlegesen alakulnak, a piaci árak elvesztik információtartalmukat. A pénz rohamosan veszít értékéből, az emberek szabadulni akarnak tőle. A pénz szerepét fokozatosan más javak (nemesfémek, értékálló valuták, vagyontartás céljára ingatlanok stb..) veszik át, a pénzpiacok jelentősége csökken.
- **Hiperinfláció** esetén az árak teljesen elszabadulnak, a számjegyek lassan követhetlenné válnak, emiatt az árrendszer végleg jelentőségét veszti, a pénz funkcióját teljes egészében más, értékálló javak töltik be. Érdeemes megjegyezni, hogy az infláció eredeti közgazdasági tartalma a ma használatos hiperinfláció fogalom tartalmával egyezett meg.

„A világ legnagyobb áremelkedése Magyarországon volt a II. világháború után. A havi infláció megközelítette a 41900 billió (4,19 x 10¹⁶) százalékot, az árak 15 óránként duplázódtak.
1946. augusztus 1-jén a pengőt leváltotta a forint, ekkor 400 000 000 000 000 000 000 000 000 pengő ért egy forintot.
A gyors drágulás a veszített háború, a kifosztott államkassza és az elégtelen termelés törvényszerű következménye volt, ugyanúgy, mint a mind magasabb címletű pénzek kibocsátása s a nyomasztó pénzhiány enyhítésére a „bankóprés” beindítása.
Az infláció ütemét jellemzi egy akkori középvezetői beosztásban lévő ember elbeszélése is: a talicskányi egynapi fizetését munka után sietve hazatolta, de felesége egy óra múlva már csak két tojást kapott érte. Az árak alakulására példaként egy korabeli háztartási naplóból idézünk: 1 kilogramm kenyér ára 1945 augusztusában 6 pengő, októberben 27, novemberben a hó elején 80, a végén 135, december első felében 310, második felében 550, 1946 januárjában hó elején 700, a végén 7000, május elején 8 000 000, a végén 360 000 000, júniusban 5 850 000 000 pengő volt. 1946. augusztus 1-jén jött a forint. A pengő és a forint átváltási aránya: 400 ezer kvadrillió pengőért (4*10²⁹) lehetett egy darab új egyforintos érmét kapni.
(Forrás: Wikipédia)

Az infláció ütemének tárgyalásához kíváncsok, hogy beszélhetünk negatív inflációról is, amikor az árak színvonala tendenciaszerű csökkenést mutat. Ez a folyamat az ún. **defláció**, amelynek fogyasztóként jöllehet haszonélvezői

vagyunk, ám a gazdaság egésze, fejlődése szempontjából súlyosan romboló hatású. Jóllehet a termelési költségek csökkenése rövidtávon javítja a vállalkozások profitabilitását, az értékesítési árak várható süllyedése azonban rontja a beruházások megtérülési kilátásait, ami a kibocsátás és a foglalkoztatás szempontjából is negatív következményekkel jár. Nem véletlen, hogy a modern gazdaságok központi bankjainak legfontosabb célja az árstabilitás megteremtése és fenntartása, amely nemcsak az infláció, de a defláció elleni következetes fellépést is jelenti.

9.2 Az infláció alapvető okai

Az infláció létrejöttének rengeteg oka lehetséges. Ennek ellenére jó azonosítható azoknak az alapvető tényezőknek a szerepe, amelyekből a többi ok is levezethető. Az infláció legfontosabb okai a következők:

- 1) Tehetetlenségi infláció
- 2) Kereslet-húzta infláció
- 3) Költség-tolta infláció
- 4) Leértékelésből adódó infláció.

1) A **tehetetlenségi infláció** a modern piacgazdaságok működésének állandó velejárója. Lényege, hogy amennyiben a gazdaságban már jelen van egy bizonyos nagyságú infláció, akkor ez beépül a gazdasági szereplők gondolkodásába, elfogadják adottságként, későbbi döntéseiket ennek bekalkulálásával hozzák meg. A fennálló – pl. az előző évi – inflációs ráta bekerül a vállalati szerződésekbe, a kormányzati gazdaságpolitikába, a költségvetésbe, a bankok kamatpolitikájába, a szakszervezeti bértárgyalásokba stb. Mivel ilyenkor ez az inflációs nagyság konkrét kiváltó okok hiányában is fennmarad, tehetetlenségi inflációról beszélünk. Ez persze nem azt jelenti, hogy a gazdaság ellene teljesen tehetetlen lenne. Ugyanis egy hiteles, az infláció csökkentését célzó gazdaságpolitika és jegybankpolitika, amelynek egyik legfontosabb feladata a gazdasági szereplők **inflációs várakozásainak** befolyásolása, meggyőzheti a gazdasági szereplőket arról, hogy a jövőbeli infláció csökkeni fog, így a versenyhelyzetük és piaci pozíciójuk fenntartása vagy javítása érdekében érdemes a döntéseikben, a jövőbeli szerződéseikben az alacsonyabb inflációs rátával kalkulálni.

2) A **kereslet-húzza infláció** esetében valamilyen ok miatt megnő a nemzetgazdaságban az összkereslet, ám az összkínálat nem képes vagy a gazdasági szereplők döntései révén nem fog ennek arányában változni, így végső soron a vásárlóerő-többlet felfelé hajtja az árakat. Ez az infláció sokszor jelenik meg azokban az országokban, amelyek időlegesen vagy tartósan magas kapacitáskihasználtság mellett működnek. De létrejöhet úgy is, hogy a fogyasztói kereslet bővülésére nem mernek azonnal beruházásokkal válaszolni a vállalatok, noha lennének szabad termelési kapacitásaik, mert úgy gondolják, a gazdasági ciklusok miatt ez a konjunkturális helyzet nem lesz tartós, így az esetleges beruházási tevékenységük nem biztosítana elégséges megtérülést. Megjegyezzük, hogy ezt az inflációt gyorsíthatja a kormányzati kiadások túlzott – és sokszor hitelből finanszírozott – bővülése is, mivel a modern gazdaságokban az összkereslet lényeges részét az állami kiadások jelentik.

3) A **költség-tolta infláció**, ahogy a neve is utal rá, a termelők költségeinek növekedése hatására jön létre. A termelési költségek növekedését előidézhetheti például az alapvető nyersanyagok árának drasztikus növekedése (pl. az 1973-as és 1979-es olajválságnál), a munkabérek túlzott emelkedése (pl. szakszervezeti bérharcok eredményeképpen), vagy a termelőket érintő különböző elvonások bővülése miatt (adók, társadalombiztosítási hozzájárulás, vámok stb.) Nyilvánvaló, hogy amennyiben a termeléshez szükséges termelési tényezők alapvető fontosságúak (pl. energiahordozó), akkor az áremelkedésük hatása az egész gazdaságban érezhető lesz.

4) A leértékelésből adódó infláció kialakulása egy ország fizetőeszközének más ország valutájához viszonyított leértékelődéséből – vagy leértékeléséből – vezethető le. Lényege, hogy a leértékelés (leértékelődés) révén hatékonyabbá válik az ország exporttevékenysége (pl. egy 100.000 eurós Ikarusból származó árbevétel 250Ff/€ árfolyam mellett 25 millió, 280-as árfolyam mellett 28 millió forint lenne), ám ugyanilyen arányban drágul meg az ország importja. (pl. egy 1.000 eurós alkatrészért már nem 250 ezer, hanem 280 ezer forintot kellene fizetni). Ez a tényező főleg egy kis és nyitott – főleg importéhes – nemzetgazdaság – pl. Magyarország – esetében rendkívül fontos az infláció ütemének az alakulásában.

9.3 Az infláció gazdasági következményei

Az infláció csökkentése vagy ésszerű keretek között tartása minden ország gazdaságpolitikájának lényeges részét képezi. Ennek oka az, hogy az infláció áthatja a termelés, a csere, az elosztás, az újraelosztás és a fogyasztás valamennyi szféráját, melyből következően tartós jelleggel is képes krízishelyzeteket okozni a gazdaságnak, veszélyeztetve egyben egy társadalom jóléti berendezkedését. Az infláció által előidézett alapvető és fontosabb gazdasági problémákat, illetve költségeket az alábbiakban foglaljuk össze.

1) Az infláció akár nagyon jelentősen is **átalakíthatja az árarányokat**. Nem kétséges, hogy az infláció hatására a keresettebb termékek árai gyorsabban növekedhetnek, és a rugalmatlan keresletű javak termelői is képesek az infláció üteménél nagyobb mértékű áremelésre. Ugyanakkor a kevésbé keresett vagy könnyen helyettesíthető javak előállítói sokszor nem képesek olyan árnövekedésre, mint amilyen mértékben a költségeik növekedtek. E folyamatok jelentősen átrendezhetik az árak és jövedelmek struktúráját, és a kibocsátás szerkezetét is. Megjegyezzük azonban, hogy a termelésnek ez az átalakulása kedvező is lehet, hiszen az új árarányok sokszor az újabb vagy jobb hasznosíthatóságú – keresettebb – termékek termelőinek kedveznek, így az elavultabb termékek termelői kénytelenek gyorsan termékszerkezetet váltani és/vagy hatékonyabb gazdálkodást folytatni.

2) **A jövedelemarányok is jelentősen megváltoznak**, hiszen a termelésben bekövetkező struktúraváltozások egyre gyorsabban értékelik át a különféle munkák, illetve más termelési tényezők egymáshoz viszonyított árait. További következmény lehet, hogy a **másodlagos** – azaz az állami redisztribúció által nyújtott – **jövedelmek** (családi pótlékok, gyes, nyugdíjak, stb.) **elértéktelenednek**, amennyiben a mindenkori kormányok nem emelik – indexálják – az infláció mértékében e transzfereket.

3) Az infláció jelentősen **átalakíthatja a vagyonarányokat**, hiszen bizonyos vagyonelemek (pl. a készpénz, bankbetétek) elértektelenedhetnek, míg más vagyontárgyak (pl. az ingatlanok, ékszerek), piacán tartós kereslet-túlsúly, és emiatt további áremelkedés következhet be. A feltűnően nagy és követhetetlen infláció pedig az embereket a szükségesnél nagyobb költség viselésére kényszerítheti az értékét veszítő **készpénztől való „szabadulás”** és az alternatív fizetési eszközök használata miatt. (pl. tojás, élőállat, ékszerek, stb.)

4) Ha az infláció vagy annak mértéke **váratlan** vagy **kiszámíthatatlan**, abból további károk származnak. Ezek általában akkor mutatkoznak, amikor a gazdaság szereplői egy feltételezett infláció mellett üzleti megállapodásokat

kötnek a jövőre vonatkozóan. Ha a tényleges infláció eltér a megállapodáskor feltételezettől, akkor a megállapodás tartalma nyilvánvalóan megváltozik, a két fél közös akaratától eltér. Nagyon sok olyan megállapodás vagy szabály van, amely nem változtatható az infláció függvényében. Az adórendszer szabályait például utólag nem igazítják az inflációhoz. A folyó és a reáljövedelmek főleg a tőkejövedelmeknél térnek el nagymértékben. Ha 10 százalékos az infláció, akkor egy ingatlan 10 százalékos árnövekedése a tulajdonosa számára nem jelent reálérték-növekedést. Az ingatlan eladásakor mégis jövedelemnek minősül, és adózni kell utána.

5) Az infláció **felborítja a jövedelmek allokációját az adósok és hitelezők között** is. Sok esetben a hitelt felvevők számára kiszámíthatóbb a kamatteher, ha a kamatlábat előre ismerik. Ha a kamatláb fix, akkor a vártnál magasabb infláció elértekteleníti, az alacsonyabb megnöveli az adósok tartozását. Ezért inkább nem kíván egyik fél sem bizonytalan kimenetelű ügyletbe fogni, és nem jön létre a hitelviszony. A magas infláció általában azzal jár, hogy az infláció üteme is változékonyabb (egy 2 százalékos átlagos ütem változhat 1, vagy 3 százalékra, de a 20 százalékosból könnyen lehet 10 vagy 30 százalék is). Ezért a magas infláció megnöveli a vállalkozások és általában a vagyonnal való gazdálkodás kockázatát.

6) **A váratlan infláció veszteséget okoz azoknak, akiknek jövedelme fix.** A fix áron értékesítési megállapodást kötött vállalkozók ugyanilyen vesztesei ennek a meglepetés-inflációnak. Vagy: az infláció gyakrabban kényszeríti ki a fix jövedelem-megállapodások újratárgyalását. Ez élesíti a jövedelemelosztási alkukat. Akinek az alkupozíciója – érdekvérvényesítési lehetősége – gyenge, az ennek a folyamatnak a vesztese lesz, és ilyen gyenge pozíciója éppen a fix jövedelmű nyugdíjasoknak vagy alkalmazottaknak lehet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebben a folyamatban nem az infláció a meghatározó tényező, hanem a piaci alkupozíció.

9.4 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

Az infláció a pénz vásárlóerejének csökkenését, és ebből következően az árszínvonal növekedését jelenti.

Az inflációt mérni különböző árindexek segítségével lehet.

Az árszínvonal emelkedés mértéke alapján beszélhetünk mérsékelt, vágató és hiperinflációról.

Az infláció legfontosabb gazdasági következményei: jövedelmi és vagyoni viszonyok megváltoztatása, az árrendszer információhordozó képességének csökkentése, az adórendszer eltorzítása.

Az infláció oka lehet:

- a korábbi inflációs mérték bekalkulálása a gazdasági szereplők részéről,
- a kereslet emelkedése
- költségnövekedés,
- a hazai fizetőeszköz leértékelése,

A defláció az árak tendenciaszerű csökkenése, amely súlyosan rombolja a gazdaság növekedési és foglalkoztatási kilátásait.

Az infláció radikálisan átrendezheti az ár-, a jövedelem- és a vagyonarányokat.

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

- a) Az infláció az növekedését jelenti.
- b) A infláció nőhet a túlzott állami kiadások eredményeként.
- c) A tehetetlenségi infláció csökkenthető, amennyiben.....
- d) Az infláció azért alakítja át a vagyonarányokat, mert.....

2. Milyen feltételek teljesülése esetén nem okoz komoly problémákat az infláció jelenléte?

3. Miért jelent inflációs veszélyt az energiahordozók áremelkedése?

5. Mit értünk az infláció fogalma alatt?

6. Mire szolgál a termelői és a fogyasztói árindex, és miben különböznek?

10 A gazdaság- és szociálpolitika szerepe a gazdaságban

Eddigi elemzésünk során alapvetően a tiszta piacgazdaság szereplőivel, alapvető folyamataival foglalkoztunk, és a harmadik fejezettől eltekintve kevés figyelmet fordítottunk a modern vegyes gazdaság meghatározó szereplőjének, az államnak a tevékenységére. Ebben a fejezetben az állam gazdasági szerepvállalásával, a beavatkozás okaival, céljaival, fontosabb formáival és intézményeivel fogunk megismerkedni. A fejezet befejező része pedig az állami beavatkozás speciális területével, a szociálpolitikával foglalkozik.

10.1A gazdaságpolitika szereplői és intézményi keretei

Gazdaságpolitika alatt azon intézkedések összességét értjük, amelyek meghatározott célok megvalósítása érdekében különböző eszközökkel a gazdasági folyamatokat befolyásolják. Más megfogalmazásban: a gazdaságpolitika az állam nézeteit, elhatározásait, rendszeres döntéseit, cselekedeteit jelenti, amelyeket az állam társadalmi-politikai céljainak megvalósítása érdekében a gazdaság befolyásolására alkalmaz.

A gazdaságpolitika szereplőiként (aktorok) értelmezzük a gazdaság minden olyan alanyát, aki/amely a megvalósítandó célok, illetve az ezek érdekében bevetett gazdaságpolitikai eszközök közötti választásra és az utóbbiak működtetésére befolyást gyakorol, vagy megkísérli azt. A gazdaságpolitika szereplői lehetnek közvetlen (elsődleges) vagy közvetett (másodlagos) aktorok, attól függően, hogy tevékenységük alkotmányos felhatalmazáson nyugszik, vagy nem.

Közvetlen aktorok

- Belföldiek
 - ~ Állam
 - Parlament
 - Kormány
 - Központi közigazgatási szervek
 - ~ Központi Bank
- Külföldiek
 - ~ Nemzetek feletti intézmények
 - ~ Nemzetközi intézmények
 - ~ Nemzetközi szerződések

Közvetett aktorok

- Szövetségek
 - ~ Pártok
 - ~ Tényleges szövetségek
 - Közjogi jellegűek
 - Magánjogi jellegűek
 - ~ Lobbyk (pl. nagyvállalatok)
- Tanácsadók
 - ~ Tanácsadó intézmények
 - ~ Szakértői testületek, tanácsok, csoportok

Forrás: Veress József: Gazdaságpolitika, 2001. 40. oldal

12. ábra. A gazdaságpolitika szereplői

A **közvetlen gazdaságpolitikai aktorok** közül az **Országgyűlés** legfontosabb gazdaságpolitikai szerepe a jogi és társadalmi keretek meghatározása. A parlament legfontosabb funkciói a törvényalkotás és a kormány munkájának ellenőrzése. Az Országgyűlés működésének alapvető szabályait az Alkotmány határozza meg, a részletes, operatív szabályokat a Hárszabály tartalmazza.

A **kormány** a miniszterelnökből és a miniszterekből álló testület, a végrehajtó hatalom legfőbb szerve. A kormány döntéshozó és végrehajtó szerv is egyben, hiszen önálló kormányprogrammal rendelkezik, ugyanakkor az Országgyűlés által hozott törvényeket köteles végrehajtani.

A modern államok szerteágazó feladatainak elvégzésére hatalmas **közigazgatási apparátusra** van szükség. Az egyes közigazgatási szervek szakterületenként elkülönülő egységeket alkotnak, az egységek élén az egyes **szakminisztériumok** állnak. Feladatuk a különböző törvények, rendeletek, intézkedések szakmai előkészítése, majd a parlamenti döntés után ezek végrehajtása. Az egyes minisztériumok lehetnek funkcionális (pl. környezetvédelem), illetve ágazati (pl. agrár) jellegűek.

A **jegybank** elsődleges célja és feladata az árstabilitás elérése és fenntartása; minden további feladat a hierarchiában hátrébb szorul, és csak akkor kerül végrehajtásra, ha az nem veszélyezteti vagy hátráltatja az elsődleges cél elérését. Ilyen például a mindenkori kormányzat gazdaságpolitikájának támogatása. Nem kevésbé fontos, és sok területen kapcsolódik az árstabilitási célokhoz a pénzügyi rendszer stabilitásának védelme.

A **nemzetek feletti intézményekre** jó példa az Európai Unió Bizottsága, melynek tagjai a közösségi érdekeket tartják szem előtt abban az esetben is, ha az történetesen nem egyezik meg a tagot delegáló ország gazdaságpolitikai érdekeivel. A **nemzetközi intézmények** ajánlásokat tesznek az egyes nemzeti gazdaságpolitikák elérendő céljaira, esetenként eszközrendszerére. Ilyen intézmény például a Nemzetközi Valutaalap (IMF), mely a tagországok gazdaságpolitikájának felügyeletén túl biztosít egy szakértői segítségnyújtást, illetve szükség esetén hitelt folyósít. **Nemzetközi szerződések** szülehetnek különböző kereskedelmi, gazdasági stb. megállapodásokat követően (például a Kiotói Egyezmény, amely a szén-dioxid kibocsátás visszafogására).

Közvetett aktorok a politikai pártok, a közjogi szövetségek hatósági funkcióval rendelkező **kamarák**, melyek az önkormányzatiság elve alapján, az ellátott közfeladat jellegétől függően kötelezően vagy önkéntesen szerveződő testületek. (Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Magyar Agrárkamara). Közvetett aktorok továbbá a magánjogi szövetségek hatósági jogkörrel nem rendelkező, önkéntes társulásai is, melyek lehetnek piaci szövetségek és gazdaságpolitikai érdekszövetségek

A piaci szövetségek jellemző képviselői a **szakszervezetek**, melyek célja a munkavállalók munkaviszonnyal kapcsolatos érdekeinek védelme. Ezzel szemben a **munkáltatói szövetségek** a munkaadók jogait védik; a két szövetség megállapodásban rögzíti a munkafeltételek szabályozását. Országos szinten ez a tevékenység az Országos Érdekegyeztető Tanács munkája során valósul meg. Céljuk elsősorban saját érdekeik képviselete a nyilvánosság és az állam előtt. A **lobbizás** egyre szélesebb körben elfogadott eszköze az érdekképviseletnek. A lobbizást jogszabályok tartják keretek között, a képviselt ügyeket, a lobbizásra

fordított összeget és a megbízó(k) személyét a lobbisták kötelesek nyilvánossá tenni.

10.1.1 A gazdaságpolitika célrendszere

A gazdaságpolitika kialakításának első fázisa a beavatkozás **céljainak** meghatározása, ami általában a legfontosabb makroökonómiai változók elvárt alakulását foglalja magába:

- a nemzeti kibocsátás elérhető legmagasabb szintjének biztosítása, gyors, illetve fenntartható növekedési ütem elősegítése,
- magas szintű foglalkoztatottság, alacsony kényszerű munkanélküliség elérése,
- stabil árszínvonal biztosítása, inflációs tendenciák elkerülése,
- kiegyensúlyozott külgazdasági kapcsolatok fenntartása, a nemzeti valuta árfolyamának stabilitása.

Ezekhez a fő célokhoz adott gazdasági helyzetben **egyéb célok** is kapcsolódhatnak:

- „igazságos” jövedelem-, illetve vagyoneelosztás megvalósítása,
- aktív környezetvédelmi politika, a már meglévő környezeti károsodások megszüntetése, mérséklése,
- elmaradott gazdasági térségek fejlesztése,
- kiemelt fontosságú ágazatok fejlődésének elősegítése, válságban lévő ágazatok gyors átállítása,
- a termelési tényezők hatékony elosztásának megvalósítása, a kollektív szükségletek magasabb szintű kielégítése stb.

A **gazdasági növekedés** kiegyensúlyozottságának fenntartása, a visszaesések elkerülése mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a társadalmi jólét egyéb, pénzben nehezen kifejezhető tényezői is. Ezek egy része a fejlett ipari országokban kedvezően változott az elmúlt évtizedekben (szabadidő növekedése, a lakosság egészségi állapota, a várható életkor stb.); megfigyelhető azonban egy sor kedvezőtlen, a lakosság életminőségét negatívan befolyásoló tendencia is (a természeti környezet károsodásai, a városiasodás kellemetlen mellékhatásai stb.). A gazdaságpolitika feladata az, hogy a gazdasági növekedést ezeken a területeken is kedvező változások kísérjék.

A **magas szintű foglalkoztatottság** fontosságát a munkanélküliség kedvezőtlen mellékhatásai megfelelően indokolják. A munkanélküliség társadalmi szinten a rendelkezésre álló termelési tényezők egy részének kihasználatlanságát, az egyén szemszögéből pedig jövedelemkiesést, létfenntartási problémákat jelent. Tömeges méretű megjelenése részben komoly anyagi megterhelést okoz a társadalomnak, részben pedig belpolitikai feszültségekhez, radikális politikai mozgalmak felerősödéséhez vezethet.

A modern gazdaságokban az árszínvonal tökéletes változatlansága gyakorlatilag elérhetetlen célkitűzés, az árak emelkedése megszokott tényté vált. A gazdaságpolitika célja nem az infláció teljes megszüntetése, hanem kézbe tartása, „**relatív**” **árstabilitás** elérése. Lényeges, hogy ennek megvalósítása a piaci mechanizmus érvényesülésének fenntartása mellett történjék, központi árszabályozás bevezetése, az árak befagyasztása stb. komoly zavarokat idézne elő a gazdaság egészében.

Az állami beavatkozás szükségességét, illetve a beavatkozások módját és intenzitását tekintve a közgazdász-társadalom rendkívül megosztott. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az állami beavatkozás módja, jellege lehet **piackonform**, amikor az állami beavatkozás normatív, a piac általános feltételrendszerét érintő, például az adórendszer megváltoztatása, és lehet **nem-piackonform**, mikor az állam nem-normatív módon, a piaci mechanizmusokat torzítva avatkozik be: pl. termelési támogatások, adminisztratív hatósági árak előírása, stb.

10.1.2 A gazdaságpolitikai célrendszer belső feszültségei

A gazdaságpolitika kijelölt céljai között a kapcsolat nem harmonikus, egyes célkitűzések megvalósítása csak más célok rovására történhet meg. Ilyen ellentmondások létezése miatt szokás a gazdaságpolitikai **célrendszer belső feszültségeiről** beszélni.

Stabil árszínvonal ↔ teljes foglalkoztatottság

A teljes foglalkoztatottság elérése munkahelyteremtő beruházásokat, oktatási kiadásokat stb. tesz szükségessé, növeli az aggnegált kereslet nagyságát. Mivel a kínálati oldal reakciói bizonytalanok, az esetleges kínálatnövekedés

semmiképpen sem azonnali, a többletkereslet az árszínvonal emelkedéséhez vezethet.

Stabil árszínvonal ↔ külgazdasági politika

A gyakran kívánatosnak tartott exporttöbblet a belföldi árumennyiség csökkenése mellett az aggnegált kereslet növekedéséhez vezet, vagyis az árszínvonal emelkedését eredményezi.

Gazdasági növekedés ↔ igazságos jövedelemelosztás

A gazdaságban kialakult eredeti jövedelemelosztás politikai okokból történő korrekciója az alacsonyabb jövedelműek számára kedvező, fedezete a magasabb jövedelmek egy részének állami elvonása. Kedvezőtlen mellékhatása viszont, hogy ezáltal csökkenti a legdinamikusabb gazdasági szereplők aktivitását, érdekeltségét jövedelmük további növelésére, ezáltal visszafogja a gazdaság növekedését.

Gazdasági növekedés ↔ környezetvédelem

A növekedés egyre gyakrabban, egyre látványosabban ütközik természeti korlátokba. Az okozott környezeti problémákra érzéketlen gazdasági tevékenységek visszafogása, környezetbarát technológiák meghonosítása, a már meglévő károsodások orvoslásának nagy költségei kérdésessé teszik a megszokott növekedés fenntarthatóságát.

Mivel a célrendszer minden eleme nem valósítható meg egyszerre, az egyes célok gyakran ellentmondásban állnak egymással, **szükség van az egyes alternatívák rangsorolására**, az elsőbbséget élvező célok kiválasztására. A közgazdaságtan feladata az egyes választási lehetőségek következményeinek bemutatása, a kiemelten kezelendő gazdaságpolitikai célok kiválasztása viszont a politikai szféra feladata.

10.2 A gazdaságpolitika fő területei és eszközei

10.2.1 A pénzügypolitika

A **pénzügypolitika** olyan döntések és cselekvések összessége, amely a gazdaságpolitikai célok megvalósítása érdekében meghatározza az egyes pénzkapcsolatokat és pénzmozgásokat. Része a gazdaságpolitikának, ugyanakkor eszközrendszereként is definiálható. Legalapvetőbb céljai általában egybeesnek a gazdaságpolitika céljaival:

- Minél magasabb foglalkoztatottság.
- Árstabilitás.
- Gazdasági növekedés és egyensúly.
- Közjavak biztosítása.
- Regionális fejlesztés.
- Környezetvédelem.
- Magas életminőség stb.

A pénzügypolitika két fő területe a **költségvetési (fiskális) politika** és a **monetáris politika**. A *költségvetési politika* felelős intézménye a **kormány**, fő eszköze a központi költségvetés, ehhez kapcsolódnak országonként eltérő súllyal a társadalombiztosítás alrendszerei, valamint regionális és helyi önkormányzatok és költségvetéseik. A *monetáris politika* felelős intézménye a **központi bank**, melynek mozgástere, a kormánypolitikától való függetlensége szintén országonként változó mértékű, ám a fejlett piacgazdaságokban rendszerint magas szintű.

10.2.2 A költségvetési politika

A költségvetési vagy más néven fiskális politika azokból a kormányzati döntésekből tevődik össze, amelyek a költségvetés bevételein és kiadásain keresztül hatnak a gazdaságra.

Államháztartásnak (költségvetésnek) nevezzük a kormányzat pénzügyi tevékenységének egészét átfogó mérleget, amelynek négy alrendszerét különböztetjük meg:

1. A **központi költségvetés** az állam egy évre vonatkozó, központi feladatainak ellátásához szükséges bevételekből és a feladatok végrehajtásával járó kiadásokból álló pénzügyi terve.
2. TB alapok: a **társadalombiztosítás** a társadalom egészére kiterjedő, közös kockázatvállaláson alapuló kötelező biztosítási rendszer. Magyarországon a TB alapoknak két alrendszere van: a Nyugdíjbiztosítási Alap és az Egészségbiztosítási Alap. A társadalombiztosítás kiadásait (nyugdíjellátás, táppénz, GYED stb.) a járulékbévételek és a központi költségvetési hozzájárulás közösen fedezik.
3. Az **elkülönített állami pénzalapok** az állam egyes feladatait finanszírozzák, melyhez államháztartáson kívüli forrásokat is felhasználnak. Elkülönített alapot létrehozni kizárólag törvénnyel lehet; Magyarországon jelenleg öt ilyen alap működik:
 - Munkaerőpiaci Alap (foglalkoztatást bővítő programok, normatív támogatások).
 - Központi Nukleáris Pénzügyi Alap (radioaktív hulladékok elhelyezésének finanszírozására).
 - Kutatási és Technológiai Innovációs Alap.
 - Wesselényi Miklós Ár- és Belvízvédelmi Kártalanítási Alap.
 - Szülőföld Alap.
4. A **helyi önkormányzatok** és helyi kisebbségi önkormányzatok költségvetései

Az államháztartás – mint minden mérleg – **bevételekből és kiadásokból** áll. A modern államok bevételeinek nagy részét (80-90%) az **adóbefizetések** teszik ki (gazdálkodó szervezetek befizetései, lakossági befizetések, fogyasztáshoz kapcsolt adók) és adójellege miatt ide soroljuk a TB járulékokat is. Ugyanakkor megjelennek **egyéb** folyó jellegű bevételek is (pl. költségvetési szervek bevételei, államháztartási alrendszerek befizetései, uniós elszámolások), valamint a **tőkebevételek** is. A kiadások rendkívül sokrétűek a különböző támogatásoktól kezdődően a költségvetési szervek működtetésén keresztül egészen az uniós befizetésig.

10.2.2.1 A költségvetési politika céljai

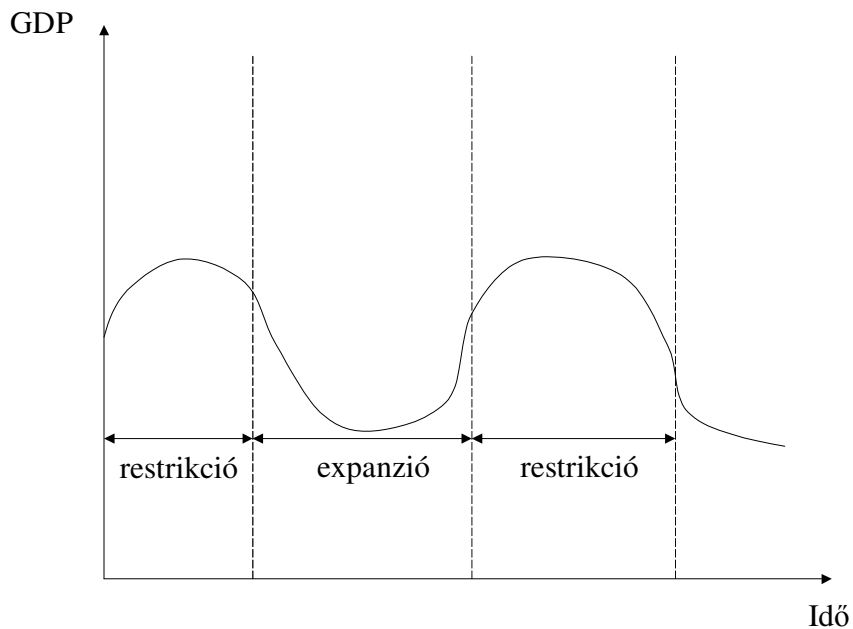
A költségvetési politika közvetlen céljai:

- A fiskális politika egyik fontos célja a rendelkezésre álló gazdasági erőforrások optimális elosztása a különböző alternatív felhasználási lehetőségek között. (**Allokációs célok**). A lakossági fogyasztás egy

része olyan javakból, szolgáltatásokból áll, amelyeket nem lehet nyereségérdekelt magánvállalkozásokra bízni. Ezek egy részénél a haszonélvező az egész társadalom (pl. honvédelem), más esetekben nehéz az egyes egyének hasznának megállapítása vagy nem szerencsés az egyén fogyasztását anyagi helyzetétől függővé tenni (pl. közoktatás). Ezeknek a **közjavaknak** az előállítását egyértelműen állami feladatot jelent.

- A klasszikus piacgazdaságban a jövedelmek a birtokolt termelési tényezők mennyiségének, gazdasági jelentőségének függvényében határozódnak meg. Az így kialakult jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenségek enyhítése érdekében az állam újraelosztó tevékenységet folytat (**Redisztribúciós célok**). A költségvetési bevételek előteremtése során nagyobb arányban adóztatja a magasabb jövedelmek, nagyobb vagyonok tulajdonosait (pl. progresszív jövedelemadó, vagyontárgyak adóztatása), a kiadások meghatározásakor előnyt élveznek a szegényebb rétegek (pl. szociális kiadások).
- Keynes korábban már említett úttörő munkássága nyomán elméletileg is elfogadottá vált a költségvetési politika, mint a konjunktúraszabályozás, a gazdasági válságok elkerülésének első számú eszköze. Az **anticiklikus politika** célja a ciklusok kilengéseinek csillapítása, egyenletes ütemű növekedés biztosítása. (**Stabilizációs célok**). Ha a gazdaságban recesszió következne be, a kormányzat a kiadások növelésével, az elvonások csökkentésével növeli az aggnegált keresletet, ezáltal élénkítő hatást fejt ki. A gazdaság túlzott mértékű fellendülését ellentétes reakciók fékezhetik meg, az aggnegált kereslet csökkentése érdekében a költségvetési kiadások mérséklődnek, nő viszont az elvonások nagysága.

A stabilizációs politika lényeges kérdése a megfelelő eszközök kiválasztása. Az ún. **automatikus stabilizátorok** nagy előnye, hogy külön kormányzati döntés nélkül képesek reagálni a konjunktúraciklus változásaira. Ilyen például a progresszív jövedelemadó, amely a recesszió miatt csökkenő jövedelmekre csökkenő elvonással reagál, fordított esetben viszont automatikusan nő a fizetendő adó is.

Diszkracionális stabilizátorok esetén külön kormányzati döntésre van szükség az adott eszköz működésbe lépéséhez, ennek időigényessége kérdésessé teheti a stabilizátor eredményességét.

A költségvetési politika származtatott céljai:

- Fiskális célok, vagyis a szükséges költségvetési bevételek biztosítása annak érdekében, hogy az elsődleges célok megvalósíthatóak legyenek, valamint az államháztartás egyensúlyának fenntartása.
- Származtatott allokációs célok, vagyis a feladatokat ellátó intézmények hatékony működtetése.

10.2.2.2 A költségvetési politika eszközei

A költségvetési politika eszközei:

- Bevételi politika (költségvetési bevételek),
- Kiadási politika (költségvetési kiadások),

- Tényleges kiadásokkal és bevételekkel nem járó költségvetési eszközök (állami garanciavállalás, adókedvezmények, adminisztratív szabályok stb.)

A költségvetés **bevételi oldalának** legkézenfekvőbb feladata a kiadások fedezetének biztosítása, de (főleg az adópolitika révén) fontos gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítását is elősegítheti. A költségvetés főbb bevételi forrásai a következők:

- Közvetlen gazdasági részvétel alapján keletkezett jövedelmek:
 - o állami vállalatok, intézmények bevételei,
 - o állami tulajdon eladásából (privatizáció), bérbeadásából származó bevételek,
 - o a költségvetés hitelfelvétele.
- Állami „felségjog” alapján megszerzett bevételek:
 - o adók, vámok, illetékek, - büntetések,
 - o kényszerhitelek (pl. békekölcsön, hadikölcsön).
- Egyéb bevételek:
 - o országon belüli pénzátcsoportosításból származó bevételek (pl. központi költségvetéstől az önkormányzatokhoz),
 - o nemzetközi pénzmozgásokból származó bevételek (pl. más államoktól, nemzetközi szervezetektől kapott segélyek).

Az **adók** az államhatalom által előírt olyan kötelező befizetések az állampolgárok, jogi személyek és (itt élő) külföldiek részéről, amelyek a költségvetési kiadások fedezését szolgálják (Veress, 2001). Adók befizetése ellenében a befizető számára az állammal szemben gyakorolható közvetlen jogok nem keletkeznek. A befizetés elmulasztása azonban szankciókat von maga után. A legfontosabb adótípusok:

- Gazdálkodó szervezetek befizetései (pl.: Társasági adó)
- Fogyasztáshoz kapcsolt adók (pl. ÁFA)
- Lakossági befizetések (pl.: Személyi jövedelemadó)

Az adókhoz soroljuk a **társadalombiztosítási járulékot** is, mivel fizetése kötelező és az államháztartáson belül kezelik.

A költségvetési politika lényeges részét képezi az **adópolitika**, melynek segítségével történik a kormányzati kiadásokból származó anyagi terhek egy részének a gazdasági szereplőkre történő áthárítása. Az adópolitika határozza meg az adózásra kötelezettek körét, az adófizetés mértékét, az igénybe vehető kedvezményeket, stb.. Az adópolitika kialakításakor egy sor gazdaságpolitikai

célkitűzés figyelembe vehető, ennek megfelelően minden adórendszernek vannak kiemelten kezelt kedvezményezettjei.

A költségvetési politika **kiadási oldala** nem tekinthető egyszerűen a magánszféra aggregált keresletét kiegészítő állami költségek megvalósításának, egyéb célkitűzéseknek is eleget kell tennie.

	EMU 2005	Visegrádi hármak 2005	Balti országok 2005	Magyar- ország 2005	Magyar- ország 2007	Magyar- ország ²² 2010
Állami működési funkciók	15,5	19,0	20,8	16,6	14,3	14,6
Jóléti funkciók	75,9	68,7	67,2	70,1	69,8	72,5
Oktatás	11,3	12,6	17,3	13,9	12,7	12,5
Egészségügy	14,6	13,2	12,1	10,9	10,5	10,0
Nyugdíjkiadások	28,6	24,7	19,7	19,7	21,0	23,4
Szociális- és lakástámogatás	17,6	13,4	11,9	20,9	20,5	20,9
Környezetvédelem, kultúra	3,8	4,7	6,2	4,6	5,1	5,7
Gazdasági funkciók	8,6	12,3	12,0	13,3	15,7	12,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összes elsődleges kiadás a GDP százalékában	44,4	39,6	33,6	47,0	46,1	42,5

Forrás: MNB

A **kiadáspolitika** kapcsán beszélhetünk **intézményfinanszírozásról** és **feladatfinanszírozásról**. Az intézményfinanszírozás esetében a tervezés során a feladatot ellátó költségvetési intézmény kiadási szükségleteit becsülik fel, míg a feladatfinanszírozás lényege, hogy magát a feladatot vizsgálják és állapítják meg a szükséges források nagyságát. A feladatfinanszírozás egyik változata a **költségfinanszírozás**, amely költségelemekre bontva vizsgálja az adott feladatot és megkeresi a legkisebb költséggel járó megoldást.

²² Előrejelzés

A költségvetéssel kapcsolatos viták egyik legnépszerűbb témája a **költségvetési deficit**. A bevételeket meghaladó kormányzati kiadások közgazdasági megítélése koronként változó: a klasszikus felfogás elutasító álláspontra helyezkedett, legfeljebb rendkívüli esemény (háborúk, katasztrófák stb.) esetén tartotta elfogadhatónak. Később a fiskális politika térhódítása, a kormányzati kiadások nagyarányú növekedése, a konjunktúraszabályozás bizonyos sikerei hatására a kiadások finanszírozásának bevett eszközévé vált. Az **államadósságból** fakadó terhek (kamatfizetés, törlesztés) vitákat váltanak ki azzal kapcsolatban, hogy milyen mértékben engedhető meg a jelenbeli kiadások finanszírozását a jövő generációira hárítani.

Forrás: MNB

13. ábra. A GDP-arányos adósságmutatók alakulása Magyarországon (MNB-előrejelzés 2009-2010-re)

10.2.3 A monetáris politika

Monetáris politika alatt a központi banknak a nemzeti valuta külső és belső stabilitását szolgáló intézkedéseinek összességét értjük.

A monetáris politika a 70-es – 80-as években került a figyelem középpontjába, elsősorban a magas infláció és a fennálló stabilitási problémák miatt. A

monetáris politika **a pénzen keresztül** igyekszik hatást gyakorolni a gazdaság privát szereplőire a végső gazdaságpolitikai célok elérése érdekében. A monetáris politika magába foglalja a **pénz- és hitelállomány nagyságának**, valamint a pénz belső és külső árának, azaz **a kamatlábnak és az árfolyamnak** a szabályozását. A monetáris politika irányítása **a monetáris hatóság** feladata. A monetáris hatósági funkciók többségét az európai (kontinentális) szokványok szerint a **jegybank** gyakorolja. Kivétel ez alól legtöbbször az árfolyam-, illetve devizapolitika, amely általában a jegybank és a kormányzat megosztott kompetenciája. Így van ez hazánkban, és ez egyben az európai gyakorlat is.

Az önálló magyar jegybank, a Magyar Nemzeti Bank részvénytársasági formában 1924. június 24-én kezdte meg munkáját. A központi bank stabilizálta az első világháborút követően inflálódott koronát, majd kibocsátotta az új valutát, a pengőt. Átvette az állami számlák vezetését, az államadósság kezelését. Kamat- és hitelpolitikájával, váltóleszámítolási elveivel és gyakorlatával irányította az ország hiteléletét, befolyásolta a bankrendszer működését. Hatáskörébe került a devizagazdálkodás felügyelete is.

A második világháború időszakában, illetve a háború befejezését követően a pengő hiperinflációja a világtörténelem eddigi legnagyobb méretű pénzromlását produkálta. A Magyar Nemzeti Bank közreműködésével valósult meg 1946. augusztus 1-jén a stabilizáció, jelent meg az új fizetőeszköz, a forint. A nagybankok – köztük a jegybank – magyar tulajdonú részvényeinek 1947 végén lezajlott államosítását követően a bankrendszert rövid idő alatt átalakították. A kereskedelmi bankokat és a takarékpénztárakat felszámolták, a bankrendszert egyszintűvé tették. A Magyar Nemzeti Bank 1948 második felétől a jegybanki hatáskörök mellett kereskedelmi banki feladatokat is ellátott. Mint államosított központi bank, irányítása kormányzati fennhatóság alá került.

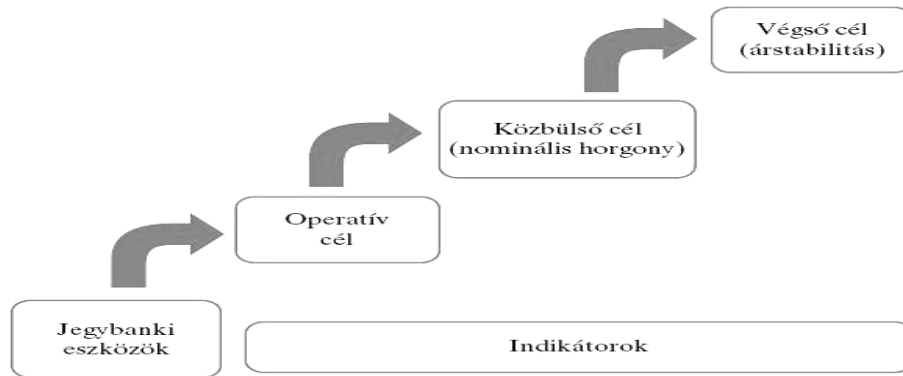
1987. január 1-jével Magyarországon visszaállt a kétszintű bankrendszer. A létrejövő új kereskedelmi bankok apparátusa, fiókhálózata, ügyfélköre kevés kivételtől eltekintve a Magyar Nemzeti Banktól került át a megalakuló pénzügyintézetekhez. A Magyar Nemzeti Bankról 1991 októberében elfogadott – majd többször módosított – törvény helyreállította a jegybank függetlenségét, újr szabályozta feladatkörét.

Mint azt már korábban is megfogalmaztuk, a jegybank elsődleges célja és feladata az **árstabilitás elérése és fenntartása**; minden további feladat a hierarchiában hátrébb szorul, és csak akkor kerül végrehajtásra, ha az nem veszélyezteti vagy hátráltatja az elsődleges cél elérését. Ilyen például a **mindenkori kormányzat gazdaságpolitikájának támogatása**, ami időnként heves vitákat vált ki a kormányzat és a központi bank között. A világ mértékadó jegybankjai (az MNB is) függetlenek a mindenkori kormánytól.

Nem kevésbé fontos, és sok területen kapcsolódik az árstabilitási célokhoz a **pénzügyi rendszer stabilitásának védelme**, amit a jegybank, mint a „bankok bankja” képes megteremteni. Ez irányú tevékenysége során meghatározza azokat a kereteket, amelyeket a bankoknak be kell tartaniuk biztonságos és hatékony működésük érdekében. A fenti ábrában a világ meghatározó jegybankjai: FED – USA, EKB – Európai Központi Bank, BoE – Bank of England, célrendszerét mutatjuk be és vetjük össze az MNB-vel.

Az árstabilitás, mint legfontosabb (végső) cél eléréséhez a jegybankok **közbülső és operatív** célokat hívnak segítségül. Erre azért van szükség, mert az inflációt közvetlenül nem tudja a központi bank befolyásolni. A közbülső és operatív célok előnye, hogy konkrétabb feladatok fogalmazhatók meg, melyek könnyebben befolyásolhatók és ellenőrizhetők. A közbülső célok között a legelterjedtebbek a pénzmennyiségi és árfolyamcélok, de ide tartozik a nominális jövedelmek alakulása is. Operatív célok lehetnek például a kötelező tartalékráta megállapítása, a hitelezés szabályozása, vagy a rövid távú kamatok szabályozása. Ha időtartam alapján csoportosítjuk a célokat, akkor elmondható, hogy az árstabilitás megteremtésének célja hosszú távra, a közbülső célok középtávra, míg az operatív célok rövidtávra vonatkozó célok.

Az operatív- és közbülső célváltozók jegybank által kitűzött (ex ante) és a megfigyelhető tényleges (ex post) értékei közti eltérések jelzik a jegybank számára a beavatkozás, a jegybanki eszközrendszer alkalmazásának szükségességét (**indikátor**-funkció).

Forrás: MNB

A forgalomban levő pénz mennyiségének befolyásolása elfogadott eszköz az anticiklikus politika megvalósításában. Ha az elérendő cél a gazdaság **élénkítése**, a monetáris politika a következő folyamat elindításával segítheti elő az elérését:

- a központi bank növeli a forgalomban levő pénz mennyiségét,
- ezáltal nő a pénzkínálat, csökkennek a kamatok, olcsóbbá válnak a hitelek,
- a kedvezőbbé váló hitelfelvételek ösztönzőleg hatnak az üzleti beruházásokra, a lakossági vásárlásokra,
- ezáltal nő az aggregált kereslet, nő a nemzeti kibocsátás, csökken a munkanélküliség, vagyis megélénkül a gazdaság.

Ha a cél a „túlfűtött” gazdaság **visszafogása**, a központi bank a pénzkínálat csökkentésével beindíthat egy, az előzővel ellentétes folyamatot.

A monetáris politika hatékonysága az anticiklikus gazdaságpolitika megvalósításában (a költségvetési politikához hasonlóan) erősen vitatott, sok közgazdász szerint a forgalomban levő pénzmennyiség növelése elsősorban az infláció növekedését eredményezi.

A pénzkínálat befolyásolásában a központi bank főleg az alábbi **eszközökre** támaszkodik:

- 1) **Rediszkontpolitika.** Ez az eszköz a kereskedelmi bankok központi banktól megszerezhető finanszírozási forrásainak költségeit és mennyiségét befolyásolja. Attól függően, hogy milyen kamatot számít

fel a jegybank a kereskedelmi bankok felé (ún. leszámítolási kamatláb), változik a bankok igénye az ilyen jellegű források igénybevételére. Ha a kamat alacsony, a kereskedelmi bankok kedvező feltételek mellett jutnak pénzhez, növelni tudják ezáltal hitelkínálatukat. A leszámítolási kamatláb növelése ellentétes hatású, a forrás drágulása miatt igénybevétele kevésbé válik vonzóvá.

- 2) **Nyíltpiaci műveletek.** Ez az elnevezés azt a tevékenységet jelöli, amikor a központi bank állami értékpapírok (pl. államkötvények), saját számlás eladásával vagy vásárlásával kíván hatni a pénzkínálatra. Állampapírok eladása csökkenti a forgalomban levő pénzmennyiséget, vásárlása pedig növeli.
- 3) **A kötelező tartalékolás rendszerének meghatározása.** A hitelintézetek kötelesek a náluk elhelyezett betétek meghatározott hányadából tartalékot képezni. Ennek arányát (az ún. kötelező tartalékrátát) a központi bank határozza meg. Megemlése esetén csökken a bankok hitelezési lehetősége, csökkentése esetén a következmény fordított. A kötelező tartalék arányának megváltoztatása egyszerű és hatékony módja a pénzkínálat befolyásolásának, mivel közvetlenül hat a kereskedelmi bankok pénzteremtő képességére. Ennek ellenére viszonylag ritkán alkalmazzák, mert túlságosan nagy és hirtelen változásokat indít el a monetáris folyamatokban. Ráadásul elég nehézkesen illeszkedik a piacgazdaság működési mechanizmusába, mivel a gazdasági szereplőket érdekeikkel ellentétes cselekvésre kényszeríti. A diszkontpolitika és a nyíltpiaci műveletek esetében más a helyzet, mert az önálló döntés joga a kereskedelmi bankoknál marad.
- 4) **Kamatpolitika.** A kamatpolitika a központi bank azon intézkedéseinek összességét jelöli, amelyek segítségével közvetlenül hatást gyakorol a kamatok alakulására (pl. egyes betéttípusok után fizethető kamatok maximálása). Mivel ez a beavatkozás a pénzpiacokon kialakult kamatláb mesterséges eltérítését jelenti, szintén nehezen illeszthető be a piacgazdaságok mechanizmusába.

Az országok többségében a jegybanknak (a kormánnyal együtt) feladata a nemzeti valuta **árfolyamrendszerével** kapcsolatos teendői is vannak. Magyarországon a hatályos jegybanktörvény értelmében az árfolyamrendszert a kormány (a jegybankkal egyeztetve) állapítja meg, de a rendszer működtetésével kapcsolatos teendőket (esetleges intervenciók pl.) az MNB végzi. Az árfolyam-politika (devizapolitika) ilyen módon a jegybank és a kormány közös, megosztott kompetenciája.

A bankközi kamatok szélsőséges ingadozásainak korlátozására az MNB az egynapos lejáraton kamatfolyosót tart fenn.

- A kamatfolyosó tetején a jegybank az *egynapos lejáratú hitellel* korlátlan mértékben hajlandó biztosítani a kereskedelmi bankok átmeneti likviditáshoz jutását, emiatt korlátozza a bankközi kamatlábak emelkedését.
- A kamatfolyosó alját az *egynapos lejáratú jegybanki betét* kamata jelenti, amelyen az MNB korlátlan mértékben hajlandó befogadni az átmeneti likviditástöbbletet a bankközi piacról, meggátolva ezzel, hogy a bankközi kamatlábak ennél a szintnél alacsonyabbra süllyedjenek.

Az **árfolyam-politika** a nemzeti valuta más pénznemekhez viszonyított értékarányának megőrzésére irányuló törekvés. A monetáris politika lehetséges közbülső céljainak egyike. Alkalmazása során a jegybank az árfolyam szabályozásával, illetve az árfolyamrendszer stabilitásának megőrzésével (nominális horgony) törekszik az árstabilitás fenntartására. Rendszerét tekintve megkülönböztetünk **rögzített (fix) árfolyamot**, **lebegő árfolyamot**, valamint a kettő kombinációját a **rugalmas vagy sávós árfolyamot**.

Rögzített árfolyam esetén az ország a nemzeti valuta árfolyamát egy másik pénznemhez köti, rendszerint olyan ország pénzéhez, amellyel a legtöbb gazdasági tranzakció bonyolódik. A hivatalos árfolyamot a jegybank határozza meg. Lényeges, hogy a kiválasztott pénznem nemzetközileg fontos, és értékálló legyen. Rögzített árfolyam esetén az ország tulajdonképpen „importálja” az alacsony inflációt a bázisországból, ami hosszú időn át a nemzeti valuta értékállóságát is biztosítja. Ez természetesen erősítheti a jegybank hitelességét is. Egy további fontos előnye a fix árfolyam alkalmazásának az, hogy az export-import tevékenység nagyobb biztonsággal, árfolyam-kockázat nélkül működhet.

Ugyanakkor rögzített árfolyamrendszer esetén a jegybank nem tud élni az árfolyam-korrekció lehetőségével, így az esetleges gazdasági sokkok erősebb hatással bírnak.

Lebegő árfolyam mellett megerősödik a monetáris politika önállósága, előtérbe kerül a pénzmennyiség és a kamatlábak befolyásolása a jegybanki kamat segítségével. Az árfolyam változtatása megkönnyíti a gazdaság alkalmazkodását egyes külső gazdasági sokkok esetén. Ebből következik, hogy az árfolyam alakulása erősen függ a külső folyamatoktól. Lebegő árfolyam esetén a monetáris politika és a költségvetési politika szorosabb együttműködésére van szükség, kiindulva abból a tényből, hogy a külső gazdasági hatásokhoz történő alkalmazkodás az árfolyam szintjének és ezzel együtt az inflációs rátának a változásait is maga után vonja. Ez esetben az

inflációval együtt járó hatások kezelése a költségvetési politikára hárul. Elkerülhető viszont a reálárfolyam felértékelődése és a versenyképesség számottevő romlása.

Sávós árfolyamról beszélünk akkor, ha a deklarált árfolyamtól egy meghatározott mértékben lefelé és fölfelé is el lehet térni. Amennyiben az árfolyam eléri a sáv valamelyik szélét, a jegybank devizapiaci intervenció segítségével tartja a forintot a sávon belül.

10.2.4 Struktúrapolitika és regionális gazdaságpolitika

Az állam struktúrapolitikája a gazdaságon belül mindig valamilyen **aránytalanság korrigálására, vagy a kívánatosnak ítélt szerkezeti arányok elérésére** irányul. Egy gazdaságon belül természetesen többféle szerkezeti tagolással találkozhatunk, úgymint termelési, foglalkoztatási, beruházások ágazati szerkezete, keresletstruktúra, ágazaton belüli termelésstruktúra, regionális gazdaságstruktúra, így a struktúrapolitika is számos cél kitűzését és megvalósítását jelentheti, például a kis- és közepes méretű vállalatok versenyképességének javítását, a foglalkoztatás területi aránytalanságainak mérséklését, egyes iparágak támogatását stb.

Eszköztárát tekintve a struktúrapolitikán belül megkülönböztethetünk rendszerpolitikai és folyamatpolitikai eszközöket.

A **rendszerpolitikai eszközök** konkrét beavatkozást jelentenek a gazdasági verseny folyamatába. Ilyen beavatkozás lehet a tulajdoni rendszer szabályozása: **államosítás** vagy **magánosítás (privatizáció)**. Az államosítás – állami tulajdonú vállalatok, bankok – lehetőséget teremtenek arra, hogy az állam erőforrásokat juttasson azokra a területekre, amelyek fejlődését különösen fontosnak tartja, és ahol a privát szektor nem képes vagy valami oknál fogva nem hajlandó piacon maradni. Ugyanakkor a privatizáció indokolt abban az esetben, ahol a magánszféra az államinál hatékonyabb eredményeket képes elérni. Az állami **reguláció** azokra a szektorokra terjed ki, amelyeket az állam kivon a gazdasági versenyből és a szabályokat központi szinten határozza meg. Tipikus példája az energia szektor (lásd: versenypolitika). A **rendelkezési jogok korlátozása** különböző törvények, és előírások szabta kereteket jelent a vállalkozói tevékenység gyakorlásában.

A **folyamatpolitikai eszközök** lehetnek közvetlen és közvetett beavatkozások.

A **közvetlen beavatkozások** direkt utasításokat jelentenek a vállalkozói tevékenységben, alkalmazásuk egy modern piacgazdaságban nem számottevő (**mennyiségi korlátozások, ármegeállapítások, beruházások engedélyezése**).

A **közvetett beavatkozások** ösztönzőként hatnak a vállalati tevékenységre, amely ösztönző megjelenhet a keresleti és kínálati oldalon egyaránt. Keresleti oldalon fogyasztóként megjelenhet maga az állam (**közösségi kiadások**) is, ám ekkor a kereslet összetétele meglehetősen kötött, csak bizonyos szektorok nyújtotta termékekre és szolgáltatásokra irányul. **Adópolitikáján** keresztül az állam közvetetten támogathat egyes szektorokat, valamint **külkereskedelmi politikájával** befolyásolhatja az export és import nagyságát. Kínálati oldalon az állam kedvező feltételek mellett biztosíthatja a **közösségi infrastruktúra** használatát, megkönnyítheti a **fizetési feltételeket**, hozzájárulhat a **beruházási, termelési költségekhez**.

Regionális politikának nevezzük azt a kormányzati politikát, melynek célja a társadalom térbeli létének befolyásolása. A kormányzati gazdaságpolitika egyik alrendszere; egyaránt jelenti az állami beavatkozás módját, a területi struktúrák átalakítási céljait, valamint az ehhez szükséges eszközök és intézmények összességét.

A gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedését befolyásoló állami szabályozásának legfőbb oka a társadalmilag elfogadhatónál nagyobbra nyíló **területi fejlettségbeli különbségek enyhítésére**, valamint a **területi hatékonyság növelésére** irányuló törekvés. A regionális különbségek mérséklését főként politikai szándék motiválja és erősebb állami beavatkozást igényel, míg a területi hatékonyság növelésében a kormányzat nagyobb teret enged a piaci önszabályozásnak.

A regionális politika céljai:

- Munkahelyteremtés, a munkanélküliségi ráta csökkentése.
- Agglomerációs központok problémáinak kezelése.
- A regionális különbségek mérséklése.
- A társadalom és környezet egyensúlyának megteremtése.
- Helyi kultúrák és hagyományok megőrzése.
- Környezetileg is fenntartható gazdasági fejlődés megteremtése.
- Az életminőség javítása.

A regionális politika eszközei:

- Tervezési (programalkotó) rendszer: A területfejlesztési tervezés jellemzően a jövőbeni fejlődés irányának kijelölésére koncentrál.
- Szabályozási (közvetítő) rendszer. (pályázatok, területi ösztönzők, adókedvezmények).
- Intézményi (szervezeti) rendszer (fejlesztési ügynökségek).

10.3 A szociálpolitika

A szociálpolitika azon intézkedések összessége, amelyeknek célja az emberek élet- és munkakörülményeinek javítása.

A tiszta piacgazdaság működési mechanizmusa a jövedelmeket a gazdasági folyamatokban való részvétel alapján (bér-, kamat- és járadékjellegű jövedelmek formájában) osztja el, ez határozza meg a gazdasági szereplők fogyasztási lehetőségeit. Az egyének gazdasági adottságainak (termelési tényezők tulajdona, munkavégző képessége) különbözősége olyan mértékű életszínvonalbeli eltéréseket eredményez, ami a gazdaság komoly működési zavaraihoz vezethet (munkavégző képesség csökkenése, társadalmi, politikai feszültségek).

Az állami beavatkozás **célja a piaci jövedelemelosztás korrekciója**, a hátrányos helyzetbe került egyének, társadalmi rétegek körülményeinek javítása, legfontosabb **eszköze** a jövedelmek egy részének **állami újraelosztása**.

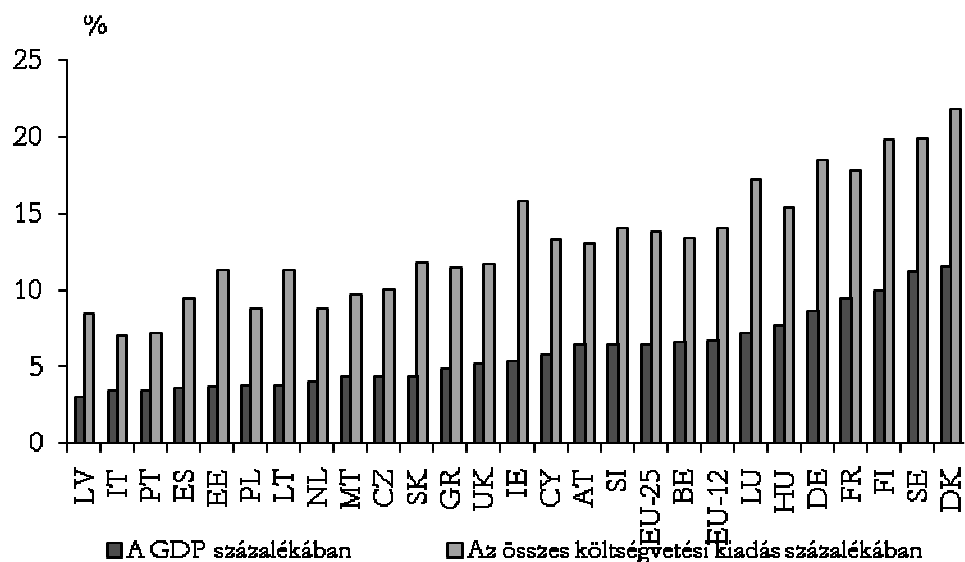
A mai értelemben vett szociálpolitika előzményei közül a legismertebb a **Bismarck** nevéhez fűződő XIX. század végi német szociális törvényhozás, aminek alapja az államilag szervezett, kötelező biztosítási rendszer volt.

A tőkés gazdaság fejlődésével, a szociális piacgazdaság kialakulásával párhuzamosan a szociálpolitika hatóköre folyamatosan bővül, az „igazságos” jövedelemelosztás elve a gazdaságpolitika lényeges részét képezi. Ehhez kapcsolódva egyre több ellenvélemény is megfogalmazásra került, amelyek a szociálpolitika jelenlegi gyakorlatában a következő **problémákra** mutatnak rá:

- Az állam megnövekedett feladatvállalásának finanszírozása az adóterhek növekedéséhez vezetett, ami teljesítmény-visszafogó

hatású. Az adórendszer azokat a magas jövedelmű rétegeket érinti leghátrányosabban, akik a gazdaság növekedéséhez a leginkább hozzájárulhatnak.

- A kiadások finanszírozása (a növekvő adóterhek ellenére) az államadósság egyre veszélyesebb emelkedését eredményezte, ami kérdésessé teszi a jelenlegi kiadások gazdasági megalapozottságát.
- Kétséges a szociálpolitikai intézkedések eredményessége is. A szolgáltatások színvonala nem áll arányban a ráfordítások nagyságával, emellett egy sor szociális problémára nem nyújtanak megfelelő megoldást.

Forrás: MNB

14. ábra. Szociális kiadások (nyugdíj nélkül), 2005

Mindezek miatt szükségesnek tűnik a szociálpolitika célrendszerének újragondolása, a kiadások hatékonyságának növelése, a gazdaság teljesítőképességének figyelembevétele.

10.4 Összefoglalás és ellenőrző kérdések

A gazdaságpolitika a gazdasági folyamatok meghatározott célok alapján történő befolyásolása.

A mai gazdaságpolitikai gyakorlat a költségvetési és a monetáris politika keveréke.

A gazdaságpolitika legfontosabb céljai: gazdasági növekedés, alacsony munkanélküliség, stabil árszínvonal és kiegyensúlyozott külgazdasági kapcsolatok biztosítása.

A gazdaságpolitika célrendszerében belső feszültségek állnak fenn, az egyes célok rangsorolása a politikai szféra feladata.

A költségvetési politika a költségvetési bevételek és kiadások segítségével hat a gazdasági folyamatokra.

A költségvetési bevételeken belül nagy jelentőségű az adóterhek megosztását meghatározó adópolitika.

Az alapvető kiadási célok:

- allokációs célok (közjavak, externáliák),
- újraelosztási célok („igazságosság”),
- stabilizációs célok (anticiklikus politika).

A monetáris politika a pénzmennyiség szabályozásán alapul.

A központi bank legfontosabb eszközei:

- rediszkontpolitika,
- nyíltpiaci műveletek,
- a kötelező tartalékok arányának meghatározása,
- kamatpolitika.

A külgazdasági politika célja a gazdaság külső versenyviszonyainak javítása. Fő eszközei:

- árfolyampolitika,
- vámpolitika,
- export
- és importszabályozás.

A szociálpolitika az újraelosztás segítségével az élet- és munkakörülmények javítására, a túlzott társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére törekszik.

A szociálpolitika legvitatottabb elemei a kiadások finanszírozásához, illetve a szolgáltatások színvonalához kapcsolódnak.

GYAKORLÓ FELADATOK:

1. Határozza meg a „gazdaságpolitika” fogalmát!
2. Hogyan vélekednek az állam gazdasági szerepvállalásáról az egyes közgazdasági elméletek?
3. Ismertesse a gazdaságpolitika célrendszerének fontosabb elemeit!
4. Lehetséges-e harmonikus viszony a célrendszer elemei között?
5. Egészítse ki az alábbi mondatokat!
 - a) A gazdaságpolitika a gyakorlatban a és a keverékének tekinthető.
 - b) A költségvetés bevételi oldalának feladata a....., de célkitűzések megvalósítását is elősegítheti.
 - c) Negatív externáliák esetén a termék előállítása társadalmi szinten felmerülő idéz elő.
 - d) stabilizátorok esetén külön döntésre van szükség az adott eszköz működésbe lépéséhez.
6. Ismertesse a költségvetési politika célrendszerét!
7. Milyen eszközök állnak a költségvetési politika rendelkezésére recesszió idején?
8. Milyen eszközöket alkalmazhat a monetáris politika a túlságosan megélénkült gazdaság visszafogására?
9. Mit tehet a külgazdasági politika az export növelése érdekében?
10. Egészítse ki az alábbi mondatokat!

- a) A piacgazdaság működési mechanizmusa a jövedelmeket alapján osztja el.
- b) Az állam megnövekedett feladatvállalásának finanszírozása az vezetett, ami teljesítmény-visszafogó hatású.

11. Határozza meg a szociálpolitika fogalmát!

A felhasznált irodalmak jegyzéke

- Abay-Neubauer Gyula (2001): *Oeconomia Aeterna*. Egy új tudományág megalapozása. Pécs, 2001. (Megjelent a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának 30 éves évfordulója alkalmából).
- Andorka Rudolf (1995): *Homo socio-oeconomicus*. A közgazdaságtan és a szociológia emberképe. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Blaug, Mark [1962]: *Economic Theory in Retrospect*. Press Syndicate of the University of Cambridge. (A hivatkozások alapja a 4. kiadás (1985) Cambridge University Press.)
- Blaug, Mark (1990): *Economic Theories, True or False?* Aldershot, Edward Elgar.
- Buchholz, Todd G (1990): *New Ideas from Dead Economists* A Plume Book. New American Library.
- Coase, R. H. (1988): *The Firm, the Market, and the Law*. University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Comte, Auguste (1979): *A pozitív szellem*. Két értekezés. Budapest.
- Deane, Phyllis (1997): *A közgazdasági gondolkodás fejlődése*. KJK, Budapest.
- Gazda István (1986): *Newton és kora*, In: Lovas Gy. (szerk.): *Gólyavári esték. A gondolkodás évszázadai*. RTV-Minerva, Bp. 141-145
- Heisenberg, W. K. (1975): *A rész és az egész*. Beszélgetések az atomfizikáról. Gondolat, Budapest.
- Heller Farkas (1943): *A közgazdasági elmélet története* Aula, Budapest. 2001. Az 1943-as kiadású könyv reprint kiadása
- F.A. von Hayek (1995): *A tudás látszata*, In: *Piac és szabadság* KJK, Budapest.
- Hóman Bálint (1915): *Magyar Pénztörténet 1000-1325*, MTA, Budapest
- Keynes, J. M. [1936]: *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. A hivatkozások alapja: Keynes, J. M. (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. KJK, Budapest
- Kornai János (1971): *Anti-equilibrium*. A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás feladatairól. KJK, Budapest
- Kornai János: *Bürokratikus és piaci koordináció*. *Közgazdasági Szemle*, **30** 9, 1026-1038
- Kornai János (1982): *A hiány*. KJK, Budapest.
- Kuhn, Thomas (1969): *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, Chicago, IL. A hivatkozások alapja magyarul (2002): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris kiadó, Budapest

- Marshall, Alfred [1890]: Principles of Economics, A hivatkozások alapja (1961): 9th ed. Macmillan, London
- Polányi Károly (1946): Origins of Our Time. The Great Transformation. Victor Gollancz Ltd., London. A hivatkozás alapja: Polányi Károly (1997): A nagy átalakulás. Mészáros Gábor kiadása
- Polányi Károly (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, Budapest
- Popper, K.R. (1997): A tudományos kutatás logikája. Európa, Budapest
- Ricardo, David [1817] (1991): A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei, KJK, Budapest.
- Robbins, L. (1932): An Essay on the Nature and Significance of Economic Science. Macmillan and Co, London.
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D.: (2008): Közgazdaságtan. Akadémiai, Budapest.
- Schumpeter, J (1954): History of Economic Analysis. Allen & Unwin. London. (A hivatkozások alapja az 1997-es változatlan kiadás. Routledge: London.)
- Schumpeter, J. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete. KJK, Budapest.
- Simon, Herbert (1982): Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok. KJK, Budapest
- Skinner, A. S. (1979): A System of Social Science: Papers Related of Adam Smith, Clarendon Press, Oxford
- Smith, Adam (1977): Az erkölcsi érzelmek elmélete. In: Márkus György (szerk.): Brit moralisták a XVIII. században (423-553. o.) Gondolat, Budapest.
- Stiglitz, J.A. (2000): A kormányzati szektor gazdaságtana. KJK, Budapest
- Smith, Adam (1992): A nemzetek gazdagsága. KJK, Budapest.
- Szakolczai Árpád (1990): A fejlődés megkérdőjeleződése. A gazdasági fejlődés modern mítosza és valós alapjai. Akadémiai, Budapest.
- Vajda Mihály (2002): A kontinentális filozófia helyzete a XX. század végén. Magyar tudomány. 3. szám. 289-296. o.
- Veblen, Thorstein (1975): A dologtalan osztály elmélete. KJK, Budapest.
- Wallerstein, I. (szerk) (2002): A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. Napvilág, Budapest.
- Walras, Leon (1969): Elements of Pure Economics. Jaffee, W. New York

